

Պր. Ժամանակագր

ԱՐԿԵՍՏԻ ՄԱՍԻՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСКУССТВ

АВЕТИК
ИСААКЯН
ОБ ИСКУССТВЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1977

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԿԱԴԵՄԻԱ

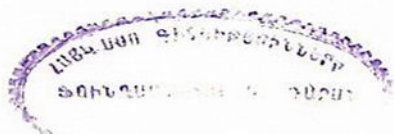
ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՎԵՏԻԲ
ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ
ԱՐՎԵՍՏԻ ՄԱՍԻՆ

A II 58785

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1977

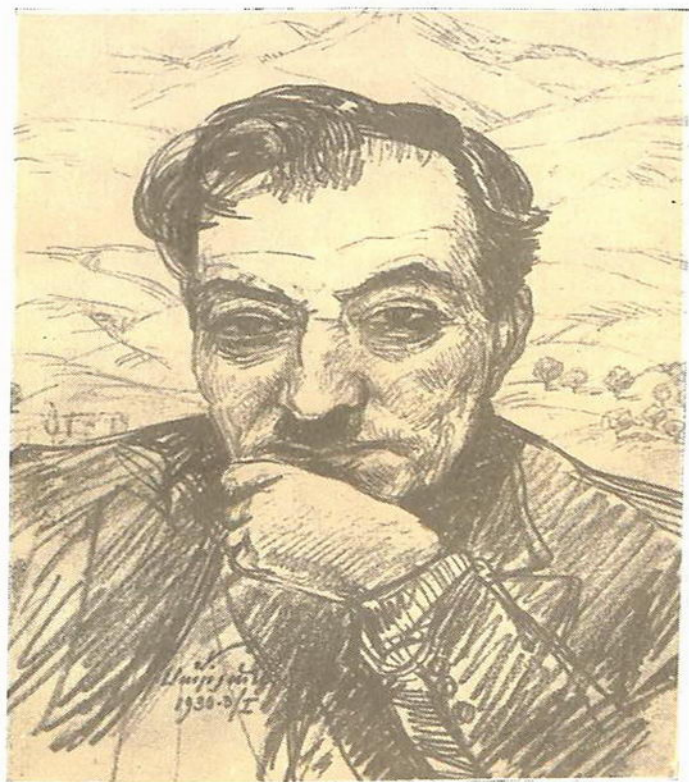
Կազմեց և տեխնիկական պատրաստեց
ԱՐՄՄ Ինժեներներ

Մանրագրությունները
ԱՐՄՄ Ինժեներներ

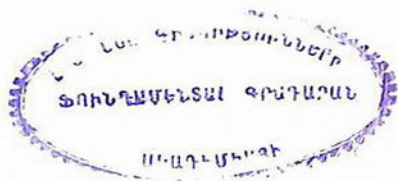
Պատասխանատու խմբագիր՝
Էդվարդ Զրբանյան

80101
Ի 703(02)—77 74—77

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 1977

Ազ. Իսահանյան, գործ՝ Մ. Մարտիկ:

ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Մենք գրողի, նկարչի կամ երաժիշտի տեսական-քննադատական ելույթները արվեստի հարցերի վերաբերյալ՝ մի առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում ինչպես հետազոտողի, այնպես էլ ընթերցող լայն շրջանների համար։ Դրանք ոչ միայն ամբողջացնում են արվեստագետի թողած ժառանգության պատկերը, այլև մեծապես օգնում ավելի խոր հասկանալու նրա բուն ստեղծագործության էությունն ու գեղագիտական սկզբունքները։ Բայց ոչ միայն այդ. մենք արվեստագետի (ուրեմն մասնիկնքնատիպ և խոր մտածողի) տված գնահատականներն ու ասույթները լուսավորում և ընդլայնում են արվեստի ըմբռնման մեր դյուրտը, օգնում են ճիշտ կողմնորոշվելու գեղարվեստական երևույթների բարդության և բազմազանության մեջ։ Իհարկե, գրողը կամ նկարիչն արվեստի փաստերին մոտենում է իր գեղագիտական սկզբունքների, ճաշակի և նախասիրությունների տեսանկյունից, և դա կարող է որոշ միակողմանիության կնիք դնել նրա դատողությունների վրա։ Բայց այդ հնարավոր միակողմանիությունը, գնահատականների սուբյեկտիվությունն անգամ չուրուլի հետաքրքիր և ուսանելի են ընթերցողի համար։ Չէ՞ որ մենք գործ ունենք մենք արվեստագետի և մենք անհատականության հետ, որի մտքի ընթացքին ու ելևէջներին հաղորդակից լինելն ինքնին հոգեկան հարստացման ու բավականության աղբյուր է։

Ավետիք Իսահակյանն այդպիսի մենք արվեստագետ-

մտածող էր: Ավելի քան վեց տասնամյակ տևած իր ստեղծագործական կյանքի ընթացքում նա մշտապես խորհրդածել է արվեստի էության և խնդիրների մասին, իր ըմբռնումներն արտահայտել հողվածների, հուշերի, համակների, ինչպես նաև «իր համար» կատարած անթիվ գրառումների՝ հիշատակարանի կամ սեղմ ասույթների (բանաստեղծի խոսքով ասած՝ «խոսացումների») մեջ:

Իսահակյանի գրական ժառանգության այդ՝ բավական պատկառելի ծավալ կազմող մասը, դժբախտաբար, մինչև այժմ քիչ է ծանոթ ընթերցողին և հուշնիսկ նրա ստեղծագործության հետազոտողներին: Այն հանգամանքը, որ մենք ստալծմ չունենք մեծ բանաստեղծի երկերի լիակատար (այսպես կոչված ակադեմիական) հրատարակությունը, բացասաբար է անդրադարձել հատկապես նրա ժառանգության «ոչ-գեղարվեստական» մասի՝ հողվածների, համակագրության, մեծ ու փոքր գրառումների հավաքման և ուսումնասիրության վրա: Ծիշող է, դեռ Իսահակյանի կենդանության ժամանակ նրա երկերի ժողովածուներում սկսեցին տեղ գտնել գրականության և արվեստի խոշորագույն գործիչների մասին գրած հուշերն ու լավագույն գրական-քննադատական հողվածները: Բայց դրանք սուկա նյութի միայն փոքր մասն են կազմում և վերաբերում են գերազանցապես գեղարվեստական գրականության հարցերին: Այնինչ Իսահակյանի գեղագիտական և քննադատական հետաքրքրություններն ընդգրկել են արվեստի նաև մյուս ճյուղերը՝ ճարտարապետություն և կերպարվեստ, թատրոն և երաժշտություն:

Ահա՛ այդ հարցերին վերաբերող նյութերի լավագույն մասը ի մի հավաքելու և ընթերցողին հանձնելու խնդիրն է հետապնդում ներկա ժողովածուն: Սրանով շարունակվում է «Գրողները արվեստի մասին» մատենաշարի հրատարակությունը, որի սկիզբը դրվեց 1969 թ. լույս տեսած «Թումանյանը արվեստի մասին» գրքով:

Այստեղ հնարավոր չէ մանրամասնորեն խոսել Ավ. Իսահակյանի գեղագիտական հայացքների մասին կամ ցույց

տալ ժամանակի ընթացքում նրանց կրած փոփոխությունները: Այդ հարցերն առանձին ուսումնասիրության նյութ են: Ինչ վերաբերում է ճարտարապետության, երաժշտության, կերպարվեստի, թատրոնի և դրամատուրգիայի գործիչների և երկերի գնահատականներին, ապա դրանք ինքնին այնքան հստակ են ու պերճախոս, որ դրանց ընդհանուր ընկալման համար հատուկ մեկնաբանման կարիք չի զգացվում:

Կուզե՞հիք միայն նշել, որ այս գրքում հավաքված բազմազան և հաճախ խաչաքողեալ թվացող նյութերը միավորվում են մի քանի հիմնական գաղափարներով, որոնց իրականացումը եղել է Իսահակյան-արվեստագետի նշանաբանն ու գերագույն նպատակը: Դա, ամենից առաջ, արվեստի մարդասիրական կոչման և ազգային էության դրույթներն են: Ուշադիր կարդանք նշանավոր արվեստագետների, երաժշտական և գեղանկարչական երկերի, դրամատիկական ստեղծագործությունների ու դրանց բեմադրությունների և, մանավանդ, ճարտարապետական հուշարձանների մասին գրած հոդվածները, հուշերն ու ասույթները, և հեշտությամբ կհամոզվենք, որ Իսահակյանն ամենուրեք որոնում և գնահատում է ազգային ոգու, բնավորության և պատմության մարմնավորումն արվեստի տարբեր երևույթների մեջ: Բանաստեղծի դատողությունների հիմքը բոլոր դեպքերում այն համոզմունքն է, որ՝ «Արվեստը ինքը ազգությունն է, ազգն է. տարբեր ազգեր՝ տարբեր արվեստներ. տարբեր արվեստներ՝ տարբեր ազգեր»: Իսկ ազգային արվեստի մեծության հիմնական չափանիշը Իսահակյանի համար այն է, թե գեղարվեստը որքանո՞վ է նպատում համամարդկային իդեալների իրագործման, մարդկային բնավորության կատարելագործման, գեղեցկացման խնդրին: Չէ՞ որ «արվեստի էությունը պիտի լինի՝ մեզ բարձրացնե, վսեմի՞ն տանի»:

Այս ըմբռնումից ելնելով, Իսահակյանը հպարտությամբ կարող էր նշել համաշխարհային արվեստի պատմության մեջ հայ ժողովրդի ինքնատիպ ալվանը՝ ի դեմս մեր միջնադարյան ճարտարապետության և ժողովրդական երգի,

Կոմիտասի և Սպենդիարյանի երաժշտության, Մարտիրոս Սարյանի հուշակապ կտավների: Այդ կոթողները, նրա հող-վածներից մեկի վերնագրի խոսքերով ասած, «ամբողջ աշխարհին են», և միաժամանակ մեր արվեստի անկրկնելի ինքնատիպության վկայագիրը: Հիշենք միայն հայ ճարտարապետության մասին նրա բազմաթիվ ասույթներից մեկը. «Հայ ճարտարապետությունը—մեր փառքը, մեր գոյության, ազնվության վկայականը, մեր ապրելու իրավունքը: Ո՞ն ունեցող ժողովուրդները չեն մեռնում»:

Չենք կարող մի բանի խոսք չասել, թե ո՛վ և ինչպե՛ս է ստեղծել ընթերցողի ուշադրությանը հանձնվող այս ժողովածուն: Այս գիրքը կազմելու գաղափարը մտահղացել և իրականացրել է ականավոր գրականագետ և տեքստաբան Արամ Ինճիկյանը, որի ամբողջ գիտակից կյանքը հայ գրականությանը և մշակույթին անձնուրաց նվիրվածությամբ ծառայելու մի գեղեցիկ օրինակ է: Ծուրջ չորս տասնամյակ, սկսած 30-ական թվականների կեսերից, նա, ի թիվս հայ գրականության շատ ուրիշ հարցերի, անխոնջ եռանդով և զարմանալի նվիրումով զբաղվել է նաև Ավետիք Իսահակյանի ստեղծագործության ուսումնասիրության և հրատարակությունների գործով: Թերևս՝ ամենից ավելի հենց Իսահակյանի ժառանգությամբ: Դրա արդյունքը եղան Արամ Ինճիկյանի բազմաթիվ մեծ ու փոքր ուսումնասիրություններն ու հոդվածները, բանասիրական ճշտումները, բանաստեղծի երկերի ժողովածուների օրինակելի հրատարակությունները: Առանց Արամ Ինճիկյանի այդ աշխատանքների անհնար է պատկերացնել Ավ. Իսահակյանի կյանքի և ստեղծագործության ուսումնասիրությունը՝ այսօր և ապագայում: Հատկապես մեծ ծրագրեր ուներ գրականագետը բանաստեղծի ծննդյան 100-ամյակի նախապատրաստության կապակցությամբ՝ մենագրություններ, տեքստաբանական աշխատանքներ, ապագա ակադեմիական հրատարակության նախապատրաստություն: Վաղահաս մահվան պատճառով (1975 թ. մարտ) այդ ծրագրերից շատերը մնացին չիրագործված կամ կիսավարտ:

Բարեբախտաբար, Ա. Ինճիկյանը հասցրեց հիմնականում ավարտել ներկա ժողովածուն կազմելու աշխատանքը: Ամենայն բժախնդրությամբ նա կազմել և դասավորել է ժողովածուի տեքստերը, դրանք քաղելով ոչ միայն տպագիր աղբյուրներից, այլև, մեծ մասամբ, բանաստեղծի ցաքուցրիվ ձեռագրերից, որոնց լավագույն և անմրցելի գիտակն էր Արամ Ինճիկյանը: Մնացել էին միայն հատուկեմտ ճշգրտումներ, մնացել էր գրել առաջաբանը և ավարտել ծանոթագրությունները, երբ վրա հասավ մահը... Եվ ահա այժմ, կատարելով մի քանի անհրաժեշտ լրացումներ, մենք տպագրության ենք հանձնում այս գործը, որը և՛ նրա վրա թափված աշխատանքի ծավալով, և՛ իր գրական-հասարակական նշանակությամբ մի ամբողջ գիտական ուսումնասիրության կշիռ ունի: Կատարում ենք այդ բանը այն գիտակցությամբ, որ հրատարակվող ժողովածուն ոչ միայն կնպաստի մեր մեծ բանաստեղծի գրական ժառանգության մի շատ կարևոր բաժնի մասնաշաղկապմանը, այլև կլիների նրա ստեղծագործությամբ այնքան անձնուրաց կերպով զբաղված գրականագետի վերջին մտահղացումներից մեկի իրականացումը:

ՀԱՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՆԻ

Այստեղ երկնել են մախնիները իմ,
Դարձել է այստեղ մշուքը գաղափար,
Հագել է այստեղ երազը մարմին,
Չքնաղ երազը, որ չունի կոպար:

Անի՛, դու չես լույ հողեղեն մի գանձ,
Դո՛ւ, ինքդ ես ոգին—մի ողջ ժողովուրդ,
Ամեն ձև այստեղ ոճ է գերազանց,
Ամեն ինչ այստեղ—իմաստ ու խորհուրդ:

Ես հոգուս սչքով՝ անցած ու ներկա
Վիճակդ եմ տեսնում՝ հեռված մի սյունի,
Որ մարտնչելով դարեր ոտընկա,
Մեռնում է կանգնած, եթե մահ ունի:

Սաղալարտակիր, ձեռքիս տեղ ու նետ,
Կանգնել եմ բարձր բուրգիդ կատարին,
Ոստանիկներիդ, ռամիկներիդ հետ
Լսում եմք վառված սեզ գորավարին:

Տափաստաններից, խոժանը վայրագ
Հորդել է, եկել—հեղեղ զայրագին,
Ուզում է, Անի՛, ընկնել լուծի տակ
Քո ստեղծագործ, թևավոր ոգին:

Խաժամոժ, խոժան՝ անձայր, անքանակ,
Դարեր խոժում են—խժդոժ, խոլարշալ,
Ծըշում խժաձայն, դնում են բանակ
Քո ցորենաշատ դաշտերում անբաւ:

Եվ որոտում է շեփորը ոսկւնի,
Կովում ենք մտած արյուն ու քրտինք,
Դարեր կովում ենք ստամ ստամի,
Մենում ենք կանգնած, եթե մահ ունինք...

Քո հին թշնամին, Անի՛, չե՛ս տեսնում,
Խոժեղ է նորից քո դաշտերի մեջ,
Բայց վառվում է դեռ մեր ակոյճներում
Հինավուրց ուխտի կրակը անշեջ:

Դո՛ւ, հին դրոշակ, դո՛ւ, բագին փառքի,
Հեղվել եմ նորից քո անմահ սլունին.
Եվ սպասում եմ, և դարեր ոտքի
Քո իրավաբեր շեփորիդ ձայնին...

ՀԱՅ ԺԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեծ ճարտարապետ Թ. Թորամանյանի
հիշատակին

Հայրենի դաշտում քայլում եմ մենակ.
Աշուն է արդեն, և ձյունը նորեկ
Ծածկել է լանջքը սեզ Արարատի.
Հողմը սառտկաշունչ՝ հսկա մի բարդի
Կորաթեքել է աղեղի նման
Հայկ նահապետի:

Սակայն իմ առաջ՝ կանգնել եմ ահա՝
Պատմության ահեղ հողմերին ընկճած,
Սյուներն հոլակալ հին ավերակի:

Դո՛ւք, դարերի մեջ՝ դժար ու դաժան,
Երբ ամենայն ինչ ընկած էր տապաւտ,
Դո՛ւք, ով երկնախոհ գաթեթներ ու վեմ
Մնացիք ըմբուտ, մնացիք անաստ
Բռնակալների չարության ընդդէմ:

Իմ ժողովուրդը՝ զարկված շղթայի,
Նշխարներըդ սուրբ, բարերըդ մամոռո
Պաշտեց, գորգուրեց՝ հավատով անշեշ.
Դո՛ւք, հզոր որմեր, կամարներ խրոխտ,
Նրա հոգու հետ խոսեցիք հոգով
Մեր քաջակորով նախահայրերի.

Խոսեցիք լեզվով անհուն գեղեցկի,
Եվ ներդաշնակի, և բացարձակի:
Դո՛ւք, վե՛ն վկաներ մեր անմահ փառքի,
Մեր ստեղծագործ ոգու, հանճարի.
Բեկորների մեջ ձեր նվիրական
Ինչպես մանուկը՝ աշխարհից լքված,
Մայրական գրկում տեսավ նա իրեն
Պաշտպանված ամուր, պարիսպներով կոտ:

Ոգով ներշնչված սուրբ քարերիդ մեջ
Իմ ժողովուրդը՝ հիացքով արդար,
Մարմինը տեսավ իր երկնապագ
Վսեմ խոհերի, վե՛ն գաղափարի,
Եվ իրեն բարձր զգաց ոտխից,
Հպարտ և հզոր. և գոտեպնդվեց
Իր անպարտելի, լուսաբաղձ հոգու
Հավերժի համար անհաշտ պայքարի:

98785
558789
A II

ՀԱՐՏԱՐԱԴԵՏ ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ

Թիֆլիզ է գտնվում այժմ ճարտարապետ պ. Թ. Թորամանյանը:

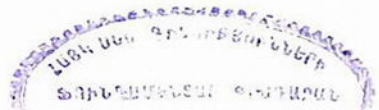
Պ. Թորամանյանը հայ ներկա իրականության այն հաղվադյուտ անձնավորություններից մեկն է, որ նվիրված իր գործին, տարիներ անխոնջ, անշշուկ կատարում է իր մեծ գործը:

1903 թ. սկսած, դարունը բացվելուն պես, նա գնում էր Անի, հայկական ճարտարապետության մյուս վայրերը, մամուտ, խորտակված, ցիր ու ցան քարերը, ասես, կախարդական զավազանով, իրար միացնում, կյանք ու շունչ տալիս, լեզու պարզեցնում և խոսեցնում էր այդ վեհ և հինավուրց բեկորները՝ մի վսեմ, մի հռչակալիք բարբառով:

Զինված ճարտարապետական զիտությամբ, և տարիների բազմաթիվ փորձերով, նա ձեռնամուխ եղավ հայկական ճարտարապետության կոթողների ուսումնասիրությանը:

Երբ նա 1903 թ. Եվրոպայից եկավ Անի՝ մտադիր էր միայն մի բանի ամիս անցկացնելու, բայց ոգևորվեց Անիով, խորասուզվեց, կլանվեց ուսումնասիրությունների մեջ և տարիներ՝ կրելով անասելի տնտեսական զրկանքներ—բարձրացրեց, կանգնեցրեց այդ խոնարհված, ընկճված ավերակներից ու զերբուկներից իսկական հրաշակերտ Անին, Անիի ռեստավրացիոնը:

Մեկ-մեկ, ուշի-ուշով, խորաթափանց ըմբռնողությամբ, համեմատությամբ և բաղդատությամբ և մի վիթխարի համբերանքով նա ուսումնասիրեց Անիի ամեն մի քարը, ամեն մի

անկշունք, ամեն մի բեկորը... և կերտեց, վերաշինեց, վերաստեղծեց մեր քաղաքակրթության այդ մեծ օրորանքը:

Եվ ամենայն իրավունքով ակադեմիկ Նիկ. Մառը ասել է իր ուսումնասիրությունների մի տեղում պ. Թորամանյանի մասին, թե՝ «Այդ քարերի լեզուն մեզ սովորեցնող առաջին ուսուցիչն է պ. Թ. Թորամանյանը»:

Այդ տոկուն և համեստ գիտնականին շնանաչեց և շնահատեց հայ հասարակությունը. արդյո՞ք մեր անկուշտուրականությունն է մեղավոր, թե ինքը՝ ապլոմբից զուրկ՝ պ. Թորամանյանը. սակայն փաստը մնում է փաստ, որ նրան ցանկալի չափով շնք հասկանում և զնահատում:

Այնինչ, երբ 1908 թ. նրա նկարները ներկայացրին Կայսերական Գիտությունց ճեմարանին՝ նա մեծ հիացմունք պատճառեց գիտության մարդկանց և ստացավ ճեմարանից օրյեկտիվ զնահատումն:

Հայտնի բյուզանդագետ ակադեմիկ Կոնդակովը, որ մինչ այդ հոռետեսորեն էր տրամադրված դեպի հայկական ճարտարապետությունը, չէր ընդունում հայկական անկախ ճարտարապետական ոճ և համարում էր հայկականը բյուզանդական արվեստի մի հարազատ ճյուղը, տեսնելով Թորամանյանի դործը, փոխեց իր կարծիքը և հայտնեց, թե՝ պ. Թորամանյանը համաշխարհային գիտության համար նորություն բերեց, ապացուցեց հայկական ուրույն ոճը՝ ամենատաղավոր կերպով. նույնը վկայեցին և զեղարվեստական ճեմարանի տեսուչ պրոֆ. Սուլթանով, Օլգենբուրգ և Նիկ. Մառ՝ տալով հայ ճարտարապետին մի պատվո վկայական, ուր քննվում և հաստատվում է նրա զիտական-զեղարվեստական արժեքը: Եվ միևնույն ժամանակ տրվում է նրան որոշ դյուրություններ, միջոցներ և իրավունքներ ապագա ուսումնասիրությունների աշխատանքների համար:

Բացի Անիից, նա նույն մանրակրկիտ աշխատանքով և մեծ տաղանդով կատարված ուսումնասիրություններ ունի բազմաթիվ ուրիշ վայրերի մասին. Հոռոմոսի վանքերը, Երևուքի նշանավոր բազիլիկը, Բազնայրի վանքերը, Խցկոնքի,

Աւամանի, Տեկորի, Մրենի, Բագրանի վանքերն ու մշուս աւերակները՝ Երվանդաշատը և Երվանդակերտը, Աբարանը, ս. Էջմիածինը՝ Մայր տաճարը, ս. Հռիփսիմեն ու Զվարթնոցը, Գեղարդա վանքն ու Գառնին (Տրդատա Հովանոցը) և Օլթիի նշանավոր Բանա-վանքը: Նա այդ ամենքի հատակագծերն է վերցրել, բանդակներն ու ամեն մի քարը նկարել, վերաստեղծել, նորը հինից բաժանել, դտել, գտել նախնականը, հինը, էականը, դուրս բերել հայկականը, մի քարից, մի բեկորից ստեղծել, կազմել ամբողջը, սինթեզ արել, և միևնույն ժամանակ դրել նրանց մասին պատմական-գիտական հետազոտություններ:

Հսկայական գործ է այդ անխորտակելի, տոկուն մարդու արածը, մի վարմանալի կամք, մի մեծ սեր, որ տարիներ անվերջ ողի և ուժ է ներշնչել այդ գիտնական մարդուն, միևնույն ժամանակ իսկական բանաստեղծին, որը հափշտակված իր մեծ իդեալով՝ անցրել է մի շարքաշ, աղբառ գոյություն, և եղել է միշտ զվարթ, միշտ ուրախ ու կատակող և եղել է միշտ բախտավոր...

Հիացմունքի և խորին հարգանքի արժանի մի մարդ, որ եթե օտար լիներ, հայ չլիներ, չպիտի գտնեինք խոսքեր նրան փառարանելու, սակայն, նա համեստություն և առանց շառաշի անում է իր սրտի ուղածը, կատարում է իր պարտը և երջանիկ է...

* * *

Պ. Թորամանյանը նկարել-վերստեղծել է 4000 մոտիվ (նկարներ) ոչ թե ֆոտոգրաֆիայով, այլ ձեռքով, տուշով-մատիտով, նուրբ, մանրաքնին, բաղդատական ուսումնասիրությամբ կատարված նկարներ՝ գունավոր և սև:

Իհարկե, հեշտ է ասելը 4000 նկար. և բացի այդ նա գրել է և բաղմամբով գիտական հետազոտումներ—«Մուրճ», «Գեղունի», «Ազգագրական հանդես», «Մշակ», «Հուշարար», «Անահիտ», «Ախուրյան», «Գեղարվեստ» թերթերում և հանդեսներում:

Պրոֆ. Մառը թարգմանել է նրա մի աշխատությունը

«էջմիածնի Մայր տաճարի» մասին, որը տպւել է Գիտութեան Ակադեմիայի ծաղրով, ապա լույս է տեսել և հայերեն քնագիրը:

Վերջերս լույս տեսավ և «Ո՛րն է իսկական Հոռոմոսի վանքը», տպւած 1910 թիվ, Ալեքսանդրապոլ: Հիմա տպւում է նրա մի մեծ աշխատութիւնը՝ «Տեկորի տաճարը», այդ հայկական ամենահին կոթողը, որ հարգելի գիտնականը ապացուցում է, որ նա հեթանոսական մեհյան է եղել, որ IV դարում փոխարկւել է քրիստոնեական տաճարի, և նրա մեջ պետք է որոնել հայկական զեղարվեստի անաղարտ ոճը:

Բացի այս տեսական ուսումնասիրութիւններից, մեր նվիրական ավերակների այդ բանաստեղծը ամեն ջանք դործ է դրել իրեն հարգողների միջոցով կարկատել, նեցուկներ դնել փլշող ավերակների տակ. նրա ջանքերով կործանումից առայժմ ազատվեցին Անիի Առաքելոց վանքը և Հովվի չքնաղ եկեղեցին:

Յանկալի է վաղօրոք լույս ընծայվեն նրա երկերը—նկարները, որոնց համար տասնյակ հազարներ են հարկաւոր. այդ նկարները լույս աշխարհ գալուց հետո, աշխարհը կտեսնի, թե՛ ի՞նչ մեծ վարպետների ոգին ու ձեռքն են սավառում դրանց վրա:

Մինչ այդ, մեր՝ հայ գիտակից տարրի պարտականութիւնն է օգնող և ընծեող լինել այդ անզուգական, համեստ և մշտեռանդ մարդուն, որ շարունակել իր մեծ գործը, որի պսակումը հայկական ճարտարապետութեան վերածնունդն է՝ իր ամբողջ հասակով, ինքնուրույնութեամբ և պատկառելիութեամբ:

* * *

Կենսագրական մի երկու խոսք. պ. Թորամանյանը ծնվել է 1864 թվին, Թուրքա-Հայաստանում, Շապին-Գարահիսար քաղաքում... նախնական կրթութիւնը առել է հայրենիքում, ապա 1884 թվին գնացել է Կ. Պոլիս, ուր մտել է Կալսերական Գեղարվեստից ճեմարանը, և 5 տարուց հետո հաջող ավարտել: Ապա ճանապարհորդել է Եվրոպայում, տեղն ու տեղը

ուսումնասիրել զանազան ոճերը, հետո Պարիզում շարունակել է իր ուսումնասիրությունները, անցել Եգիպտոս և կլասիկական վալերերը գիտել: Շատ շենքերի նախագծեր է տվել և իր ապրումներ հալթալթել է, մեծ մասով, որպես ազատ արվեստագետ:

Պ. Կարապետ Բասմաջյանի հրավերով 1903 թվին եկել է Անի, և այդ թվականից սկսվում է նրա մնայուն և անդնահատելի գործունեությունը:

ԾԱՐՏԱՐԱՊԵՏ ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ

Թորոս Թորամանյանի հետ ծանոթացա բանասեր Կարապետ Բասմաջյանի միջոցով Ալեքսանդրապոլում (Լենինական), 1903 թ. աշնանը: Նրանք այդ նույն թվականին էին եկել արտասահմանից, և ամառը միասին անցկացրել էին Անի քաղաքում հետապոստոլյունների համար:

Կ. Բասմաջյանը մեծ գովեստով խոսեց ճարտարապետ Թորամանյանի գիտություն և կարողությունների մասին և խնդրեց ինձ և ընկերներին, որ աջակցենք նրան, ինչքան կարող ենք:

Քաշված, անշուր ու լուռ մարդու տպավորություն թողեց ճարտարապետը ինձ վրա:

Այս առաջին հանդիպումից հետո, կարծես նա անհայտացավ, մենք էլ մոռանալու վրա էինք նրան, երբ նույն տարվա ձմեռը, պատահաբար, հանդիպեցի նրան: Ես վաղաբշտապա էի գնում, նա՝ հս: Միենույն վագոնում, լուսամտաի առաջ, նստեցինք դեմ առ դեմ և սկսեցինք զրույց անել: Ես հարցրի առաջինիս տարվա ծրագրերի մասին:

«Անի քաղաքում պիտի աշխատեմ, նպատակս այդ է...»:

Հանկարծ ընդհատվեց զրույցը: Զյունի ճերմակ դաշտերի վրա, ձմեռվա պարզ, կապույտ երկնքի տակ, ցերեկվա պայծառություն մեջ ձգվեց Անիի կարմրավուն պարիսպների կախարդիչ կարավանը, որ շարժվում էր, քայլում, և մոտենում էր մեզ ավելի ու ավելի... բայց երկաթուղին վազեց, անցավ Անին, սուղվեց բուրներին հոտ...

—Այո,—շարունակեց Թորամանյանը,—երկար տարիներ պիտի աշխատեմ այստեղ, ողջ կյանքիս ընթացքում. սակայն մի կյանքն էլ կարձ է Անիի անսահման դանձերն ուսումնասիրելու համար:

Այդ ոգևորված խոսեց իր ծրագրերի մասին—մեծ, ստեղծագործ ծրագրեր—մի նոր աշխարհ բանալ մեր արվեստի պատմության մեջ, պանծացնել մեր հոյակապ ճարտարապետությունը:

Ես խանդավառված լսում էի նրան, հոգեփոխվեց նա աչքիս և շատ արժեքավորվեց:

Թ. Թորամանյանը ձմեռները գրեթե միշտ ասլուում էր Ալեքսպոլում: Այնտեղ դասավորում էր իր հավաքած նյութերը. գրում էր իր ուսումնասիրությունները նրանցից ծագած արդյունքների, եզրակացությունների մասին:

Ալեքսպոլում թեև անտեսում էին նրան հարուստ շրջանները, սակայն մտավորականները հարգում էին նրան, մասնավանդ նա շատ սիրված ու գնահատված էր քաղաքի արհեստավորներից, մասնավորապես, որմնադիր վարպետներից, որոնց հռչակը շատ տարածված էր Անդրկովկասում:

Հաճախ տեսնում էի նրան ժողովրդական սրճարաններում համբավավոր վարպետների հետ զրույցի մեջ՝ շինարարական արվեստի վերաբերյալ:

Եվ պիտի ասեմ, որ մեծանուն ճարտարապետը իր դեմքով և շարժումներով գրեթե չէր տարբերվում ուսում չառած, աչսպես ասած տնաբույս, ավանդապահ վարպետներից՝ մադոտ երես, անխնամ հագուստ, գունավոր մեծ թաշկինակ. ծխախոտի ժողովրդական տուփ ու սարք...

Մեր վարպետները խորին հարգանքով տեղ էին տալիս նրան՝ վերի գլուխը սրճարաններում և իրենց հարկերի տակ, և ճարտարապետ էին կոչում նրան:

«Ճարտարապետն եկավ»:

«Ճարտարապետ, ի՞նչ կուզես»:

«Ճարտարապետին սուրճ բերեք»:

Կային մարդիկ, որ չգիտեին նրա իսկական անունը: Իր կոչումի անունով էին ճանաչում նրան:

Իսկ Անիի և ուրիշ ավերակների մոտ և հետո գյուղերում կարծում էին, թե «ճարտարապետ» հատուկ անուն է:

Եղել են դեպքեր, որ գյուղերում նորածինների անունը ճարտարապետ են դրել:

Ճարտարապետը,—ես էլ բաղմոթյան պես, յուրացրել էի այս ձևը,—1903 և 1905—6 թվականներից սկսած աշխատում էր Անիի մեջ և շրջակայքում, Կամսարականների Շիրակում՝ Մաղասաբերդ, Հոռոմոսի վանք, Տեկոր, Մրեն, Բագնայր, Բագրան...

Այդ թվականները և մանավանդ հաջորդող տարիները Անիի պեղումների և հուշարձանների հետազոտման հերոսական շրջանն էր, որ բացել էր ակադեմիկոս Մառն իր ուս և հայ աշակերտներով, որոնց մեջն էր հետազայի մեր տաղանդավոր ակադեմիկոս Հովսեփ Աբգարի Օրբելին:

Ես հաճախ այցելում էի Անիին, համարյա ամեն տարի, երբեմն տարին մի երկու անգամ:

Ճարտարապետը շատ էր սիրում լավ որակի սուրճ և ծխախոտ, ինչպես և Անիի վանահայր սբանչեկի Միքայել վարդապետը:

Սրբազան պարտականությունն է, որ զոնն մի-երկու խոսքով պատմության համար արձանագրենք Անիի ավերակների այս անձնվեր պահապանի անունը, որ սրտադին սիրում էր ճարտարապետին, նրա հետ կիսում էր իր հացը, խնամում, հոգում էր նրա կարիքները: Երախտապարտ ենք այս անհայտ, մեծահոգի մարդու հանդեպ:

Պայման էինք կապել մեր միջև, որ ես ճարտարապետին և վարդապետին սուրճ և ծխախոտ տանեմ, իսկ նրանք կերակրեն ինձ Անիում եղած ժամանակս:

Անմոռանալի գեղեցիկ պահեր եմ ապրել նրանց հետ չքնաղ Անիի մեջ:

Մի տարի այնտեղ էր տաղանդավոր դերասան մեր սիրելի Վրուրը, որ լուսանկարում էր մայրաքաղաքիս հուշարձանները:

Երեքով միասին էինք շարունակ թափառումների, դեղերումների բոլոր ժամանակ:

Երկուսն էլ շափաղանց հաճելի ընկերներ էին՝ զվարթ սրամիտ, կատակասեր:

Մի շարաթաշափ մնում էի նրանց հետ և ցավով բաժանվում էի՝ խոսք տալով նորից գալու, և կատարում էի խոստումըս: Այնքան քաղցր էր նրանց ընկերակցութունը նրանց զործերի հմայիչ մթնոլորտի մեջ:

Երբ լինում էի Անի, վաղ առավոտից սկսած մինչև կեսօր նրանց հետ այլովում էի բարկ արևի տակ, օգնում էի նրանց զործիքները տանելիս, սարքելիս և ուրիշ բաների մեջ: Կեսօրին դառնում էինք սուն ճաշելու: Միքայել վարդապետը պատրաստել էր ճաշը, սեղանը բացել և սպասում էր մեզ: Հանդչում էինք ճաշից հետո և նորից զործի անցնում: Իսկ երեկոները մինչև ուշ գիշեր նստում էինք բացօթյա, ծխում, սուրճ խմում և անվերջ զրույց անում:

Երբեմն լինում էինք ակադեմիկոս Մառի մոտ, երբ նա հանգստանում էր ամբողջ օրվա աշխատանքից հետո և սիրով զրույց էր անում մեզ հետ:

* * *

Մի օր ճարտարապետը չափում ու գծում էր Անիի ծիրի մեջ գտնվող «Հովվի» փոքրիկ եկեղեցին, իսկ Վրույրը լուսանկարում էր:

—Այս եկեղեցին պատիկ մի գոհար է. նմանը չունի, բայց դժբախտաբար շատ է խարխլած և խալառ կործանվելու վրա է,— թախծով ասաց ճարտարապետը,— արդյոք չե՞ս կարող Ալեքսյոյում մի հանձնաժողով կազմել, դրամ հավաքել, որով կարելի լինի որոշ տեղեր կարկատել, նեցուկներ դնել, որ չմեռնի: Ափսոս է. ի՞նչ ես ասում. մի լավ մտածիր: Շատ փող պետք չէ:

Նրա ամենից քաղցր ձայնով ասած այս խոսքը բնավ մտածել չտվեց ինձ: Խոսք ավի կատարել սիրելի բարեկամիս փափաղը: Եվ Ալեքսյոյում քաղաքացիներ Նիկողայոս Կարապետյանի և Վաղարշակ Ստեփանյանի հետ իսկույն հավաքեցինք մոտ 1000 ոտբլի: Սա հերթաթային նվեր եղավ ճարտարապետի համար, որ անմիջապես գործադրեց պատիկ գոհարի պահպանման նպատակին:

Ասացի, որ երեկոները զրույց էինք անում. բնականաբար, մեծ մասով զրույցը Անիի պատմության և հայ ճարտարապետության մասին էր լինում:

Անհուն հմտություն ունեւ նա ազգերի կառուցողական արվեստի մասին. համեմատում էր զանազան ոճեր իրար հետ և դուրս բերում ոճերի ծագումները, բնաջնջումները; փոխադարձ ազդեցությունները: Այցելած, ուսումնասիրած լինելով մեր կոթողները և հուշարձանները բաղմամբով վալըրելով՝ նա սպասելի կերպով խորամուխ էր եղել մեր նախնիքների շինարարական արվեստի էության մեջ: Նա ընդհուպ մոտեցել էր հայ արվեստի արմատներին, որ դտնվում են հայկական բնաշխարհում. նա պեղել, փորփրել էր, հետազոտել էր հնադուշն արմատները, որոնցով սնվել և բարձրացել է հայ մեծ արվեստի շենքը: Այսպիսով մեր արվեստի միատիկան, նրա մթամած խորհուրդները մերկայացած էին նրա սրբապատգ, թափանցող իմացականության առաջ:

Մեր բնաշխարհի ավեր կամ կիսավեր շենքերը շոշափել էր նա, չափել, դծել, համեմատել, համադրել: Նվ գտել, զոեի, բշուրեղացրել էր հայկականը, ինքնահատուկը, ազգայինը, հայ անհատականը: Նվ տիրապես կռել-կոփել էր իր հուշակապ տեսությունը հայ արվեստի նկատմամբ: Շատ կարգացված և լավ մարսված գրքի պես գոց դիտեր նա մեր արվեստի բոլոր էջերը, նուշնիսկ տառերը, շենքերի սշունները, պատվանդանները, խոշակները, կամարների և գմբեթների ձևերը, բանդակները, դարդանկարները և ամեն մի բեկորը:

Նվ ամենն տեղին ու անթերի:

Իսկ Անի... Անին նրա համար ապրող, շնչող իրականություն էր: Անիի անցյալը նրա աչքում կենդանի ներկա էր. նա տեսնում էր անցած իրերը, դեպքերը, պատկերները: Լսում էր անցյալի ձայնը, զգում էր անցյալը:

Անիում նրա համար մեռած կամ կիսամեռ փլատակ բան չկար: Բոլորը պարիսպներով, տաճարներով, բուրգերով աշտարակներով, բոլորը նրա առաջ լրիվ կանգուն էին՝ անթերի և կատարյալ, որովհետև բոլորը նա վերակառուցել էր արվեստագետի իր հրաշագործ և ճշգրիտ երևակայության

մեջ: Կարծես նա աչքով տեսել էր այս հոյակապ շենքերը կառուցող վարպետներին, խոսել էր նրանց հետ, աշակերտել էր, միասին աշխատել, և այսպիսով որսացել էր նրա՜նց վարպետության գաղտնիքները: Ականատեսը և գործակիցը միայն կաբող էր լրիվ այսբան գիտենալ:

Եթե չեմ մոռացել, նա գիտեր, բացի Տրդատ հանձարեղ Նարտարապետից, նաև մյուս վարպետների անունները և նրանց սիմվոլները:

Եթե Նարտարապետությունը բարացած երաժշտություն է, ապա Թորոս Նարտարապետը աչք բարացածը վերածել էր կենդանի երգի: Նա մեր հոյակապ ավերակների և հուշարձանների նույնքան հոյակապ երգիչն է:

Հիշում եմ մի անմոռանալի, նվիրական պահ: Ուշ երեկո է, հաշիական բարձրավանդակի օգոստոսյան անբացատրելի պայծառ գիշեր, լիալուսին, իսկական լուսին՝ արծաթ ու բյուրեղ: Նստել էինք Մայր եկեղեցու հանդեպ, քարե մի սեղանի առաջ: Արջո-Առիչ լեռներից (Ալաճա) հոսում է մի զով, մեղմ, կաղզուրիչ հով՝ Շիրակի դաշտերի հոտավետ չոր խոտերի, ձկնաբուխի և վայրի ծաղիկների բույրը հետք բերելով: Շնկշնկում է հովը ավերակների մեջ, փսփսում է, խոսում է սրտիդ հետ: Հովը չի խոսում, ոգիացած ավերակների հինա վուրց քարերն են խոսում՝ սրտիդ հետ, գաղափարացած, իմաստավորված քարերը, վսեմացած և հավերժական քարերը...

Միտում ենք անվերջ և լուռ ենք քաղաքների մայր Անիի գիշերաչին լուսության մեջ: Սուղվել ենք մի երազային տրամագրության մեջ:

Անին արդեն ինքնին տրամագրություն է:

Շեն և ազմկալից աշխարհից կտրված, ամայության և լուսության մեջ մեկուսացած, նա կախարդում է քեզ, գերում է, տիրապետում է հուզող և ողորդում է քեզ մի հատուկ տրամագրությամբ: Երբ խորխառացող պարիսպներից ներս ես մտնում հնադարյան քաղաքը, առօրյա իրականությունը հեռանում է քեզնից և ոչնչանում, և տեղափոխվում ես վայրկենաբար, անցյալի մեջ, հին տեսիլներին:

Ամեն մի աչցելու իր պատմական գիտելիքների և երևա-
ֆայտության ուժի շափուլ սիրում է պատկերացնել վազուցվա
անցյալը, կենդանացնել նրան և ապրել նրա ապրած կյանքով:

Նայում եմ Մայր եկեղեցուն, որը լուսնի անբջաշին լուսսի
տակ ուրու է դառել, գեղեցիկ, անծայր գեղեցիկ, աննշույթա-
ցած, որ թվում է, թե ահա թռչելու է վերև, երկնքի անհունի
մեջ, զնալու Պլատոնի գաղափարների-իդեաների աշխարհը,
նստելու աշնտեղ անմահ, հավերժական, կատարյալ ձևերի,
նախատիպերի կողքին, իր գահի վրա, որից իջել էր ներքև,
հալոց երկրի վրա:

Ձեռքս մեկնելով տաճարին ասում եմ.

— Գեղեցիկը այսբա՛ն կլինի, ճարտարապետ, սա մեր
Պարթևոնն է:

— Ըշմարիտ է. միայն այն տարբերությունը, որ Պարթև-
նոնը մարմարոտնից է, իսկ մերը հայկական համեստ սուֆ-
բարից:

Լուսթյունը խզվել էր արդեն, և Թորոս ճարտարապետն
իր թափ, անգորր և խորունկ ձայնով սկսեց խոսել մեր արվես-
տի մասին:

— Մեր արվեստը, — ասաց նա, — անադգար կերպով ան-
տեսված է, բայց նա իր արժանավայել տեղը զբաղած է,
ուղեկան չուղեկան: Եվրոպան իրենից դուրս կամ հզոր ազգերի
արվեստից դուրս բան չի հանաչում: Հայն ի՞նչ է, որ արվեստ
ունենա... Եսոպես են մտածում նրանք: Թող այգալես մտա-
ծեն, մենք մեր գործը կտեսնենք:

— Հայերը էն գլխից կառուցող են եղած:

Արարատն ու Մանու երկրները, որոնց միացումով
թերևս սերել է Արմինի, Արմենի երկրանունը, լի են հուշկապ
շենքերով, որոնց մնացորդները տեսնում ենք Վան-Տոսպում,
Սևանի ափերում և այլուր...

Հայերը աչգ նախահայրերից ժառանգել են շինարարու-
թյան արվեստը: Քարաշատ Հայաստանը մեր ճարտարների
և վարպետներին տվել է անսպառ նյութ: Մեր քարակուփները,
մեր որմնագիրները իրենց ձեռքի տակ ունեցել են մի կերպ-
ընկալ, հյու միջոց՝ մեր հրաբխային բարերը, որոնց հետ խա-

Ալ. Խաչատրյանը ը. Դանիկյանի, Հովհ. Քաղաթյանի, Ա. Խաչատրյանի հետ, 1946:

Ազ. Իսահակյանը Մ. Սարգսյանի հետ, 1955:

դացել են մերոնք և ցանկացած ձեռք տվել, կաղապարել նրանց։

Մեր ժողովուրդը այդ հլու, հնազանդ նյութի մեջ մարմնացրել է իր հոգին, բաղձանքները, երազները, ճաշակը...

— Ինչպե՞ս է ստեղծվել մեր արվեստը։

Դա իր պատմությունն ունի, որ կարելի է պատմել հանգրվան առ հանգրվան, դար առ դար։ Մեր ժողովուրդը տակավին իր նախնական վիճակի մեջ ընդունել է նախահայրերից, որոշ հիմքեր, խառնել է նրանց հետ իր տարերքից բխած նորություններ, կրել է նաև ազդեցությունների հարեաններից՝ պարսիկներից և Միջագետքից, յուրացրել է, շաղախել իր ունեցածի հետ՝ ավելացնելով նոր տարրեր, նոր զգայություններ։ Համաձայնեցրել է շինանյութերի հետ, կլիմայի հետ, ներդաշնակել է բնանկարի՝ սյեզածի հետ և մտավոր, հոգեկան, կենցաղային պահանջների հետ։

Նվ, աչպիստով, ստեղծվել է դարերի ջանքով և կուտակումով հայկական ոճը՝ ինքնուրույն կնիք, որ այլևս անբեկանելի է։

— Անին հայկական մշակույթի հայելին է։ Կա՞մ նայիր. Մայր եկեղեցուն, հայեցաբար՝ նայիր. նա մեր ոճի ոգին է։ Տե՛ս ինչքա՞ն վսեմ է, որովհետև պարզ է։ Պարզ է, որովհետև նա մաղվել է դարավոր մշակույթի միջից, զտվել, թոթափել է վրայից ավելորդ բաները, դառել է բյուրեղ։

— Երբ նայում ես Մայր եկեղեցուն կամ Տեկուրի, Երերուրի, Հոփսիմեի տաճարներին, թվում է թե լուսեղեն տեսիլքի մեջ տեսնում ես նրանց։ Ուրիշ ազգերի արվեստների զեղեցկությունը հուլիշ է, հաճախ զրգող և խռովիչ, իսկ մեր արվեստի զեղեցկությունը անզորող է, հանգստացնող, հայեցողություն տանող։

— Այս է հայ ճարտարապետական արվեստի էությունը, նրա փիլիսոփայությունը։

— Երբ արդեն կատարյալ մարմին առավ՝ մեր ոճը, սկսեց ճառագայթել։

Մեր քարքարոտ քարձրավանդակից իջան, տարածվեցին մեր արվեստի շնորհները գեպի Բալկանները, Բյուզանդիոն, Իտալիա, Գերմանիա, Ֆրանսիա։ Մեր զաղթական վարպետ-

ները, մեր թոնդրակեցի հալածական ճարտարները, արշավող ազգերը տարան աչք շնորհները, որոնք եղան ներշնչման, մտածման, նմանություն, թելադրման և նորությունների ազդակներ բյուզանդական, գոթիկ, ումանական և նույնիսկ արաբական արվեստների համար:

— Մա շատ ծանր խնդիր է, որ Եվրոպան դժվարությամբ պիտի ընդունի, իր պատվին չի կերցնի, անշուշտ, բայց իրողությունը պիտի հաղթանակի:

— Մի բան պարզ է մեծամիտ Եվրոպայի համար, որ հայերի արվեստը բնավ կախված չէ եղել վերև հիշված արվեստներից, որովհետեւ նրանցից առաջ գոյություն է ունեցել.

— Իմ տեսակետով, ազդեցության հարցը երկրորդական է, բավական է, որ մեր արվեստը իր անժխտելի տեղն ունի ընդհանուր ազգերի ճարտարապետական արվեստի պատմության մեջ:

— Սրանով ես հպարտ եմ և մխիթարված:

Թորոս ճարտարապետը աչպես վերջացրեց իր խոսքը:

Երբ ես հիացած նայեցի նրան, նա դեմքը հռել էր Մայր Եկեղեցուն, կարծես, վերացած, լուսնյան մեջ, հիմա էլ հոգով խոսում էր Մայր Եկեղեցու հետ, հայոց ճարտարապետության յզու հետ:

Եվ մտածում էի՝ ինչպե՞ս այն քաշված, անշուք Թորոս Թորամանյանը իր սխրալի գործով բոլոր ժամանակների հայ ժողովրդի համար դառավ Թորոս ճարտարապետ, և մեծացավ, պատմականացավ, անմահացավ:

Երբ 1926 թվին Եվրոպայից վերադարձա հայրենիք, մոտ 15 տարի կար, որ ճարտարապետին չէի տեսել: Փամանակն էր դաժան դործը տեսել էր՝ ծերացել էր նա, սպիտակել, շատ պարարտացել էր և սիրտը հոգնել էր, բայց տրամադրությունը բարձր էր. նույն լավատես, տոկուն, համով, պարզասիրտ մարդն էր:

Նոր էր ապաքինվել ավտոյի մի ծանր արկածից, որից կրած սարսափի և ցավերի մասին պատմում էր ծիծաղով: Շարունակ անդրադառնում էր իր ձեռագրերի, նկարների, գծագրությունների մի մասի անդառնալի կորուստի մասին.

որ պատահել է թուրք բանակի Շիրակ և Ալեքսպոլ ներխուժման ժամանակ: Երբ հիշում էր այդ աղետը, դեմքը մթնում էր ցավազնորեն, հոնքերը ավելի էին թանձրանում աչքերի վրա, ուր արցունք էի տեսնում:

Արդեն ձևանամուխ էր եղել իր հոյակապ գործին՝ «Նյութեր հայ ճարտարապետության», որի համար տառապել, նահատակվել էր նա իր ողջ կյանքում, մի մոռումնետալ գործ, ուր պիտի խտանային իր բոլոր հայտնությունները, մեր արվեստի վերաբերյալ իր պանծալի տեսություն հիմնավորումը:

Անսահման նյութ ուներ կուտակած, քառասային վիճակի մեջ, որին պիտի հաղթահարեր այդ մեծ մոռումնետը կառուցելու համար: Սարսափ էր պատում ինձ, երբ նայում էի թղթերի, նկարների, գծագրումների այդ հսկա դեղին, բայց նա եռանդով և սիրով, համբերությամբ օրեցօր կարգի և ձևի էր դնում այդ քառսը, միևնույն ժամանակ և միջոց էր գտնում նոր պեղումների մասնակցելու, նոր նյութեր կուտակելու:

Հիշում եմ, 1929 թվին ինչպիսի երիտասարդական ավյուռով իր մտերիմ ընկեր, մեծագույն ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանի հետ գնաց Երեբունի նշանավոր բազիլիկի որմերը ամրացնելու նախապատրաստական աշխատանքների համար՝ «Հայաստանի հնությունների պահպանման կոմիտեի» կողմից:

1930 թվին, զարնանը, վերստին արտասահման մեկնելիս «մնաք բարեկ» գնացի ճարտարապետին, Վաղարշապատ: Գիշերեցի մոտը: Միասին գնացինք Զվարթնոց: Ուղեցի թերևս վերջին անգամ տեսնել այս անկրկնելի գեղեցկությունը:

Երկար գեղեցիցինք Զվարթնոցի շուրջը:

Թորոս ճարտարապետը բացատրում էր հին ու հետագա պեղումների արդյունքների մասին: Նոսում էր, խոսում և չէր հագնում, որովհետև նյութը Զվարթնոցն էր:

Ավա՞ղ, այս վերջին անգամ էր, որ տեսա նրան, եղանրա հետ:

ԱՆՋՈՒԳԱԿԱՆ ԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Ամենակսկծալի լուրը, որ կարելի է ստանալ երևանից—
ճարտարապետ Թամանյանը մեռել է...

Մեծագույն ճարտարապետը Սովետական Հայաստանի,
սակավաթիվ մեծագույն ճարտարապետներից մեկը ամբողջ
Միության մեջ:

Ալեքսանդր Թամանյան: Մի ամբողջ աշխարհ ճար-
տարապետական անսպառ հմտությունների, փորձառություն-
ների, խորունկ տեսությունների և անթերի ճաշակի: Կործան-
վեցավ մի ամբողջ աշխարհ...

Գլուխդ առ ափերիդ մեջ և սուղվիր անհուն վշտի մեջ...

* * *

1928 թվականի հունվար ամսի մեջ էր: Ա. Թամանյանի
ծննդյան 50-ամյակը տոնում էինք ընտանեբար, մի խումբ
մտերիմներով և բարեկամներով, նրա սիրելի հարկի տակ:
Ներկա էին նաև մեծատաղանդ երաժշտագետներ Ալեքսանդր
Սպենդիարովը և Ռոմանոս Մելիքյանը: Սեղանի թամազայի
պատիվը վիճակվել էր ինձ: Նա իբրև սեղանի պետ, կարգա-
դրեցի, որ թանկագին հոբելյարի աջ կողմը նստի Ա. Սպեն-
դիարովը, ձախ կողմը՝ Ռոմանոսը: Նա բաժակս բարձրացրի
և ասացի. «Մեծանուն վարպետ, դու եկար հյուսիսից, դու
եկար մեծ Ռուսաստանում քո տաղանդով և ստեղծագործու-
թյամբ արդեն արժանի հռչակ ստացած. դու եկար մեր աղ-
բատ, ավեր երկիրը, որը, սակայն, հարուստ է բարձր արվես-
տի անթափանց կոթողներով, որոնք մեզ ազնվության վկայա-

կան են տալիս, դու եկար այս հին ներշնչարանը, ազատագրված մեր հայրենիքը, որպեսզի տեսնես, յուրացնես հին գանձերը, որպեսզի քո հոգու հետ՝ գիտությամբ և բանաստեղծությամբ լի, խառնես, ձուլես, համագրես և տաս նոր գեղեցկությունը, ազգային և հանրամարդկային արվեստը, որի զաղտնիքը, վարպետ, դու՛ գիտես միայն:

Դու մեր աթենյան Երեսնի անմահ Իկթուսը պիտի լինես, դու պիտի կերտես մեր Պարթևները, մեր թատրոնը, մեր թանգարանը, մեր ստագիրոնը...

Քեզ հետ եկան նույն հյուսիսից մեծ հայրենաբաղձները՝ Ա. Սպենդիարովը, Ռ. Մելիքյանը և Մ. Սարյանը, արվեստի տարբեր մարզերի հսկա վարպետները, քեզ պես, քեզ հետ ստեղծելու հայկական մշակույթը, միակ անկորշելի սլարժանքը մարդկային էակի»:

Ինչքա՛ն ուրախացար դու, սիրելի վարպետ, ինչքա՛ն ուրախացավ Սպենդիարովը, որ մանկական ժպիտը աչքերում, գրկեց և համբուրեց քեզ:

Նվիրական անուններ՝ Սպենդիարով, Թամանյան, Ռոմանոս, Նվիրական սիմբոլիստներ, դուք չեք մեռել, դուք ապրում եք ձեր ստեղծագործությունների մեջ, սերունդների սրտերի մեջ, դու՛ք մեր գեղեցիկի անմահ փառքերը:

* * *

Ճակատագիրը շատ դաժան եղավ Թամանյանի հանդեպ: Հնեքը պիտի ասեին, թե աստվածները նախանձում էին նրան և հարվածեցին: Տարիներ առաջ գեղեցիկ, ծաղկափթիթ աղջկա կորուստը խորտակել էր նրա սիրտը, և վերքը տակավին չգոցված՝ վրա հասավ երկրորդ մահացու հարվածը՝ երկրորդ աղջկա կորուստը՝ նույնքան գեղեցիկ և ծաղկափթիթ:

Ես զարմանում էի, երբ լսում էի նրա մասին, թե տակավին աշխատում է...

Աշխատում է: Աշխատանքն էր արդեն իր միակ մխիթարությունը. իր մեծ տեսիլներով, մեծ հղացումներով բռնված աշխատանքի մեջ մոռանում էր վիշտն ու ցավը: Իր հանձարը, իր սերը հայ ժողովրդի հանդեպ, իր վիշտն ու տառապանքը

առարկայացնել բոլոր մեծ տառապողների պես, իրականացումներով, ստեղծագործություններով...

Ես տեսնում էի նրան միշտ քայքայված առողջությամբ, քայքայված մարմնով, սակայն միշտ զործի զլուխ կանգնած։ Նրա հզոր ոգին էր, որ տակավին ոտքի վրա էր պահում մաշված ոսկորները, որ ամեն վայրկյան փլուզումի մոտ էին։

Ես տեսնում էի նրան միշտ՝ իր աշխատանոցում, հանձարեղ գլուխը կախած զանազան նախադժերի, հատակագծերի վրա, աշակերտներին հրահանգներ տալիս, կառուցվող շենքերի մոտ, ամեն մի մասին ուշադիր, որմնագիրների, բանվորների հետ խոսքի բռնված։

* * *

Թամանյանը անհագուրդ ուսումնասիրող էր. իր անհուն գիտությունը չէր բավարարում իրեն։ Իր բազմազբաղ ժամերից պահեր էր գտնում՝ հետազոտելու հայկական հին ճարտարապետության նորագույն նմուշները՝ ուսանելու համար, անդուլ ուսանելու։

Մեր մյուս մեծանուն ճարտարապետ, հանգուցյալ Թ. Թորամանյանը, — նրանք եղբոր պես սիրում էին իրար, — մխրճել էր նրան մեր արվեստի մեջ և նրա ուղեցույցը դարձել։ Նրանք իրար լրացնում էին, իրար ուսուցանում։

Թամանյանը «Հնությունների պահպանման կոմիտեի» նախագահի հանգամանքով երբեմն գնում էր հնադարյան ավերակներին այցի, ձեռնարկած նորոգումները ղեկավարելու։

Մի անգամ բախտ ունեցա երկու հսկաներին՝ Թամանյանին և Թորամանյանին ընկերակցելու։ Գնացինք Արմավիր։ Աշխարհի ամենահին քաղաքներից, մեկը, պատմության սկզբներից, մշուշներից, աստվածներից, առասպելներից ծագած այս առեղծվածային քաղաքը, ուր տեղի վրա ուղում ծագած այս առեղծվածային քաղաքը, ուր տեղի վրա ուղում գնում, չափում, գծում, խոսում, վիճում իրար հետ։ Լսում էին՝ խարրի, խալդի, Ուրարտու, Արմեն... խորհրդավոր անուններ, բայց ինչպե՞ս նրանց համար ժամանակն ու տարածու-

թիւներ ջնջված էր և նրանց աչքերը տեսնում էին, անշուշտ, հարրիի, հալդիի, Ուրարտուի, Արմենների կանգուն տաճարները, բուրգերը, ապարանքները, պարիսպները...

Ինչպիսի՜ նկարագրեղ պատկեր,— երկու հսկաներ բեկուցրելով խոսող Արմավիրի բազմահազարամյա քարերի առաջ։

Շարաթվա մեջ մի երեկո, որոշ օր, Թամանյանի հարվի տակ հավաքվում էին նրա բարեկամները՝ Հարտարապետներ, արվեստագետներ, մտավորականներ։ Այնտեղ կհանգիստեին մայրաքաղաքը այցելող օտար անվանի արվեստագետների, որոնք առանց համբավավոր ահագնածիկոսը տեսնելու չէին մեկնում։ Շատ հարգելի տիկին Թամանյանը, ուսական զեղարվեստի պատմության մեջ հռչակ վայելող մի ընտանիքի զավակ, իր ամուսնու հետ, իրենց սրտագին հյուրընկալությանը իրենց տունը դարձրել էին Երևանի ամենից հարգելի, սիրելի, գրավիչ, բովանդակալից ժամադրավայրը։ Գեղարվեստական և մտավորական ի՜նչ մեծ վայելք ճաշակած հեռանում էին հյուրերը— սրտատրուփ սպասելով հաջորդ երեկոյին։

Ի՜նչ անմոռանալի պահեր, ի՜նչ քաղցր հիշատակներ։

* * *

Թամանյանին ամենից շատ կիզող, մաշող, նաև թեւովորոզ հարցը ժողովրդական տան կառուցումն էր։ Այդ նրան մտալիկող դեռ էր։ Տարիների ընթացքում որքա՜ն աշխատեց, տրե՛նց նա, գծեց, ջնջեց, գծեց, ջնջեց, բազում անգամ փոխեց հատակագծերը և միշտ դժգոհ, փորձերը գտնելով անհամաձայն իր ներքին շրեղ տեսիլին, միշտ ձգտելով կատարելության, մինչև որ մի օր, վերջապես, բավարար համարեց և ձեռնամուխ եղավ իրականացմանը։

Երբ սվրուպա մեկնելիս գնացի նրան հրաժեշտ տալու, զլուխը բարձրացրեց ժողտան անթիվ թղթերի վրայից և ասաց.

— Ա՛խ, ինչքա՜ն բախտավոր պիտի լինեմ, որ վերագարձիդ տեսնես շնքս վերջացած։ Պիտի շտապեմ, ժամանակը իմ բարեկամս չէ։

Նս հասկացա նրան և սրտիս մեջ հառաչեցի։ Այնուհետև երևակայությանս մեջ միշտ տեսնում էի նրան իր հույակալ

երազի մարմնացման աստիճանների վրա օրեցօր բարձրանալիս: Ավա՜ղ, անողորմ ճակատագիրը շթողեց, որ նա հասներ իր գործի կատարին: Բոլորովին թերի մնաց նրա երազը, որ մեր բոլորիս երազն էր: Անհուն ցավը սրտին՝ անջատվեց նա իր մեծագույն ձեռնարկից. այդ ցավը այսուհետև մերն է լինելու:

Սակայն ինչ էլ որ լինի ժողտան ճակատագիրը՝ պիտի ավարտվի. հեղինակի կաղապարի համաձայն, թե՛ պիտի այլափոխվի—մի բան անալլալելի իրողութուն է, որ նույն երևանի անունը հավերժապես կապված է Թամանյանի անվան հետ: Նրա դրոշմի տակ է երևանը: Նրա մեծաթև շունչը ամենուրեք է: Նրա տրամաբանված, կշռված հատակագծի վրա է, որ բարձրանում է մեր մայրաքաղաքը: Չքնաղ երևանի պողոտաները պիտի թռչեն դողանջուն Ձանգվի վրայից, պիտի բացվեն Արարատյան դաշտի հրաշքներին ակնդետ, պիտի ձգտին դեպի Մասիսի լուսերը:

Եվ երախտագետ երևանը, սերունդներով, հարգալից զլուխ պիտի խոնարհե մեծ արվեստագետի, մեծ հայրենասերի հիշատակի առաջ:

Ա. ԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Թորամանյանը հայ արվեստի բեկորները, փշեանքները, ամբողջ Հայաստանում ցան ու ցիր բարերը, հին քարերը, որոնց երբեք, դարեր առաջ, դիպել է հայ վարպետի ձեռքը, քարտաշի ուրազը, նա ի մի հավաքեց, բերեց, իմաստավորեց, համադրեց, ներդաշնակեց և կառուցեց Զվարթնոցը, մեր ճարտարապետության գլուխ գործոցը, ինչպես և մյուս կոթողները, կամուրջ, խույակներ, կամարներ, սյուներ, զարդեր...

Թամանյանը եկավ և հիմնված Թորամանյանի վրա՝ արդիացրեց մեր հին արվեստը, նորոգեց, բյուրեղացրեց, բարձրացրեց, զարձրեց կենսունակ, ավարտեց և ամբողջացրեց մեր ճարտարապետության կլասիկան:

Մեր արվեստը բարձրացավ և իրավահավասար կանգնեց հունական կլասիկայի կողքին...

* * *

Մեր ճարտարապետության վրա ազդել են մեր բարձր լեռները, լերի ժայռերը, բնությունը, կլիման. մեր արվեստի մեջ մարմնացել է մեր երկրի բնությունը և մեր ժողովրդի անցյալը, պատմությունը:

* * *

Հանգուցյալ Թամանյանի կառուցած կառավարական տունը զգացված շենք է:

* * *

<...> Յուլյա տալով ինձ օպերայի շենքը.

—Լնւլ նայիր, մոտեցիր.— շե՛ս լսում, հայոց լեզու շե՛ս
լսում, հայերեն երգ շե՛ս լսում.

Հայերեն շե՛ս լսում այս նկարից.

Հոտ շե՛ս առնում. մոտեցիր, հոտոտիր.

Հայաստանի լեռների հոտը, դաշտերի հոտը, հայ բույ-
սերի հոտը, Հայաստանի հոտը...

~ * *

Նրա շենքերը՝ կառավարութեան տունը, օպերայի շենքը—
դղագլած շենքեր են:

Մարմին առած երազներ:

Քարացած երաժշտութուն:

**<ԽՈՍՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ
ԾԱՐՏԱՐԱՊԵՏՆԵՐԻ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻՆ>**

Հարգելի հյուրեր և սիրելի ընկերներ

Բախտավոր եմ զգում ինձ, որ ողջունում եմ Հայաստանի սովետական ճարտարապետների III համագումարը:

Հայկական ճարտարապետական արվեստը՝ իր ինքնատիւ ոճով և ինքնուրույն ոգով մեր ժողովրդի կուլտուրայի փառքն է և անկողոտելի գանձը:

Հայ ճարտարապետութունը այնքան հին է, որքան նրան ստեղծող ժողովուրդը: Մեր արվեստը իր կազմավորման սկզբնական շրջանում ուրիշ ժողովուրդներից ազդեցութուն է կրել, և ինքն էլ ապա ազդել է ուրիշ ժողովուրդների ճարտարապետության վրա:

Քարաշատ Հայաստանը մղել է հայ ժողովրդին սիրելու իր հայրենիքի բարերը, հասկանալու նրանց, կերպարանք տալու նրանց, և որոնց միջոցով հայ ժողովուրդը արտահայտել է իր ներքին աշխարհը, զգացմունքները, խիղախումբները:

Հայ ժողովուրդը շինարար ժողովուրդ է՝ ամեն տեղ և ամեն ժամանակ: Մեր հարեան ժողովուրդները շատ անգամ են վիճել մեր աչգ առաքինության մասին: Միջագետքի արաբ ժողովուրդները ավանդաբար ասում են, թե հայ ճարտարապետներն են շինել Բաբելոնի երկնահույ աշտարակը: Սա արդեն սխմվողացնում է հայ ժողովրդի շինարար հատկությունը:

Այդ շինարար ողին՝ դաժան ու դժար դարերի միջով, մեր ժողովրդի հետ միասին պայքարելով և դիմանալով եկալի, հասավ ազատագրված Սովետական Հայաստան:

Սովետական Հայաստանում մեր հին ճարտարապետութունը դտնելով լայն հնարավորություններ և կոմունիստական մեծագործ կուսակցության օժանդակությունը՝ վերածրնվեց, վերընձուղեց հասկապես ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանի հանճարի ուժով:

Մեր դարավոր ազգային ճարտարապետական արվեստը նա նորոգեց, բարձրացրեց, արդիացրեց, դարձրեց կենսունակ: Մեծ արվեստագետի շնորհիվ համադրվեց, բյուրեղացավ և ավարտվեց հայ ճարտարապետական կլասիկան:

Հանճարեղ ճարտարապետի զաղափարներով և գործով ողեշնչված մեր երիտասարդ տաղանդավոր ճարտարապետները արդեն շատ փայլուն նվաճումներ ունեն կատարած և գեղեցիկ իրականացումներ: Մայրաքաղաքում, Հայաստանի քաղաքներում, ավաններում, կուրորաններում կառուցել են հուշակապ, մոնումենտալ շենքեր:

Սիրելի ճարտարապետ ընկերներ, սոցիալիստական շինարարության մեծ ասպարեղ կա բացված ձեր առաջ, մեծ և պատվավոր, — դուք պիտի կառուցեք սրտով, սիրով, պաթոսով: Դուք պիտի կառուցեք միշտ աչքի առաջ ունենալով ներկա ժամանակը, ներկա պահանջները: Անհրաժեշտորեն հիմք ունենալով կառուցողական ինդուստրիալ միջոցները և տուջավոր տեխնիկան, որը խնայում է մարդկային ուժերը և ժամանակը, դուք պիտի կառուցեք աշխատավորների համար բնակարաններ, շուտ և էժան և էժան կով, բարձր որակով, գեղեցիկ և հարմար, պարզ, առանց սեթևեթանքի: Դուք պիտի կառուցեք լուսավոր դպրոցներ, հիվանդանոցներ, հասարակական դանադան շենքեր՝ միշտ գեղեցիկ, ճաշակով և հարմար:

Սիրելի ընկերներ, բոլոր սրտով ողջունում եմ ձեր համագումարը, ցանկանում եմ, որ արդյունավետ լինեն համագումարի աշխատանքները:

Յանկանում եմ Ձեզ ստեղծագործական հաջողություններ,
ալիքի սեր և եռանդ ձեր գործի հանդեպ, ձեր ջանքերի պսա-
կում, որ մեզ բոլորիս համար է:

Հավատարիմ մնացեք կլասիկայի անաղարտությանը,
հեռանալով՝ մոտեցեք նրան:

Այնպես կառուցեք, որ Հայաստանի ճարտարապետու-
թյունը մնա իր բարձունքի վրա և շարունակե լինել Սովետ-
ների մեծ Միության ճարտարապետության առաջին կարգի
վարդերից մեկը:

ԱՍՈՒՅԹՆԵՐ ՀԱՅ ԾԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Երբ ես մանուկ էի, կամ մի քիչ ավելի, այսինքն պատան-
յակ, շատ հիանում էի մեր հին, ավերակ վանքերի ճարտարա-
պետական գեղեցկություններով: Օրինակի համար, գնում էի
մեր գյուղից քիչ հեռու գանվող Բարոլի գյուղը. նրա հին վան-
քով, որ եկեղեցի էր դարձրած, տեսնելու և նորից ու նորից
հիանալու: Ինձ դարմանք էր պատճառում նրա կառուցվածքը,
զարդերը և այլն: Նույն հիացքը՝ Արգինայի ավեր տաճարի
հանդեպ:

Երկար ժամանակ, դեռ 10 տարեկան հասակումս, կանդ-
նում էի Կարապետ Օհանջանյանի Անիի ավերակների պատ-
կերների առաջ և անհագորեն նայում, հիանում, վերանում,
հեռանում իրականությունից:

Ես մտածում էի, թե այդ ինչպիսի՜ նախահայրեր ենք
ունեցել, այնքան շնորհալի, վարպետ, հնճարքով, ի՜նչ ժողո-
վուրդ է եղել, որ այսպիսի բաներ է ստեղծել, և համեմատում
էի ներկա հայ ժողովրդի հետ, և ցավով տեսնում էի, որ քնկել
ենք, հետ ենք գնացել, հասարակ ենք գառել: Ինչքան որ
հիացքս մեծ էր, այնքան էլ վիշտս էր մեծ ներկայի հանդեպ.
Եվ այդ հասակում ողբեր էի գրում, մանավանդ Անիի մասին,
որին գրեթե ամեն տարի այցելում էի և շէի հագնում...

* * *

Հայ ճարտարապետությունը սրանչլիբրեն ներդաշնա-
կում է երկրի պեյզաժի հետ. նա կարծեք թե մեր լեռների ու
ժայռերի իմաստալից շարունակությունն է: Նա խիստ է իր
զուսպ ձևերի մեջ, ունի շատ քիչ օրնամենտ...

Ես չերժօրեն սիրեցի ճարտարապետության հուշարձանները, որոնք, թեև կիսավեր, բայց աչնուամենայնիվ հզոր էին, ինչպես հզոր է ոտքի վրա մեհնող ռազմիկը:

Ես տեսել եմ Անին, հրաշակերտ Անին, Բագրատունյաց մայրաքաղաքը, որտեղ X—XI դարերում ծաղկեց ու իր զազաթնակետին հասավ հայկական ճարտարապետությունը...

Այնքան խորն էր ինձ վրա հայ երգի և ճարտարապետության ազդեցությունը, որ ուր էլ գնացի ես՝ Հայաստանն էի կրում իմ սրտում: Նեապոլում ես լսեցի իտալական ժողովրդական երգեր, բայց ականջիս հնչում էին իմ հեռավոր հայրենիքի երգերը: Նայելով Աթենքի սբանչեկի կոթողներին, ես տեսնում էի միայն զեդեցիկ Անին...

* * *

Հայ ճարտարապետությունը՝ մեր փառքը, մեր գոյության, ազնվության վկայականը, մեր ասրելու իրավունքը: Ո՞՞նչ ունեցող ժողովուրդները չեն մեռնում:

Նայեցեք մեր վանքերին, հենց այս քանդակներին. տեսե՛ք՝ քարերը կենդանացել են, հողի են առել: Տեսե՛ք՝ քարերը դարձել են ծառ ու տերև, ծաղիկ, պտուղ են տվել, նուռ, խաղողի ողիույդ, թռչուն են դառել: Դուք զգում եք այդ ծաղիկների բույրը, այդ պտուղների համը, լսում եք թռչունների երգը...

* * *

...Հայկական ճարտարապետական ստիլը, մարմին առնելով մեր վանքերի մեջ... անցավ Եվրոպա և հիմք դարձավ բյուզանդականին, ապա ումանականին (էքս-լա Շապել- Aix la Chapelle), Ասիան, Շարլմանի մայրաքաղաքները, ուրիշները Ֆրանսիայում, Իտալիայում:

* * *

Միջագետքի արաբների մեջ մի ավանդություն կա, թե Բաբելոնի աշտարակը 70 հայ ճարտարապետներ են շինել: Սա՛ վկայում է հայ ժողովրդի համբավի մասին: Արաբների մտայնություն մեջ իրականությունից մտել է այն փաստը, թե հայերը կառուցող են:

* * *

Մի երկրին մի որոշ (ուրույն) կնիք տվողը այդ երկրում բնակվող ժողովրդի հնություններն են: Հիմա <Արևմտյան> Հայաստանում հայ չկա, բայց հայի կնիքը կա գրոշմած այդ երկրի ամեն մի անկյունի վրա: Այդ ժողովրդի հետքերը ամեն քայլափոխին հայ կհիշեցնեն, ինչպես Հոռմը՝ լատինացոց, Աթենքը՝ հույներին...

Պետք է կազմակերպված, դիտակից կերպով պահպանենք այդ գրոշմը, այդ կնիքը...

* * *

Հայաստանը ավեր ամալի է, բայց նրա հոյակապ ավերակների հետքերից օտար ուղևորը այն կկրակացնե, թե այստեղ բնակվող ժողովուրդը աստվածային հզոր թևեր ունեցել՝ ճախրելու զաղափարների կատարյալ ոլորտում:

* * *

Հին հույն բանաստեղծների մոտ դիցաբանությունը, նրանց երգելը օրդանական էր, անկեղծ էր, որովհետև հավատում էին: Լեզենդներին, միֆերին հավատում էին, և դրա համար էլ բարձր արվեստ ստեղծեցին: Արվեստի հոգին անկեղծությունն է:

Այդ է պատճառը, որ մենք ունենք բարձր ճարտարապետական արվեստ. մեր վարպետները շինել են հավատով, աստծու աչքի տակ, նրա անտեսանելի ներկայությամբ:

* * *

Մեր տաճարները առարկայացումն են, թանձրացումը մեր խորհուրդի, մեր մտածման, երազի, մեր հոգու, մեր էության խորհուրդների թարգմանությունը, խորհրդապատկերը, խորհրդանշանը:

* * *

Արվեստի մեջ թանձրանում է մեր խորհուրդը, մտածումը, երազը, ներաշխարհը գրեկորվում է:

* * *

Ոճը մի ժողովրդի քարացած լեզուն է: Ճարտարապետու-

Թյունը—մեր քարեղեն լեզուն է։ Այս քարերը խոսում են հայերեն լեզվով։ Հայերեն են խոսում։

Այս քարերի միջոցով խոսում է մեր հոգին։ Սա էլ մեր լեզուն է—մեր նյութացած հոգին—ոճը։

* * *

Մեր ժողովրդի ճարտարապետությունը նրա հոգեկան ներքին տեսիլքի առարկայացումն է։

Մենք կերտում ենք մեր ներքին պատկերի համաձայն. բոլոր մեր ներքին պատկերի, երազի, տեսիլքի։

* * *

Հայոց ճարտարապետությունը—հավասարակշիռ, ներդաշնակություն, պարզություն մեծ, սլացիկ, երկնասլաց, մեր մարմնի տարերայինը ճնշող, և զարթնեցնող, վերացնող մեր հոգեղենը...

* * *

Հայկական ճարտարապետության վրա (նրա կազմակերպման ժամանակ), ազդել են Հայաստանի պեյզաժը, բնությունը, բարձր լեռները, լեռ-լեռի ժայռերը, ապառաժները և կլիման։

* * *

Հայկական ճարտարապետությունը սքանչելիորեն ներդաշնակվում է Հայաստանի պեյզաժի հետ։ Մեր վանքերը, կարծես թե, մեր վեհ լեռների իմաստավորված շարունակությունն են։

Հայ ճարտարապետությունը ներդաշնակվում է մեր երկրի բնության հետ, պեյզաժի հետ մերվում է. այդ քարերից է բուսել։ Այդ վսեմ և խիստ երկրի ուժն ու զորությունը ունի իր մեջ։ Այդպես է և մեր էպոսը, մեր Դավիթն ու Մհերը նույն ուժի անձնավորումն են, մարմնացումը։

* * *

Հայ շենքերը՝ հին, վանքերը այնպես գիտուն կերպով, գիտակցորեն ներդաշնակում են շրջապատի բնականարին, պեյզաժին, առապարին...

* * *

Հայ գյուղացու խրճիթը տեսականացնելով դարձավ հայ ճարտարապետության (վանքերի) ոճը:

Խրճիթի կառուցվածքը, ձևը տեսականի, տեսության, թեորիայի բարձրանալով՝ ստեղծվեցավ հայկական ոճը: Ուրեմն զարգացավ, բարեշրջվեց, կատարելագործվեց խրճիթը: Նախակերտ շենքը հիմա վսեմացած, բարձրացած, վեհացած տաճարների մեջ, Հաղպատի, Սանահինի վանքերի մեջ:

Հատկապես գյուղական խրճիթը դարձել է վանքերի նախադավիթը, որ ծաղկել է XII—XIII դարերում, օրինակ՝ Հաղպատ, Սանահին, Հառիճ, ուրեմն Զաքարյանների տիրապետության շրջանում:

* * *

Հայ վանքերի ներսը մութն է, խորհրդավոր, ինչպես որ մարդկանց համար (խորհող) մութն է, խավար, խորհրդավոր, տաճնապալից՝ տիեզերքը, նրա հարցերը, այնպես էլ մթին, խորհրդավոր պիտի լինեն, հետևապես, և աստծո՝ բնության նվիրված տները, տաճարները:

* * *

Գմբեթը, սյուները երդի, ուղերձի, աղոթքի պես էին՝ ալաղիկ:

* * *

Մոռյլ, տխուր տրամադրությունը արտահայտվում է մեր շենքերի մեջ. նեղ լուսամուտներ, մութ, սովերառատ:

Պատերի, քարերի երանգավորումը պատերը դարձնում է խաղացիուն, շարժուն. շարժման, դինամիկայի մեջ է դնում:

* * *

Ճարտարապետություն և գաշտանկար, պեյզաժ՝ պետք է իրար լրացնեն, ինչպես որ հայ ճարտարապետությունը ներգաշնակված է հայ պեյզաժին:

* * *

Եկեղեցու գմբեթը շինված է այն նպատակով, որ իրա-

կանությունից կտրի մարդու հոգին և տանի, սլացնի դեպի երկինք, աստվածության մոտ: Կոմիտաս կաթողիկոսի քաղկեդոնական ձգտումները իր քարայրին արտահայտությունները գտան նրա կառուցումների, վանքերի մեջ...

Զվարթնոցը աշնան լարձը են կառուցել, որպեսզի նա միակ բարձրությունը լինի Արարատյան դաշտում, թեև Մասիսի և Արագածի ֆոների վրա, բայց մի կերպ մրցակից, նրանց նման պատկերային:

Մեր գմբեթը համապատասխանում է մեր պեյզաժին՝ բարձր լեռներ, կիսաանապատ դաշտեր, դեղին ժայռեր...

* * *

Հայերը ունեն բարի զգացում, հասկացողություն: Օրինակ՝ Հայրավանքը (Աղավնավանքը). ի՞նչ սինթեզ է բնության հետ, պեյզաժի հետ: Նույն գույնը պատի քարերի՝ ժայռի և հողի գույների հետ. ձուլված շրջապատի հետ (նույն ֆակտուրան): Ժայռ՝ ժայռի նման. մեր վանքերը ժայռեր՝ ժայռերի նման:

* * *

Մեր վանքերի գմբեթները մի-մի փոքր Արարատներ են. պստկցած, անհունորեն փոքրացրած Արարատներ են: Վեղարն էլ նույն ձևով փոքրացած գմբեթ <է>: Հայ ոճը ծնունդ է Արարատի պատկերի, նրա վրա է կաղապարված:

* * *

Քարտաշ վարպետի, որմնադիր վարպետի խորհուրդը իր աշակերտներին.— էնպես տաշե քարը, էնպես նախշե, շինե, որ շինածդ քարը բլբուլի պես խոսե. վարպետությունը էն բանի մեջն է, որ քարը բլբուլի պես խոսցնես:

Շինածդ տան առաջ որ կանգնիս—տունը սաղի պես երգե. քարե սաղ էլ զնի, քարը՝ սաղ դառնա...

* * *

Գեղեցիկ են, վսեմ մեր VII դարի վանքերը. չքնաղ սինթեզ են կազմում բնության հետ: Հոյակապ է Թալինի եկեղե-

ցին, մեծ, հսկա: Աղիյամանու եկեղեցին ամենաաղնիվ տուֆ քարից: Մեր հին ճարտարապետները ունեին քարի զգացում, գիտեին՝ ո՞ր քարն է հարմար շենքի համար՝ ներդաշնակվող պեյզաժի հետ. օրինակ տուֆը և տրախիտը, որ ժանգի գույն ունի, և այս քարերը այնպես են մերվում բնության հետ, մեր հողի և ժայռերի հետ, և ուրիշ ոչ մի քար չէր կարող փոխարինել նրանց:

Հայաստանը ունի մարմարի հանքեր, բայց մարմարից չեն շինել, որովհետև մարմարը լավ է, պատշաճ է ծովի և կանաչի մեջ, նրանց հետ է մերվում: Մարմարը չի համընկնում մեր հողի, մեր ժայռերի հետ: Մեր վանքերը կարծես քուսել են ապառաժներից, նրանց շարունակությունն են, օրգանապես կապված. օրինակ, Խժկոնքի վանքերը բարձրանում են քերձերի, ժայռերի վրա, հիմքը նրանց մեջ խրված և իրենք դարձել են անկարգ տարերքի իմաստավորված, արվեստացած, կանոնավորված, ոճավորված, կազմակերպված, ձև ստացած մասը: Շենքերի ամեն մասի մեջ զգացվում է քարը, որ դարձել է կյանք, կենդանի, շնչող:

ԳՈՇԱՒԱՆՔ

(Նոր-Գեղիկ)

Դիլիջանից դեպի արևելք, մոտ 17 կիլոմետր հեռու, Տանձուտ կոչված ձորում, շրջապատված արևմտյան, հարավային, հյուսիսային կողմերից բարձր անտառապատ լեռներով:

Վանքը շինված է գեղեցիկ սարալանջի վրա:

Դիլիջանից կարճ ճամբով 10 կիլոմետր է, իսկ խճուղիի ճամբով արդեն 17 կիլոմետր, Զարիսեզ գյուղից, որ գտնվում է Իջևան (Քարվանսարա) տանող ճանապարհի վրա, 11 կիլոմետր, իսկ այգտեղից մոտ, ուրեմն, 6—7 կիլոմետր:

Վանքի կառուցումը սկսվել է 1191 թվից:

Գոչ Մխիթարի դամբարանը գյուղից մի քիչ վերև, կառուցված է հասարակ քարերից:

Նրա հարավային կողմում կա մի համեստ խաչարձանով տապանագիր, վարպետ Պալղոսի, որը կերտողն է վանքի այն երկու հուշակավոր, շքնաղ խաչարձանների:

ԵՐԵՐՈՒՔԻ ՊԱՏԵՐԻ ՏԱԿ

Ոճ ստեղծող ազգը, ոճավոր ազգը չի կորի: Նա երբեք չի էքի իր ստեղծածը, վաղ չի անցնի իր ստեղծածից, իր կուլտուրայից, իր հոգու մարմնացումից, զգեստից:

Ոճը, կուլտուրան—մեր ապրումների նյութացումն է, ձևավորումն է նյութեղեն, նյութի մեջ:

Ինչպես որ ոճը մարդն է, այնպես էլ ոճը ազգն է:

* * *

Երեբուքի պատերի տակ նստել, նայել նրա ճարտարապետական շքնաղ երաժշտությանը և խորհել, զգալ, երազել...

* * *

Երեբուքի պատերի տակ (ոնց որ մտածում էի նոտր-Դամի պատերի տակ—ճարտարապետությանը քարացած, բյուրեղացած երաժշտություն է, և ես ունկնդիր լսում եմ այդ երգին: Լսում եմ և խորհում. ինչ որ մտքովս անցնում է, մի տեսակ surrealisme. մտքեր, զգացումներ, անցած սերեր, դարուններ, հույսեր, երազներ, հուշեր, հուշեր. ապագայի տեսիլներ. հայոց պատմությունից, Շիրակի անցյալից, կոիվներ... Մշակույթ, հայոց մեծերը... Թուրքերի դարևոր ավերները մեր երկրում... մեր մշակույթի, արվեստի մահը...

ԶՎԱՐԹՆՈՅ

Տեսիլը քարով է կերտել: Կուսավորչի տեսիլը պատկերացնում է քարով: Զվարթնոցը տեսիլի քարեղեն մարմնացումն է, քարով շինած:

* * *

Զվարթնոցի արծիւ քանդակները, խոյակները—արծվա-
ցած քարերը.—արծվացած քարեր:

* * *

Զվարթնոց—քարերը արծիւացրել են:

* * *

Առյուծացած, արծիւացած քարեր—Զվարթնոցի քարերը:

* * *

Շողակաթը, Գայանեն՝ ամեն մեկը իր դեմքն ունի:

Հռիփսիմեն կարծես քանդակ է՝ սկուլպտուրա:

* * *

Մերենը իբրև քարացած միտք, քարացած գաղափար՝
գեղեցկություն:

* * *

Հայրավանքը ի՜նչ սինթեզ է բնության հետ, պեյզաժի
հետ. նույն գույնը՝ ժայռի գույնի պես. ժայռի շարունակու-
թյունը:

* * *

Տեկորի վանքը՝ գեղեցիկի հրաշք. ճակատագրական
հրաշք:

Ավտոմեքենայով գնում ես, օրինակ, Գեղարդ. գլուխդ
ուռած, շշմած՝ նայում ես քանդակներին, տեսնում ես, բայց
չես տեսնում...

Օրեր պիտի մնաս, որ տեսնես, զգաս, ապրես այդ գե-
ղեցկությունը:

* * *

Բնությունը և արվեստը Գեղարդում և Գառնիում համա-
դոր են, իրար լրացնում են:

* * *

Ալեքսոյի ճարտարապետական արվեստի մեջ կան հայ
հին ճարտարապետության ոճերի տարրերը-ձևերը, արտա-
հայտությունները, տրամադրությունները, մոտիվները:

* * *

Գյումրվա ս. Փրկիչ եկեղեցին մեր հին (Գյումրվա) վարպետների հանձարի պսակն է, ձգտումների, երազանքների իրականացման աստիճանը, հասողության աստիճանը, գազաթնակետը: Սրանից ավելին չեն կարողացել: Այսքանը միայն, և լավ է:

* * *

<...> Երբ նայում ես Մայր եկեղեցուն, Տեկորի, Հոփսի-մեի, Երեբունի տաճարները, թվում է, թե տեսիլի մեջ ես տեսնում նրանց:

Ուրիշ արվեստների գեղեցկությունը հուլիչ է, հաճախ խռովիչ, գրգռող <1 անընթ. >. մեր գեղեցկությունը անգոր-րող է, հալեցողական, ներշնչող...

Այս է հայ ոճի էությունը, նրա փիլիսոփայությունը:

Մեր հին ճարտարապետներն ու վարպետները շատ բան դիտելին և շատ կարող էին: Նրանք լավ չափագետ էին, կշռող և կտրուկ: Գիտեին դրած խնդիրը լուծել, կառուցողական խնդիրները, գիտեին, որ ձեռք բխում է բովանդակության առաջադրած նպատակից: Գիտեին փառավոր կերպով «ներսից դուրս» ելնել, արտաքինը որպես ներքինի դրսևորումը, ներքինով պատճառաբանված: Այսպես մերոնց կառուցումները գիտություն են, երկրաչափություն, հավասարակշռություն: Այսպիսով մերոնց ոճը և՛ հին է, և՛ միշտ նոր:

Սրանք բաներ են, որ ամեն դարերի, և զալիք դարերի ճարտարապետության անմահ սկզբունքներն են, նրա տրամաբանությունը: Մեր նոր ճարտարապետները շատ բան ունեն նրանցից սովորելու:

* * *

Հայոց ավերակները—մասունքներ մեծ ու դաշն երազեն:

* * *

Այս ճարտարապետության մեջ արտահայտված է մեր ժողովրդի հոգու դարավոր պատմությունը:

Գրվածքը պիտի բյուրեղացնել, ավելորդ տարրերը պիտի ջնջել, մակաբույծները հեռացնել. հողել, թերթել ծառը, կտրել, հատանել ավելորդ ճյուղերը, որոնք խանգարում են լույսին, պարզության և ձևերին, մաքուր ձևերին, պետք է ցայտեցնել ձևը—գիծը—la ligne. P. Plage Halle-ի նման, հիմնական, էական, մաքուր, բանական գծերը: Այգպես են և՛ մեր Անիի, ս. Հովհսիմեի, Երերուքի տաճարները, և՛ Vezele-ի տաճարը: Ո՛չ թե նոտր-Դամը կամ ս. Մարկոսը, կամ Քյոլնի տաճարները:

Այնպես պետք է բանդակել, որ թռչունները երգեն,
ծաղիկները բուրեն.

ողլուլզներից գինի կաթն—մեր Հարտարապետները մեր քարերը պիտի ներդաշնակեն մեր արեի և երկնքի հետ. պիտի հեռանալով մոտենան հին և մոտենալով՝ հեռանան հնից. հինը զարգացնեն՝ հասցնելով արսուլուտիզմին:

ԱՆԻ

Երբ մարդ Անի է մտնում, կարծես մի ուրիշ աշխարհ է ընկնում, մի կախարդական աշխարհ, բայց շատ հարադատ, շատ դարեր, հազար տարիներով ծանոթ, մտերիմ, հարադատ, սրտակից: Մի քաղցր և տխուր զգացում համակում է քեզ՝ հայրենի հին տան զգայությունը. այստեղ են ապրել քո բոլոր՝ հայրերն ու մայրերը ու քեզ նրանք բոլորը սիրել են այստեղ:

Այդ շենքերը, պարիսպները, բուրգերը, եկեղեցիները, տները հոգով խոսում են քեզ ու հիշեցնում են քեզ, որ դու խաղացել ես սրանց շվաքների մեջ, երազել ես սրանց պատերի և կամարների տակ. այդ տեղերը մայրիկիդ ձեռքը բռնած շրջել ես... Եվ մի վեհ զգացում, մի սուրբ հուզում, գորով՝ խոնարհեցնում է գլուխդ, ծնկներդ հեշտությամբ իջնում են և կարոտով ու երկյուղածությամբ համբուրում ես այս քարերն ու փողիները... Եվ շես ուզում հեռանալ: Ինչպե՞ս հեռանաս քո

Հին հազարամյա տնից, և գնաս նորից օտարութուն, ուրիշ տների, պանդոկների մեջ օտար, պանդուխտ, վտարանդի, ապրես...

Այնքա՜ն նվիրական են այս սլափերը, այնքա՜ն սրտախոս, կաթոգին... Դու այստեղ դո՛ւ ես և, վերջապես, այստեղ դու դարձել ես գեպի բեզ, ինքդ բեզ ես եկել...

* * *

Երբ Անիի ավազ գոնից ներս ես մտնում քաղաքը—հայտնի պատմության վերջին 5—6 դարերի մոայլը, մղձավանջը, դժբախտությունները, թշվառությունները անհետանում, մնում են դուրսը. նրանք չեն մտնում այս հոյակապ պարիսպներից ներս: Այստեղ զգում եմ ինձ հպարտ, ազատ, վեհ. մտքերս թռիչք են գործում, ճնշում չկա ուսերիս վրա. հորս տանն եմ, դարերով հորս տանը. թվում է, որ միշտ այստեղ եմ. այստեղ եմ ծնվել, այստեղ եմ հասակ առել և հավիտյան այստեղ եմ լինելու՝ այս հավիտենական գեղեցկության հետ:

* * *

Ամեն ինչ այստեղ գեղեցիկ է, ամեն բար ու բանգալի, ամեն սյուն ու կամար: Ամենափոքր բանը՝ խորտակված բանգալի մի բեկոր նույնքան վեհ է և հոյակապ, ինչպես արևը ջրի ամեն մի կաթիլի մեջ, փոքրիկ ջրի գավաթի մեջ: Մեծությունը փոքրության մեջ:

* * *

Անիի ավազ գոնից երբ ներս ես մտնում, մտնում ես անցյալի մեջ, մտնում ես երազի, առասպելի, հերթաթի մեջ. ամաչի փողոցները կենդանի են հազար տարի առաջ եռացող, փոթորկվող կյանքով և մարդկային բաղմունքամբ, հոծությամբ:

* * *

Երբ մարդ Անին տեսնում է՝ վեհանում է, վերանում:

* * *

Հայաստանի քարերից մեր հանճարը ստեղծեց հրաշքը, հրաշալիքը, արվեստի հրաշքը (Անի):

* * *

Անին. ահա այստեղ իրականացած է ցնորբը. այստեղ ամեն ինչ կատարյալ է. գեղեցիկը հայկական մարմին է առել այստեղ. հայածե մարմին է առել—հայ հոգու գեղեցիկը մարմին է առել այստեղ. ազգի փրկիչն ու նպատակը—ոճը: Այստեղ վերջացած է, լրացած, լման, ավարտված, պսակված—ոճը:

* * *

Անի: Հայ վարպետները, բարակիտները, որմնագիրները—որմահույս-որմաշեն բարանյութին, համր, մեռած նյութին տվել են շունչ, հոգի, կյանք, ձև ու կերպ, աստվածային պատկեր, դաշնակություն, ամեն բարի մեջ իմաստ և զաղափար են դրել, նյութը հոգիացրել են, զաղափարականացրել, լեզու դարձրել, խոսեցրել—կենդանի դարձրել, շնչող և արտահայտող, ազգող:

* * *

Հայ հարտարապետները բարձրացրին Անին՝ շրեղ, հույս-կապ, դարերին հիացմունք տվող:

* * *

Անիի ամեն մի բնկորը, բարբ մեղ մի բան է ասում. խոսում է մեղ հետ, մեր սրտի հետ:

* * *

Անի—բարեղեն երազ:

* * *

Անի... բարակիտ բանաստեղծություն, բարացած երազ: Այստեղ կատարյալ զաղափարը նյութացավ, և այստեղ հասարակ նյութը զաղափարացավ... կատարյալի, գեղեցիկի զաղափարը նյութացավ...

Անի, մի աշխարհ-ղղացմունք, մի ողջ ազգ, հայության սիրբու, խորհրդանիշ...

Դու մեծ ես իմ ազգ—իմ Անի, բո ստեղծագործ ողբով, բո գեղեցիկով, բո անմահ որակով, բո զաղափարացած նյութով և նյութացած զաղափարով...

* * *

Անի, հալկերժական ներշնչարան...

Երբ Անի քաղաքումն եմ լինում, ետեա զգում եմ բանակ-
ներ, արքայական զորութիւն, մշակույթ, արվեստ...

* * *

Այստեղ զաղափարը կաղապար հագալ, առաւ: Այստեղ
հոգին նյութացալ, և նյութը հոգի դարձաւ... հոգիացալ:

* * *

Այս քարերը մեր թանձրացած պատմութիւնն են: Մեր
պատմութիւնն էջերն են: Հայ գլուղացին, որ զիր շէր ճանաչում,
բայց կարողանում էր կարդալ այս էջերը, զրբերը, այս պատ-
մութիւնը...

* * *

Անի—մեր ստեղծագործ նախահայրերը իրենց տեսիլներն
ու վեհ ապրումները այս քարերի մեջ զրսևորեցին: Այս քա-
րերը նրանց երազների մարմինը հագան, այս քարերը դար-
ձան զաղափար և միտք. իրենց հոգիները այս հոյակապ շեն-
քերն են, այս հանգույն, թռչող կամարները, այս երկնասլաց
դմբեթները:

* * *

Անին մենք մեր ետեւում շունենք, այլ միշտ մեր առաջը:
Որքան տարիները հեռանում են, այնքան մենք մոտենում
ենք նրան:

* * *

Անի: Այս զծերի, քանդակների, այս քարեղէն հոյակապ
քանաստեղծութիւնը:

* * *

Մեր Գլումբլա վարպետների ճարտարապետութիւն մեջ
կան անթիվ տարրեր, ընդօրինակումներ հին մեր՝ Անիի,
վանքերի, ճարտարապետական մնացորդներից, կոթողներից.
մոտիվներ, տրամադրութիւններ, զգացումներ, ձևեր...

* * *

Գլումբլա որմնագիր վարպետները Անիի աշակերտներն
են, անտեսանելի, անանուն, անունները մոռացված վարպետ-

ների աշակերտներ, որոնք դիտելով մանուկ օրերից Անիի շենքերը, ավերակները, առեւ են նրանց արվեստը, արվեստի դադարները...

* * *

Անի՝ քարացած երազ, քարացած հեքիաթ. ամենաճոխ, ամենահարուստ երևակայությունն իրականացած:

* * *

Հայ մարդը տեսնելով Անիի ոճը, ճանաչում է իր հոգին:

* * *

Անի—մեր հնությունների, իմաստավորված քարերի վիպեր:

ԱՆԻԻ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՅԻՆ

Շինել է, այսինքն, հիմնել է Սմբատ Բ. Տիեզերակալը 989 թվին. նրա հարսը՝ իր Գագիկ որդու կինը, Կատրամիդե (կամ Կատրանիդե) թագուհին լրացրեց սկեսրայրի ձեռնարկութունը 993 թվականում, օծվեց Սարգիս կաթողիկոսի ձեռքով: Այդ մեծակառույց տաճարում օծվել են հետո մեր արքաները, հայրապետները, կատարվել են շքեղ հանդեսներ:

Սմբատ թագավորը տաճարի համար բերել ավելի մի-մի թանկագին ջահ, բյուրեղյա, Հնդկաստանից:

Ալի-Ասլանի զինվորներից մեկը դադտնի մուտքը դռնելով, բարձրացավ գմբեթը և այնտեղից վայր նետեց ջահը, փշրեց...

Գմբեթի վրա կար մի արծաթյա խաչ՝ մարգաշափ, որ ձգեցին վար և Տուղրիլ բեկը տարավ Նախիջևան քաղաքը և զրեց մզկիթի դռանը՝ մանող-կնողի ոտքի կոխան:

* * *

Նրան շինել են վարպետներ ու ճարտարներ՝ շինել են անկեղծ դպացումով, երկյուղածությամբ, այն խորին հավատով, որ աստծու տունն են շինում, ուր աստված պիտի բնակի: Դրա համար էլ եղել է նա եթերային, թռչող, սավառնող, աննյութական, հոգեղեն, չքնաղ և ներզաշնակ, նման հայկա-

կան շարականներին, որ ստեղծել են հայոց սուրբ հայրերը— Սահակ Պարթև, Մեսրոպ, Ներսես, Կոմիտաս...

Ա՛խ, ինչպես կուզենայի հիմա լինել այնտեղ, պառկել նվիրական հողի վրա, նույն պատերի տակ, և սուղվելի, սլանայի երազանքի մեջ, միստիկայի մեջ, տիեզերքի մեջ, անհունություն մեջ, և այսպես հավիտյան մնայի...

* * *

Անի. Մայր-եկեղեցին. Սա Պլատոնի գեղեցիկ իդեայի մարմնացումն է, ոչ թե ստվերը. Պլատոնի գեղեցկության կադասյարը վայր է ընկել նրա գաղափարների աշխարհից, ընկել է այստեղ.— ահա գեղեցիկը՝ կատարյալ, ամենակատարյալ, անսահման-աստվածային գերակատարյալ...

* * *

Գեղարվեստական իրականություն, իրականացում:

Մայր տաճարը <Անիի> հայկական ոճի ամենակատարյալ իրականացումը: Գեղեցկության կատար, ծայր: Բացարձակ:

* * *

Մայր եկեղեցին, շինված անվախ, հանդուգն կառուցում. սլացիկ սյուներ, թռչող կամարներ, երկնային թռիչքներ... Քարացած երգ ու կշիռ:

Անիի Մայր եկեղեցին նազելի թագուհու պես քնքուշ ոտքերի վրա թեթև կանգնած՝ ասես թռչում է գեպի վեր...

Քար ու կիրով չէ շինված, այլ ուղղակի օգով:

* * *

Անիի Մայր եկեղեցին՝ կատարված, ավարտված, վերջացած, պսակված հավասարակշռություն:

* * *

Հայ ճարտարապետության սինթեզը, խտացումը, բյուրեղացումը ներկայացնում է Անիի Մայր եկեղեցին:

Այս խոնարհ, սլարզ շենքերն են գոռոզ Եվրոպայի հար-
տարապետների համար եղել տիպար, ներշնչարաններ:

* * *

Մեր ավերակ վանքերը, բերդերը, պարիսպները ավելի
հզոր են հայերին հաշ պահելու, քան շին վանքերն ու ալլ կան-
գուն գործող շենքերը...

Երազ, երեսկայությունը ավելի հզոր են:

Այս նվիրական քարերն են հայերին հաշ պահել մեր
պետությունը կործանվելուց հետո, դառն դարերի ընթաց-
քում:

Երբ հաշ գյուղացին տեսնում է մի ավերակ, երեսը խաշու-
նքում է, համբուրում: Նա գիտակցում է, որ սա իր տունն է,
իր պատերն են շինել, իր արքաները: Այս քարերը անժխտելի
ապացույց են, որ այս երկիրը միշտ իրենն է եղել, և է, և
պիտի լինի:

Հաշ ժողովրդի անցյալը այս հոյակապ ավերակների
մեջ՝ կենդանի է, և՛ խոսող, և՛ ներշնչող:

* * *

Հին հայերը վիրտուոզ էին շինարարության բոլոր մար-
դերի մեջ՝ թե՛ քանդակների, թե՛ կամարների, թե՛ սյուների:

* * *

Մեր գյուղացու գոմը բազիլիկայի նման է:

ԱԹԵՆՔՈՒՄ

Երկու շաբաթ է Աթենքումն եմ, բայց ինքնազգացումս աչնպես է, թե՛ ես աթենացի եմ, ասլրել եմ Աթենքում, հիմա վերադարձել եմ հայրենիք՝ Աթենք։ Քաջլուս եմ. փողոցները, հրապարակները, պարտեզները վաղածանոթ են ինձ. ահա՛ Թեսևոսը, ժպտում եմ. իր տեղն է, բան չի փոխված, հետևում—...գերեզմանատունն է. աչնտեղ էր <Դեմոսթենեսն> իր շքեղ դամբանականները ասում...

Ահա Պիրեոն տանող պողոտան. աչստեղծվ գնացին<...> զորավարի բանակները պարսիկների վրա...

Նայում եմ—ահա աչնտեղ է Պլատոնի ակադեմիա-պարտեզ-ճեմարանը... Թերմոփիլես տանող ուղին... Սպասում ես, որ հիմա աչս անկյունից կերևա Սոկրատեսը իր աշակերտներով՝ շրջապատված... Ահա մեծ շուկան՝ Ագորան...

* * *

Սոկրատեսի բանտից իջնում եմ Ակրոպոլի տակ, և խորհում եմ վերջերս կարգացած աչն զեպքի մասին, երաժշտագետի հետ... Այո՛, մահից առաջ, նույնիսկ ընդհուպ մահից առաջ պիտի սովորել չգիտեցածը, սովորել, անվերջ. դիտել, կարդալ, լսել, թափառել սովորելու համար, գիտենալու համար, կատարելագործելու համար իր միտքը, իմացականությունը, լայնացնել, տարածել մինչև անհունություն, անսահմանություն՝ աշխարհաճանաչումդ, իրականությունը, ըմբռնումդ, տիեզերագիտությունդ... Ամեն ինչ գիտենալ, և մեռնել, հոգ չէ։ Ամենագիտությունը, անմնացորդ կերպով գիտենալ,

այլևս բան չի մնում աշխարհում: Մենեկ հանդիստ մտքով,
գոհ, կատարյալ:

* * *

Երկու ճանապարհ ձգվում են Պիրեից (Պիրեոն) մինչև Աթենք. մեկը խճուղի՝ 10 կիլոմետր երկայնությամբ, մյուսը երկաթուղի՝ 12 կիլոմետր:

Աթենքը ծովի երեսից քիչ բարձր, դտնվում է մի հարթ հովտի մեջ. արևելքից, հյուսիսից և արևմուտքից շրջապատված է բլուրներով, բարձր բլուրներով, իսկ հարավի կողմից հարթությամբ ձգվում է մինչև Պիրեի ծովածոցը: Նոր Աթենքը հին Աթենքի արևմտյան կողմն է շինված:

Ակրոպոլիսը քառակուսի կիլոմետրից ավելի տարածություն է բռնում, մոտավորապես 150 մետր բարձրությամբ քարաբլուր:

Պարթենոնը (Աթենասի տաճարը) 48 բարձր սյուներով, ոմանց պատվանդանն է միայն մնացել: 120 քալ երկայնություն և 60 քալ լայնություն ունի. կարելի է ավելի ունենա:

Պարթենոնից մնացած կան հարյուրավոր անդրիններ և կիսարձաններ Ակրոպոլիսի մուգնի մեջ. կարծում են, թե նրանից է մնացած: Շենքը մարմարիոնից է, մեծ վեմերով, որ հաղիվ 10 լուծ եղներ կարողանային տեղափոխել:

Այն ժամանակ, երբ չկային շոգեշարժ ուժեր և նոր տեսակի մեքենաներ, որոնցով բաղմապատկվում է մարդկային գործությունը, մտածում ես՝ ի՞նչ միջոցներով են կարողացել այդ ծանր քարերը բարձրացնել շենքի կատարները...

Ակրոպոլիսից (միջնաբերդից) հյուսիս-արևելյան կողմը, մի հարթ վայրում դտնվում է Օլիմպական Արամաղդի (Զևս) մեհյանը՝ տաճարը, շատ ավերված վիճակում:

* * *

Սյուները 20 մետր բարձրությամբ և 1, 1/2 մետր տրամագծով, թեև միակտուր չեն (մոնոլիտ), բայց շատ հուսկապ, գեղեցկագործ քանդակներով: Շատ քիչ սյուններ են մնացել:

Այս տաճարից նշխարներ կան տեղափոխված թանգարաններում, օրինակ՝ մի քանդակավոր դուռ:

Միջնաբերդի արևմտյան կողմում, տափարակ վայրում, Թեոսեոսի տաճարը կանգուն, անեղծ մնացած:

Թանգարանի է փոխարկված, լիքն են արձաններով՝ Սոկրատես, Արիստոկլես, Դեմոսթենես փիլիսոփաների, հռետորների, աստվածների՝ Զևս, Հերա, Ապոլոն:

Թանգարանների, տաճարների հույն ծերունի պահապանները լցված են հույներին հատուկ ազգային հպարտությամբ և գոռողությամբ, իրենց նախնիքներով և հույն հանճարով պարծենալով, ցույց են տալիս ու մեկնաբանում հնությունները:

* * *

Հնագիտական թանգարանը, մարմարակերտ: Այնտեղ է 1880 թվին պեղումներից հանած Աթենասի (Աթհինա) արձանը, որ վերագրվում է Ֆիդիասին: Ութ տարեկան մանուկի հասակն ունի արձանը, տեղը ձեռքին, կորդակը գլխին. ձախ կողմը՝ քանդակազարդ ասպար, որի վրա հենված է Աթենասի բազուկը: Հրաշագեղ արձանը փոքրիկ պատվանդանի վրա:

Ակրոպոլիսի թանգարանը. շենքը հասարակ է. լիքն են միջնաբերդից հանած հին առարկաներով—արձաններ, քանդակագործ խոյակներ, անոթներ, տնային իրեր և այլն, և այլն:

Ակադեմիան. հրաշալի շենք, նոր, մարմարակերտ. ո՛չ մի նոր զարդ չունի, ամեն ինչ պարզ է այնտեղ, պարզության մեջ վսեմ: Նմանություն Պարթենոնի:

Երկու հսկա սյուների վրա կանգնած են Աթենասի և Ապոլոնի մարմարե, ոսկեզօծ արձանները:

Աննման շենքեր են՝ Եվրոպայում նմանը չունեցող:

Ակադեմիայի մոտն է համալսարանը՝ շատ շքեղ շենք, մարմարյա: Իր զրադարանով: Մատենադարանն էլ, համալսարանի մասը, առանձնակի շենք, շատ հույակապ է, հին ոճով կառուցված:

Հույները աշխարհի չորս կողմերից իրենց առատ նվերներով վերակառուցել են Աթենքի այս շքեղ նոր շենքերը:

Աթենքում շրջում էի, դիտում, և ամեն վաչրկյան, և ամեն բեկորից լցվում էր սիրտս, վառվում էր միտքս, և երեակայությունս թե անում...

* * *

Արդի Հունաստանը իմիտացիոն է. հինի անհաջող վերարտահայտումը...

Պենդելյան լեռան մարմարները կան. նույնն են, բայց յտեղծագործները դաճաճներ են, սնշություններ:

Հները անկրկնելի են...

Դասական Հելլադան լրացած է կատարյալ, ավարտված, լերջացած, հասած սահմաններին՝ անսահմանության սահմաններին:

Ո՞վ է ասել, թե՛ անսահմանությունը սահմանավորի մեջ — գեղարվեստն է:

Հունաստանում մարմարիտը գրեթե մեր երկրի տուֆն է. փողոցները մարմարով են սալած, մայթերը մարմար են:

Աթենքի ավերակներում այնքան մշակված մարմար կա — կոտրած արձաններ, գլուխներ, իրաններ, ոտքեր, սյուներ, խոշակներ, պատվանդաններ, քանդակներ և քարեր. քարեր հղկված՝ հսկա, ահագին կտորներ, միակտուր... այնքան բազմությամբ, մեծաքանակ և այնքան ընտիր, որ բազմաթիվ ժողովուրդների (մանավանդ փոքր ազգությունների՝ հայ, վերացի, բուլղար, սերբեր, ռումինացիներ և այլն, և այլն) թանգարանները կղարդարեն և կպանծացնեն: Բայց այստեղ լքված են, թողած անխնամ, արևի և անձրևի տակ: Միայն վանդակապատված են, հսկողության տակ:

Զարմանում ես. դարեր կողոպտել են Հունաստանը (Անդլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան, Ավստրիան, Քուրբիան և ամեն մի թանգարան եվրոպայում) և նորից կա ու կա, գտնվում է ու գտնվում, պեղումներից ելնում են նորերը: Լի են և իրենց մուղեյները: Ինչքա՛ն են աշխատել այս ժողովրդի նախնիքը, ինչքա՛ն են կերտել, ստեղծել, արտադրել: Եվ բոլոր գեղեցիկ, չքնաղ...

Ճիշտ որ հունական հրաշք:

* * *

Հողմերի աշտարակի բակում ոտքի մի թափ տեսա, կանացի ոտքի, սանդալի մեջ. միայն մի կտոր մարմար, միայն թաթը. այնքան գեղեցիկ, համբուրելի, պաշտելի՝ նետած մանր քարերի կույտի վրա. եթե մեր թանգարանում լիներ, կլիներ հայ քանդակագործների համար ներշնչման աղբյուր, թե՛ ժողովրդի ճաշակի զարգացման համար և թե՛ իբրեւ թանգարանի զանձ, ունիկում:

* * *

Պարթենոնի առաջ, մեկուսի, մի ղոհասեղան կա (ատրուշան), թերեւ նրա միջից հանած, կամ մի այլ տաճարից, հիմա դուրսը, անտեր բնկած...

Ամեն կողմ, Ակրոպոլի վրա, սյուներ, մնացորդներ, բեկորներ, խոյակներ, քանդակներ, հսկա պատվանդաններ, հսկա քարեր, 7—10 քալ երկարությամբ: Մարմարներ...

Կային թնդանոթի կտորներ, հին թնդանոթի, երեւի թրքական հիշատակներ...

Ժամանակը, դարերը, իրենց արևներով, ցրտերով, անձրևով, ձյունով, քամիներով ու փոթորիկներով, տաք ու պաղով մաշել են, կերել, կրծել մարմարները, Պարթենոնի սյուները. սղջ, անվնաս, անվթար քար չի մնացել. մարդկային ձեռքն էլ իր կարգին: Եվ դեղնել են հրաշալի սպիտակ մարմարները, ժանգոտել...

Սյուների տակ, տաճարներում, բարբարոսները՝ պարսիկ-թուրք հաճախ խարույկներ են վառել, հրդեհել են տաճարները և կրակով, ջրով պաշթեցրել. ճաքեցրել են շենքերը, սյուները:

* * *

1936 թվի հոկտեմբերին գնացի Աթենք: Ուղում էի տարիների փափագս կատարել. տեսնել հույն ոգու մարմնացումը, առարկայացումը, տեսնել տեղն ու տեղը, հույն հողի վրա, նրա հոյակապ ճարտարապետական հրաշալիքները և քանդակագործական հրաշքները: Պարթենոնը, Պրոպիլեյը, էրեխտեյոնը (Ակրոպոլիսում) շինված են պինտելիկոնյան մարմարիոնով. Անշենքերի մեջ ոչ մի հասարակ քար, աղյուս չես տեսնի: Ան-

աահման գեղեցիկ, կատարյալ գեղեցկություն՝ սյունների, սյու-
նների, սյունների, ծածկի և սյուների վրա դրած քարերի, ոչ թե
խոշակների, այլ հուսկյունների, էպիտավրների:

Այս շենքերը տեսնելով՝ զգում ես, հասկանում ես, թե
ի՞նչ է գեղեցկությունը:

Մարմարիոնը հնությունից ստացել է մագաղաթի դուշն.
շատ մասերում ոսկեղօծվել է արևից, արևի լույսի ազդեցու-
թյունից: Դարերի ընթացքում մարմարիոնները ծծել են արևի
ոսկին, արևի լույսը:

Այդ իդեալական գեղեցկության առաջ հիացած ես, թվում
է թե իրականության մեջ չես, այլ երազի. երազ է, թվացում
է: Չես հագնում նաչկուց: Ուզում ես միանալ, ձուլվել նրա
հետ. շողափում ես, մատներդ զգում են, հրձվում են, երջան-
կանում են: Կատարյալ է ամեն մի դետալի (մանրամասնի)
մեջ, քանդակների, օրնամենտների մեջ... Ամեն մի մասի մեջ
նույն գեղեցկությունը, վեհությունը, վսեմ պարզությունը:

Ակրոպոլիսի վրա—ամեն ինչ կապույտ և սպիտակ. վե-
րևը՝ կապույտ երկինք, հեռուն—ծովը՝ կապույտ, հորիզոնը՝
կապույտ, իսկ տաճարները, շենքերը՝ ճերմակ: Երկինքը,
ծովը և Պարթենոնը հյուսվել են իրար հետ, կազմում են մի
չքնաղ ներդաշնակություն, մի բնություն՝ իրար լրացնող, մի
երրորդություն՝ մեկը առանց մյուսի թերի, անկատար:

Արևը փայլեցնում է, օծում է երկինքը, ծովը, շենքերը.
Հունական շենքերը կույր պատեր չունեն. սյուներով են նրանք
զգում, սյուները՝ պատեր են. սյուների ամենքի միջից խոշա-
նում է երկինքը, ձգվում է ծովը. իրար մեջ են մտած, կարելի
չէ բաժանել մեկը մյուսից: Կարծես նյութ չկա: Սյուները
աննյութացել են՝ մշտապես թաթախված լինելով արևի և
երկնքի լույսով ու կապույտով. օդը՝ լույս է և կապույտ:

Նյութով չեն շինել այդ հանճարեղ ճարտարապետները.
նրանք Պարթենոնը շինել են լույսով, երկնքով, ծովի կապույ-
տով, արևի ոսկով: Հույները չորս տարերքով չեն օգտվել, այլ
հողը թողնելով, վանելով՝ իբրև ծանր նյութ, շինել են օդից,
հրից, ջրից (օդ, արև, ծով):

Պեյզաժը և Պարթևները ներդաշնակութուն են. պեյզաժից բխած, պեյզաժի տրամագրության համաձայն. ինչպես որ հայ պեյզաժը և հայ ճարտարապետությունը՝ ժայռերից բուսած, ժայռերից բխած, խիստ ժայռեղեն բնության մեջ, ժլատ, զուսպ: Եթե հույն շենքերը տեղափոխես Հայաստան, կկորցնեն իրենց գեղեցկությունը, հունական գեմբը, հոգին. նույնը՝ եթե հայկականը տեղափոխես Հունաստան՝ կկորցնեն մեր շենքերը իրենց հմայքը:

Պարթևներն իր տեղում—ահա՛ լրիվ գեղեցկությունը:

Ինչպես որ մեր շենքերը շարունակություն են մեր ժայռերի և լեռների գեղեցկության, այնպես էլ Ակրոպոլիսի շենքերը՝ շարունակությունն են ծովի, երկնքի, արևի գեղեցկության:

«Գեղեցկությունն ազատում է մեր հոգին կյանքի ծանրությունից, հոգսերից, մանրունքից»:

Դ. Մերեթկովսկին Ակրոպոլ բարձրանալիս՝ տեսնելով Պրոպիլեյը, ասում է. մոռացա դրամական հոգսերը, օրվա սարսափելի տաքությունը, ճամբորդական հոգնաժողությունը, ներկայիս փրկիսփառյալական հոսանքները՝ սկեպտիցիզմ... և այլն, և այլն:

* * *

Երևակայությունս այլ Աթենք էր շինել, հույակապ, աստվածային. տեսանելի էին Սոկրատես, Դեմոսթենես, Պլատոն, Պերիկլես...

Այն, ինչ իրական Աթենքն էր—քաղքենի մի քաղաք, բանկ, խանութներ, սրճարաններ...

Հնություններ էլ գրեթե չկան...

Մեկը սրամտորեն ասաց, թե՝ հիմի պիտի հնություններ շինած լինեն՝ ուղեորներ, զբոսաշրջիկներ գրավելու համար...

* * *

Շրջում ես և սրտատրոփ լարում ես ականջդ, միտքդ, աչքերդ՝ լսելու իմաստունների խոսքը, տեսնելու մեծ արվեստագետներին...

Կանգ ես առնում և սրտածրուփ... ականջդ լարում, աչքերդ ծովացնում...

* * *

Պարթենոնը՝ ձևերի արքա, հրաշք, երազ...

* * *

<...> Պարթենոնը հին, դարևոր փայլով, վսեմ և չքնաղ, թեթև և հոգեղինացած կանգնել էր ժայռերի վրա և սլանում երկինք։

Պարթենոնը երկնասլաց է, վերասլաց, երկնայինացած. լուսեղեն մարմարիոններ՝ հոգեղինացած։

Հույն դասական ճարտարապետությանը գեղեցիկ է, նրա գաղտնիքը առինքնող, գրավիչ, հիացնող, ուժը՝ պարզության, չափի, ներդաշնակության մեջն է, և այդ հատկությունները դարձնում են նրան վսեմ։ Նա շքեղ չէ, պերճալից չէ, բարդ չէ, խճողված չէ, ծանր չէ, ինչպես հնդկականն է, զոթիկն է, ոռոկոկոն է։ Պարզ է և թափանցիկ. կազմված է գրեթե միայն սյուներից։ Զարդեր շատ քիչ ունի. միայն ազնիվ, նուրբ, երկնասլաց դժեր։

* * *

Հին հույները գեղեցկի զգացումն ունեին, գեղեցիկը շինելու շնորհքը, գեղեցիկը ստեղծելու գյուտը, գաղտնիքը։ Ծինում էին թեթև, ներդաշնակ, վսեմ։

Երբ ալցելում ես Պարթենոնը, զգում ես քեզ երկրից վերացած, թեթևացած, եթերացած, երջանկացած, հիացած... վեհացած։

* * *

Հույները գիտեին գեղեցկի գաղտնիքը. ունեին չափի զգացումը, որ անսովորական շնորհ էին համարում, երկնասլաց...

* * *

<...> Ներկա, արդի ճարտարապետությանը հնի ալլասերումն է, շատ անտաղանդ ընդօրինակումը։ Կարծես հինը, դասականը պլատոնյան իդեաներն են, նախատիպարները,

կաղասպարները, իսկ ներկայինը՝ նրա կոսպիաները, պատճենները...

Աթենքում կան շինած շատ շենքեր՝ մուղեյներ, պուլիտեխնիկում, համալսարան, գրադարան՝ կլասիկ ոճով, բայց ի՞նչ գոհակացում, ի՞նչ անշնորհ վերարտադրում, անտաղանդ թարգմանություն—ավելի լավ է՝ թողնեն հինը իր անմրցելի փառքի մեջ և շինեն նոր ոճով՝ Novecento, XIX դարու ոճով՝ կոնստրուկտիվ ոճով:

Իտալացիք, ֆրանսիացիք շատ ավելի տաղանդավոր կերպով են ընդօրինակել, Փարիզի Պանթեոնը շատ ավելի հաջող է:

<...> Նոր շենքերը և նրանց մարմարները չունեն հների հմայքը, շնորհքը և տոկունությունը: Շինված են, կարծես, ժամանակի համար. պատերը ճեղքված, մի խոսքով՝ կեղծիք, կեղծ դրամներ:

ՎԵՋԸԼԵ

(Իմ օրագրից)

Ավալոնն գեղեցիկ քաղաքի ստորոտից փովում է Բուրգոնտիայի հարուստ, ընդարձակ դաշտի մի մասը, որի կենտրոնում բարձրանում է Վեզլլեի ժայռոտ բլուրը: Ծովածուփ անտառների և կանաչավառ արտերի մեջ բլուրը նմանում է մի վիթխարի նավի և Վեզլլեի հինավուրց տաճարի աշտարակը՝ երկնահուպ կայմի:

Վեզլլեի հռչակավոր տաճարը: Աշխարհիս երեսին քիչ կա այսպիսի մի վսեմ, ներդաշնակ, գեղաշուք կառուցում: Մի չքնաղ երազ, որ քարացել է, մի լուսեղեն տենչանք, որ մարմին է առել: Նրա նախագավիթը՝ ուման ոճի մի բյուրեղ: Քնքուշ սյուները, կամարները, ծածկը... Գեղեցիկը, իրոք, վերջանում է այստեղ:

Տաճարը ինքը՝ դոթական և ումանական արվեստների դաշն գրկախառնում: Ամեն մի սյունի առաջ տրոփում է սիրտդ գեղարվեստի երջանկացնող վայելքով:

Հափշտակված նայում եմ տաճարին, նայում եմ,— և տեսնում եմ մեր Երերուքը Շիրակի դաշտում, մենավոր, ամայի, դարերի և թշնամիների առաջ կքած, բայց վեհ, չքնաղ, երազային:

Ինչու՞ այսպիսի սրտագին նմանութուն եմ զգում Երերուքի և Վեզլլեի միջև՝ VII և XII դարերի այս հրաշագեղ կոթողների: Երկուքն էլ վսեմացած, հոգիացած, անմահացած:

Բարձրանում եմ աշտարակի կատարը, նայում եմ շուրջս ...հեռունները—Բուրգոնտիայի կապուչտ, քնքուշ հորիզոններին. նույն սրտագին մտերմությունն եմ զգում—հայրենի հորիզոնների կախարհանքը:

Նստում եմ նախագավթի դռան սանդուղքի քարերի վրա: Խորունկ լռություն կա, անկղբ անդորրություն:

Լռում եմ և ներանձնանում: Բարակ, անիրական հովը շշնջում է ականջիս: Անցած դարերի մասին է զրույց անում: Հարյուր հազար ասպետներ ծովացած են տաճարի շուրջը, հեռվից գալիս է նժույգների վրնջյունը, տրուբադուրները երգում են առաջին խաչակիրների սխրագործությունները: Տաճարի բարձր ամբիոնից հրեղեն խոսքերով քարոզում է սուրբ Բերնարդոսը, ասպետներին բուցավառում է սրբազան պատերազմով՝ Քրիստոսի գերեզմանը ազատելու համար սարակինոսներից: Արևի տակ շողշողում են սաղավարտները, փայլատակում են սրերը, և հարյուրավոր ասպետները որոտում են—խա՛չ, խա՛չ. դեպի՛ Երուսաղեմ, դեպի՛ Երուսաղեմ... նժույգները վրնջում են և երկաթե սմբակներով ծեծում սալահատակները. տրուբադուրները փառաբանում են ասպետների հաղթանակները...

Աչքերս բաց եմ անում—խորունկ լռություն կա և անկղբ անդորրություն. հրապարակը մերկ է և թափուր: Ու՞ր գնացին նրանք, այդ ծովածավալ բանակը, նժույգները, ամբոխը: Երազ միայն: Կարծես բնավ չեն եղել:

Անհնար է հագենալ Վեզլլի անպատմելի գեղեցկությու-
նից: Անհնար է բաժանվել չքնաղ Վեզլլիից:

Մնա՛ս բարև, Վեզլլե՛, էլ չեմ տեսնի բեդ:

Անմահ Երերուքի կարոտը քեզանից առա, բայց երբ հայրենիքում լինեմ, քո կարոտը Երերուքից կառնեմ:

Մնա՛ս բարև, չքնաղ Վեզլլե...

ԱՍՈՒՅԹՆԵՐ ԾԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ճարտարապետությունը բանաստեղծություն է՝ ուրիշ,
բառ, իմաստ, նպատակ:

* * *

Ճարտարապետությունը երաժշտություն է, և ընդհակա-
ռակը:

* * *

Վենետիկ.—Միայն երևակայության մեջ աշխարհը կարող
է այսքան գեղեցիկ լինել. իրականություն չէ, կարծես, մեռ
տեսածը, այլ անուրջ, երազ, հեքիաթ, կախարդական տեսիլ,
պատկեր... իրականացած երազ...

Այնքան գեղեցիկ, այնքան խոր, անսպառ գեղեցկու-
թյուն, որ ամեն օր թվում է, թե նոր ես տեսնում եմ այնքան
ծալքեր ունի, հարստություններ, փարթամ, ճոխ, որ ամեն օր
նոր բան ես գտնում՝ նոր մի պալատ, դուռ, քանդակ:

* * *

Վենետիկը, կարծես, մի մարդ է շինել, մի մարդու ձեռ-
քի դործ է: Այնքան նման են իրար նրա շենքերը, որոնք թեև
կառուցված են դարերի ընթացքում:

Ահա թե ինչպես է ստեղծվում ոճը իրար նմանվելով,
իրար լրացնելով և կատարելագործվելով: Այսպես են ստեղծ-
վել Պադուկեն, հնդկական, եգիպտական, հունական ոճերը:

* * *

Երբ նայում եք Ֆլորենցիայի կամ Հռոմի գեղարվեստա-

կան իրերին, ձեզ թվում է, որ ըստ երկրի վրա չեք, այլ մի
կախարդական աշխարհում:

* * *

Տորչելո.

էպիկական ոճ, քաղցր, անուշ, պրիմիտիվ (Աթթիլայի
էպոխա): Պարզ, գեղջկական արխիտեկտուրա, անկեղծ գյու-
ղացի վարպետներ՝ առանց ֆորմալիզմի, սեփեկեթանքի,
զանգվածային:

Շացի պես՝ լավ, պարզ, առողջ, անհրաժեշտ, բնական:

* * *

Aquileja—կոմբարդական ոճով զանգակատունը, որ հե-
ռավոր կերպով հիշեցնում է հայկական գմբեթը: Վենետիկի
երկրում:

* * *

Նոտր-Դամի տաճարը ուղղակի երաժշտություն է. ես
կանգնում եմ հաճախ նրա առաջ և լսում եմ, ունկնդրում
այդ վսեմ նվագին ու երազում:

* * *

Գոտիկ <գոթական> ոճը զարգերը ներսում ալեկի ունի,
քան դուրսը:

* * *

Ոճը ժողովրդի հոգու, բաղձանքների կոնկրետացումն է:
Գերման, միստիկ ժողովուրդը ստեղծել է իր տաճարը՝
սլացիկ, մթին: Եկեղեցու գմբեթը աղոթքը ձագարի պես եր-
կինք տանող:

* * *

Քյոլն:

Զուտ գերմանական քաղաք իր արխիտեկտուրայով. դո-
թական քաղաք. իշխողը գոթիկն է, բայց կան և այլ ոճեր:

Զարմանալի էր, երբ Աախենից անցա, հայկական ոճով
եկեղեցին, հար և նման, մեծ ու փոքր գմբեթ. արմենիկա:

Երբ տունը դիտմամբ շինում են անտաշ քարերից, տա-
րերքի տպավորություն է թողնում. տարերք կա նրա մեջ:
Եվրոպայում մոնումենտալ շենքերը շինում են քառակուսի,
ծալրը հղկված, բաց մեջը անտաշ, իբրև թև անտաշ քարե-
րից: Այդպես ձև տված՝ անտաշ:

* * *

Հաճախ շինանյութը նախորոշում է, ծագեցնում է ճար-
տարապետությունը: Ռուսաստանում՝ փայտը: Վասիլի Բլա-
ժենու տաճարը փայտեղենի արդյունք է:

* * *

Քաղաքների ճարտարապետությունը ազդում է բնակիչ-
ների վրա: Տխուր կամ զվարթ շենքերը, հաղթական կամ
նկուն, հենց այդպես էլ դարձնում են մարդկանց:

* * *

Կառուցանել՝ կնշանակե իր ապրելու կամքը հաստատել,
իրականացնել: Կառուցանել՝ դա հոգու, մտքի հաղթանակն է
նյութի վրա:

* * *

Ուրույն ճարտարապետական շենքերը մի ժողովրդի հոգու
շողափելի կնիքն են իր ապրած երկրի վրա, երկրի մակերեսի
վրա. այսպես ասած՝ մի ժողովուրդ իր ստեղծագործությամբ
և հոգու էությունը կնքում է այդ երկիրը, կնքում է իր անու-
նով: Եզրիպտական կնիքը Եզրիպտոսի վրա է, հայություն կնի-
քը՝ Հայաստանի վրա:

ԼՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԱՆՄԱՀ ՀԻՇՍԱԿԻՆ

(ԾԱՌԱՅԱՆ 80-ամյակին)

Կոմիտասը ինձ ժամանակակից մարդ էր. «Եղբայր Սողոմոնը», ինչպես կոչում էինք նրան Գևորգյան ճեմարանում. տարիներ ապրել ենք նույն հարկի տակ. խոսել, կատակել: Ճամփորդել ենք միասին հայ գյուղերն ու ուխտատեղիները (Սևան, Հառիճ), ուր նա երգեր էր հավաքում: Եղել ենք միասին Եվրոպայում, Ստամբուլում. բայց այս ամենը թվում է ինձ ո՛չ իրական: Կոմիտասը ինձ համար հիմա լեգենդ է, հեռավոր առասպել, և նրա կյանքն ու փառապանծ գործը մի շքնաղ հրաշապատում:

* * *

Կոմիտասը մեր ժողովրդի հպարտութունն է. նրա գործը՝ մեր ազգային անսպառ հարստությունը:

Ինչո՞ւ է արժանացել նա մեր ժողովրդի այս բարձր գնահատանքին: Նա ո՛չ օպերաներ է գրել, ո՛չ օրատորիաներ, թերևս մի քանի արիաներ կամ հոմանուններ միայն: Բայց ավելի մեծ գործ է կատարել, քան այդ բոլորը: Նա հայտնագործել է մեր ազգային երգը, հայկական երաժշտությունը, ազգային մեղուսը՝ ինքնուրույն, ինքնատիպ և անաղարտ: Նա հիմն է դրել ազգային երաժշտական կուլտուրայի:

Մարդիկ կային, հայեր և օտարներ, որոնք պնդում էին, թե հայ ժողովուրդը ազգային երաժշտություն չունի, թե նրա երգը նմանողություն է հվրոսականին, թրքականին, քրդականին...

Կոմիտասը անխոնջ աշխատութեամբ, իր հանճարի ուժով, իր զարմանալի ինտուիցիայի շնորհիւ, նաև իր տեսական լուրջ պատրաստութեամբ ապացուցեց հակառակը, ապացուցեց հայ երաժշտութեան ինքնուրույն գոյութիւնը՝ բխած հայ ժողովրդի հոգուց և դարերի միջով մեզ հասած: Նա դիմեց հայ երգի ակունքին՝ հայ շինականի, զեղջուկի, աշխատավորի երգին: Արարատեան դաշտի, Շիրակի, Վանի, Մուշի ժողովրդական երգերին: Նա ուզեց հայկական երկրի բնութեան մեջ, հայ գեղջուկի շրթունքներից լսել հայ եղանակներն ու երգի խոսքերը:

Նա խառնվեց այդ երգերը ստեղծող ժողովրդի հետ, ներծուլեց նրա հետ, ներապրեց նրա երգերը և սրտով հասկացավ, որ հայ երգի ոճը թաքնված է ժողովրդի այդ երգերի մեջ, միայն պետք է մաքրել այդ երգերը օտարամուտ ժանգից ու անտեղի դարձերից, որոնք աղարտել էին հայ երգը: Եվ ցույց տվեց աշխարհին մեր ազգային երգը՝ մաքրված, ինքնուրույն և անաղարտ:

Կուլտուրական ժողովուրդները՝ ռուսները, ֆրանսիացիները, իտալացիները ընդունեցին հայ երաժշտութեան ինքնուրույնութիւնը և հիացմունքով տեսան մի նոր գեղեցկութիւն, մի նոր երգ, մի նոր համամարդկային հարստութիւն: Այսպիսով մեր շինականի երգերը՝ աշխատանքի, բնութեան, սիրո, ուրախութեան և տխրութեան, նա բշտրեղացրեց, բարձրացրեց և որպէս ազգային մեծարժեք դանձ զրեց մեր ժողովրդի հոյակապ գանձերի՝ ճարտարապետութեան և Սասունի էպոսի կողքին:

Հիշում եմ մի գեղեցիկ օր: Էջմիածնում հշուր էի Կոմիտասի մօտ. նստել էինք նրա փոքրիկ պարտեզում, սովորաշատ տանձենու տակ: Կոմիտասը նոր էր գտել «Մոկաց Միրզան» և մշակել էր այդ էպիկական հուժկու երգը: Շատ ոգևորված և երջանիկ էր զգում իր~~ե~~ այդ գլուտով: Կատարեց ինձ մօտ արվեստի բացարձակ կատարելութեամբ: Անկարելի է նկարագրել այդ: Ես հիացած էի և նույնպէս երջանկացած: Դեռ մինչև այսօր ես հոգում մեջ տեսնում եմ ոգևորված

Կոմիտասին և լսում նրա սրտաբուխ ձայնը: Կոմիտասը հրապուրել, հմայել էր ինձ:

—Այս երգը շատ հին է,—ասաց նա,—հեթանոսական դարերից, թերևս: Տե՛ս, ի՞նչ հզոր ձայններ կան, ի՞նչ խորիստ շեշտեր: Մեր բարձր լեռներից, շառաշուն ջրերից, խոժոռ ժաշուներից են ծագում առել: Մեր քաջ նահապետների հոգուց է բխել այս առնական երգը: Այնքա՛ն հին է նա, որ անշուշտ Ձենով Օհանը երգել է, Սասունցի Դավիթը լսել...

Եվ ուրախութունից փայլում էին նրա աչքերը: Մեղ գլուղական ժողովրդից վերցրած երգը Կոմիտասը բյուրեղացրած վերագարձրեց նրան: Այդ երգը եկավ քաղաք, բարձրացավ բեմերի վրա, հաղթական հնչեց բոլոր հանդեսներում:

Ուր որ հայ կա, այնտեղ է և՛ Կոմիտասի երգը: Կոմիտասը համազգային մեծություն է: Նրա երգով մեր ժողովուրդը ավելի գիտակցաբար զգաց իրեն, ավելի կապվեց իրար հետ, ինքնաճանաչեց: Հայ հասարակությունը զգաց իր աշխատավոր ժողովրդի վիշտն ու հրճվանքը, նրա աշխատանքի պափոքը, նրա սերը դեպի իր հայրենի բնությունը:

Կոմիտասը հայ երգով լույս աշխարհ հանեց դարերի խավարի մեջ կեղեքված ժողովրդի խուլ բողոքն ու ցասումը բռնություն, ստրկության դեմ. նրա խեղդված վիշտը, իրավադուրկ կյանքը և պայծառ ապագայի հանդեպ տածած հավատը:

Կոմիտասը զոհն եղավ թուրք պետության բարբարոսության. նա տեսավ հայ ժողովրդի՝ կանանց, երեխաների, ծերերի, աշխատավորների և մտավորականների երթը դեպի մահ, դեպի գերեզման: Բոլորը, բոլորը անցան նրա մեծ, խորազգաց սրտի միջով, և նա խորտակվեց, ջախջախվեց:

Անհունորեն մեծ է մեր վիշտը, մեր կորուստը. ինչքա՛ն գանձեր նա տարավ իր հետ... Նա կարող էր այսօր մեղ հետ լինել, մեր ազատագրված հայրենիքում, ուր ինչքա՛ն գործ ունիր կատարելու. ի՞նչ հրճվանքով պիտի տեսներ մեր երաժշտական նոր սերնդին, որը Կոմիտասի պաշտամունքն ունի:

Սիրելի Կոմիտաս, այսօր և միշտ դու մեղ հետ ես քո շքեղ երգերով, քո բարձր արվեստով, պատմական սխրալի

գործով: Դու անմահ ես. ինչքան ժամանակ որ հայ ժողովուրդը կապրի, կասլրի՝ և քո երգը: Բայց դու հոգնել ես շատ, սիրելի Կոմիտաս, տառապել ես շատ, վարհուրանքներ ես կրել. վաչրագ թշնամու սուրն ես տեսել, հանգստացիր հիմա, մայրենի հարազատ հողի գրկումն ես հիմա: Քո սիրած Արարատյան դաշտի բուրումնալից երգը ծավալվում է քո շուրջը, քո երգերը ծփում են քո վրա, քո երգերի հետ ծփում են աշխատանքի և աղատության նոր, հաղթական, կորովի երգեր...

Հանգչի՛ր խաղաղ, սիրելի՛, նվիրակա՛ն Կոմիտաս...

ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ ԵՎ ԾՐԱԳՐԱՅԻՆ ՆՇՈՒՄՆԵՐ
«ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԱՆՄԱՀ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ»

ՀՈՒԾԵՐԻ ՍԵՎԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Ա.

Կոմիտասին տեսել եմ 1889 թվին Գ<ևորգյան> ճեմարանում. բոլոր մեծ աշակերտներին, երեց ընկերներին, կոչում էինք «եղբայր»։— Կոմիտասը— «Եղբայր Սողոմոն»։ Մեզ հետ խաղում էր, վազում, գնդակ խաղում, կատակներ անում. շարաճճի էր։

Նիհար, ոսկրոտ, աշխույժ, կայտառ, ջղալին։

Ծիծաղում էր, անվերջ կատակում։ Մորուքը ծամում։ Հետո, սարկավազ ժամանակ։

* * *

Սուր նվագելու անեկդոտը։

* * *

1901-2 թվից սկսած, հաճախ լինում էի մոտը, էջմիածին և հյուր լինում մոտը, քնում։ Ունեիր իր սլարտեզում լավ տանձենի։

Քնում էր շոր անկողնի վրա, գրեթե սալանի վրա, և բարձ չէր գործածում, կամ շատ ցածր բարձ։

* * *

Տեղեկություններ հարցնել նրվանդ Տեր-Մինասյանից, Հ. Հովհաննիսյանի կնոջից։

* * *

Կալվածքների գրավման ժամանակ մոտը ժողովներ էինք աւնում. նա գրեթե չէր մասնակցում, կամ հյուրասիրում էր, կամ ծիծաղեցնում, զանազան կենդանիների ձայներ հանում: Բոլորովին նման:

* * *

Գյուղական երգը նմանեցնում էր գյուղական միհարկանի, հողին հավասար, պարզ տան հետ, որի մեջ թոնիր կա—կրակ. սնունդ տվող, հաց թխող կրակ, ձմեռը տաքացնող:

Որոնում էր, ձգտում հայ մեկուսը զատել մոնղոլական, թուրքական մեկուսից:

* * *

Աշխատանքի երգեր, հարսանիքի երգեր, պանդուխտի երգեր, մահի երգեր՝ յուրաքանչյուրը իր կոնկրետ պահին երգվող. հարսանիքի երգը՝ հարսանիքին, պարինը՝ պարին, մահին՝ մահվան: Գյուղացին երբեք հարսանիքի ժամանակ չի երգում աշխատանքի երգեր, և կամ կալի ժամանակ՝ դուժանի, ցանքի երգեր: Ինչպես մենք, քաղաքացիներս ձմեռը կոնցերտ ենք տալիս և երգում ենք զարնան երգեր, մահի երգեր, հնձի երգեր... Երգը կապված է նրանց մոտ տվյալ մոմենտի հետ:

* * *

Նա ապրում էր ո՛չ թե մեր իրական աշխարհում, այլ երգերի մեջ. նրա համար գոյություն ունեին երգեր, հնչյուններ. աշխարհը նրա համար երգ էր, ձայնի պատկերներ:

* * *

Կարգալ նրա մասին գրած գրքերը, հուշերը:
Ինչպես և Ռ. Թերլեմեզյանի գրքույկը:

* * *

Կոմիտասի հետ Կ. Պոլսում:
Հարցնել Փանոսին նրա մասին:

Նա մեկուսացավ օտարություն մեջ, բայց մարմինը բերին հայրենիք և թաղեցին հայրենի հողում:

Նա հայրենացավ, դարձավ հայրենի հող:

Հայրենացած, հայրենի հող դարձած:

Բ

<Կոմիտաս>

<...> Աննկուն, անխոնջ աշխատող. խոշորագույններ և արգելքներ հաղթահարող: Անսպառ հոգևոր. տիրապետող աշխատանք—հաղարավոր երգեր հավաքել, ուսումնասիրել, վերլուծել:

Գիշերներ լուսացնել, դիմանալ միայն ներվերի լարվածքով: Անձնվեր, բոլորանվեր աշխատանք, տարվել, հանձնվել աշխատանքին, տոգորվել նրանով:

Հեռանալով իրականությունից, կյանքի վայելքներից, ապրել ճգնավորի պես՝ ինքնամոռաց, աշխարհամոռաց: Իրականությունը ժխտել և ապրել իր երազանքի, իր աշխատանքի, իր ստեղծագործության իրականության մեջ, իր ուղեղի մեջ, ձայների աշխարհի մեջ:

Հանճարի հատկությունն է դա. հափշտակվել իր գյուտով, գործով, իր ստեղծած մթնոլորտով, իր աշխարհով:

Կարծես պատմությունը, բնությունը ստեղծել էր նրան մի մեծ, հոյակապ գործ կատարելու համար. ընտրել էր նրան ի հայտ բերելու հայ երաժշտությունը, հայ երգը, գտնելու հայ երգը՝ կորած, խաթարված, ժանգոտված, աղավաղված՝ իշխող և դրացի ժողովուրդների երգով, մեկոսով:

Նա մեծ միսիա (առաքելություն) ուներ. հայոց դարավոր պատմությունից պատվեր՝ աշխարհքին տալու մի նոր գեղեցկություն, մի նոր աշխարհ:

Հանճարի հատկությունն է—ստեղծել նոր բան, ասել նոր խոսք, բանալ նոր աշխարհ:

Այդ մեծ գործը իրականացնելու, արևի տակ բերելու, համոզելու շար կամ ոչ բարյացակամ մարդկանց, պահպանողական մասնագետներին, որ կա հայ երգ, հայ մեկոս—նա նվիրվեց դրան, շնչեց, սնվեց դրանով, տքնեց, ճգնեց, ապրեց, այրվեց:

Գ.

Եկավ էջմիածին, Արարատի դաշտը, հայ ժողովրդի տարերքը: Ամենայն հավանականությամբ նա առաջին անգամ լսում է հայ ժողովրդական երգեր. ասում եմ առաջին անգամ, որովհետև նա գալիս է գրեթե թրքախոս հայ միջավայրից, մի վայրից, որ շրջապատված է թրքությամբ:

Նա բնությունից օժտված լինելով երաժշտական մեծ ընդունակությամբ, սիրեց, սովորեց հայերեն երգերը, ինչպես և եկեղեցական երգերը, և երգեց թե՛ այն և թե՛ մյուսը:

Էջմիածինը հայ ժողովրդի կենտրոնն էր, ուխտերի ժամանակ, մանավանդ մեծ ուխտերի, էջմիածին գալիս էին ամեն կողմից հայեր, հայկական բոլոր գավառներից, ոչ միայն Ռուսաստանից, Կովկասից, այլև Բուլբուլայից և Պարսկաստանից, հետևելով բերելով տեղական ժողովրդական երգեր: (Ինչպես և աշակերտները՝ ամեն կողմներից):

Եղավ գյուղերում, ուխտավայրերում և լսեց երգեր, ձայնադուրեր, սովորեց և տարածեց:

Նա լսեց, որ կան մարդիկ, նույնիսկ գիտուն, որոնք չեն ընդունում հայ երգի ինքնությունը, որոնք ասում են, թե հայ ժողովուրդը երգ չի ստեղծել. քուրդը, վրացին, ասորին, օսը, չերքեզը ունի, հայը չունի:

Կոմիտասը վերավորվում էր և դայրանում, և մի բախտորոշ, մեծախորհուրդ վճիռ կայացրեց՝ ապացուցել աշխարհին, որ հայը երգ ունի. ինքը համոզված էր, բայց պիտի ուրիշներին համոզելու: Նա գիտեր, որ հայ երգը ժամանակի ընթացքում ժանդոտվել, ընդունել է ավելորդ տարրեր օտարներից—պետք էր մաքրել արտաքին, օտար միջամտումներից,

ներմուծումներից, բալաստից, աղբեցություններից, խանգա-
քումներից—... նա գիտեր, որ չկա մի ժողովուրդ, որ աղբված
չլինի: Աշխարհին, հակառակորդներին պետք է ցույց տալ
զուտ հայկականը, չաղավաղվածը, չժանգոտվածը:

Եվ ձեռնարկեց ուսումնասիրության: Ուսանեց Եվրոպա-
յում. շրջեց, դիտեց, լսեց հարեան աղբերի երգը, ուսումնա-
սիրեց... վերջ ի վերջո ցույց տվեց բյուրեղացածը, անվիճելի
հայկականը: (Մի երջանիկ ինտուիցիա ուներ, որ կա հայ
երգ, շատերի աչքից թաքուն, վրիպած).— և երբ ցույց տվեց,
ապացուցեց, այն ժամանակ հակառակորդները զարմացան
այդ գլուտի վրա, մի գլուտ, որ ժողովրդի համար դարևոր
իրականություն էր և ոչ թե նոր գլուտ, կորածը գտած:

Ժողովուրդը դարերով երգել է իր հոգուց բխած երգը,
այդ հարազատ, ինքնուրույն, տոհմիկ երգը արտահայտել է
իր վիշտը, սերը, ուրախությունը, հույսերը, երազները, տեն-
չերը, պայքարը, իր կյանքը, իր աշխատանքը... Եվ միայն
զարմանալի է, որ եղել են մեծ թվով մարդիկ, որոնք ականջ
չեն ունեցել, ճաշակ, գիտություն <...>

Դ

Կոմիտասի երգերի թիվը (մեզ հայտնի) 1000-ից ավել է
(թեև վկայություններ կան, որ իբրև թե 4000 երգ է Կոմի-
տասը ձայնագրել):

Նրա լիրիկական երգերը «Հայկական գեղջկական երգ-
արվեստի կատարելությունն արտահայտող լավագույն նմուշ-
ներից են».

էմոցիոնալ են.

հորը. բաղմաղան.

Սիրային՝ մեծ մասով.

Կենցաղային, աշխատանքային, էպիկական, պանդխտա-
յին, պատմական.

Հարսանիկան երգեր.

Ուխտատեղերի երգեր.

Վիճակի երգեր. համբարձման.

Հորովելներ:

Կոմիտասի ղերը մեծ է հայկական երաժշտության զարգացման մեջ: Նրա մշակած երգերը, մեղեդիները, նրանց ազդեցութիւնը տիրական է բոլոր մեր նոր սիմֆոնիկ, օպերային երաժշտության մեջ:

Ճշմարտութիւնից բնավ հեռու չենք լինի, եթե ասենք, որ Կոմիտասի երեւմից հետո մեր ոչ մի երաժիշտ, ոչ մի երաժշտական գործ չկա, որ կրած չլինի Կոմիտասի ազդեցութիւնը:

— Եղած ազգային ոճը զարգացնել:

Կոմիտասը ժողովրդի նախակերտ (պրիմիտիւ) երգերը մաքրեց ոչ հարազատ տարրերից, ժանգից, կոպիտ, հասարակ, գոեհիկ տարրերից, բյուրեղացրեց, ազգային ոճը զարգացրեց, բարձրացրեց և նոր, բարձր որակի հասցրեց:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՍՊԵՆԴԻԱՐՈՎ

Մեծ կոմպոզիտոր Ա. Սպենդիարովի անունը շատ վաղուց էի լսել ես՝ «Երեք արմավենի» չքնաղ սիմֆոնիայի հետ միասին: Այդ սիմֆոնիան շատ հուզել էր ինձ: Դրանով էլ վերջացել էր իմ ծանոթությունը նրա երաժշտության հետ: Սակայն շատ տարիներ հետո, արտասահմանում, իմ պանդըխտության շրջանում, ես չափազանց մի հուզիչ հանդիպում ունեցա նրա երաժշտության հետ:

Վենետիկյան ոսկեվառ աշնան մի երազական երեկո նստել էի Սան Մարկոյի մարմարակերտ պիացիայի մի սրճարանում՝ հայացքս հառած ոսկեզօծվող ծովին և Դոժերի հեթաթական պալատին՝ լսում էի բանդա Մունիչիպալերին (քաղաքային օրկեստրին), որ նվագում էր պիացիայի վրա:

Այս բանդան հռչակված է ամբողջ Եվրոպայում, Հռոմի բանդայից հետո երկրորդն է համարվում: Այդ երկու բանդաները միջազգային մրցման մեջ միշտ հաղթանակ են տարել:

Այս բանդան նվագում էր կլասիկ և մոդերն երաժշտության գլուխգործոցները՝ Վերդի, Բրամս, Վաղներ, Բիզե, Գունո, Լեոնկավալո և այլն, և այլն:

Հանկարծ լսում եմ հարազատ, սրտագին ձայներ, հայրենիքից եկած: Միրտս զարկում է ուժգին. ի՞նչ է սա, պատրա՞նք է, երա՞զ է, ո՞րտեղից է...

Իսկույն կանչում եմ սպասավորին, խնդրում եմ գնա իմանա, թե ի՞նչ պիես են նվագում: Գալիս հայտնում է՝ Սպենդիարով—էսքիզներ...

Հետո իմացա, որ նրա գործերը շատ հաճախ կատարում են եվրոպական մեծ քաղաքների հայտնի կաֆեներում, օրկեստրներում:

Այնուհետև շատ անգամ լսում էի նրան, մանավանդ Միլանում, ուր ամեն օր նվագում էին նրա գործերից:

Մեծ երաժշտապետի հետ անձամբ ծանոթացա միայն 1926 թվի վերջերին, երբ նոր էի վերադարձել արտասահմանից: Այդ մեծատաղանդ մարդուց առաջին հանդիպումիս այն տպավորությունն ստացա, որ նա այս աշխարհի մարդ չէ: Նրա ոտները հազիվ էին դիպչում այս երկրին. նրա հոգին՝ իր մտորումներով և երազանքներով բարձր ոլորտների, բարձր սֆերաների բնակիչ էր: Իր մեջ ամփոփված այդ փխրուն մարդը լսում էր ձայներ, որոնք մեզ մատչելի չէին:

Դժբախտաբար, երկար չտևեց մեր ծանոթությունը և բարեկամության շրջանը՝ միայն մի տարի: Այդ պատճառով մեր հանդիպումները թվով շատ չեղան:

Նա հետաքրքրվում էր իմ լիրիկայով և մտորում էր մի քանիսը ձայնագրել, մանավանդ ժողովրդական մոտիվներս, և առհասարակ հայ ժողովրդական երգերը: Սակայն ուզում էր ավելի խորունկ, ընդհուպ ծանոթանալ հայկական ժողովրդական մեկտսին: Մի քանի անգամ ժամադրվեցինք երեկոները գնալ այնպիսի տեղեր, ուր ժողովրդական երգ կար՝ լինի հայկական, լինի ադրբեջանական:

Աբովյան փողոցում գիշերները մի կույր վանեցի սրինգ էր նվագում՝ լուսնյան և մենուսյան մեջ: Հանգուցյալը ուշադիր լսում էր նրան: Նղանք մի երկու անգամ ժողովրդական փոքրիկ ճաշարանները, որոնց տեղն էլ հիմա հայտնի չէ, ուր նվագողներ ու երգողներ կային:

Մի երկու անգամ եղանք ադրբեջանցիների մի շալխանեսում, ուր բազմալար, երկար սաղերի վրա աշուղները՝ նրեվանից և Ադրբեջանից եկած՝ նվագում էին ու երգում Քյորոզ-լի, Աջըղ-Ղարիբ, Ասլի և Քյարամ և այլն, մրցելով միմյանց հետ:

Հանդիպեցինք մի քանի անգամ սըանչելի Սաշա Օգանեզաշվիլիին՝ այդ անմրցակից քյամանչիստին...

Եւ հիացած էի նայելով, թե ինչպէս ներդաշնակ ձայների աչգ անդուգական իշխանը մանկական թարմ զգայնութեամբ ընկալում էր դրանք։ Եւ ոգեւորված բացատրում էր ինձ ժողովրդական երգի՝ Lied-ի բյուրեղյա պարզութիւնն ու հնչողութիւնը, անմիջականութիւնն ու անկեղծութիւնը՝ հուզականութիւնը։ Եւ այն գաղափարն էր արտահայտում, թե ժողովրդի երգի վրա պիտի կառուցվի, նրանով պիտի սնվի ամելի բարձր, կուլտուրական ազգային երաժշտութիւնը և հիմնականի հետ սինթեզ պիտի կազմի։

Մի երեկո,— և աչգ երբեք չեմ մոռանալու, որովհետեւ այնքան քաղցր և սրբազան երեկո էր,— Ռոմանոս Մելիքեանը, իմ շատ սիրելի և մտերիմ Ռոմանոսը, եկավ ինձ մոտ, որ տանի մեծանուն ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանի մոտ. նրա տաղարձն էր և ներկա պիտի լինէր նաև Սպենդիարովը։ Ի դեպ ասեմ, որ Ռոմանոսին ես «Դոն» տիտղոսն էի տվել՝ «Դոն Ռոմանոս» — աչգպես էի կոչում նրան։ Ըստ իմ տպավորութեան, իսպանական ասպետական կոլորիտի և ոճի, շարժ ու կեցվածքի նրա զարմանալի նույնութեան համար։

Ասեմ նույնպէս, որ Ռոմանոսին շատ հաճելի էր «Դոն» տիտղոսը։

Ուրեմն, Դոն Ռոմանոսի հետ զնացինք Թամանյանի տունը։

Թամանյանը ցույց էր տալիս իր ճարտարապետական էսքիզները, հատակագծերը, նկարները, մակետները, Սպենդիարովը նվագում էր իր գործերից, նաև՝ Ռոմանոսը։

Ինչքան որ արխիտեկտուրան և մուլիկան միմյանց հարակից և բարեկամ արվեստներ են, նույնքան էլ այս երկու մեծատաղանդ ստեղծագործողները՝ ճարտարապետ և երաժշտապետ՝ միմյանց բարեկամ էին։ Միմյանց խորապես հասկանում էին և համազգում։

Երբ Թամանյանը ոգեւորված ցույց էր տալիս իր կառուցած և կառուցվելիք շէնքերի նկարները, Սպենդիարովը այնքան էր խանդավառվում, ինչքան Թամանյանը, երբ մեծ կոմպոզիտորը նվագում էր իր սիմֆոնիաները և Ռոմանոսը՝ իր և Կոմիտասի ժողովրդական երգերը։

Ճարտարապետութիւնը և երաժշտութիւնը այդ երեկո հիանալի կերպով հշուտած էին միմյանց, և հավասարապես հուզում էին մեզ:

Եթե գեղջուկի կամ հովվի պարզ խրճիթը իր շորս պատերով նման է ժողովրդի երգի բառակին, շորս տողերին, ասենք, «Ջան գյուլումին», ապա Թամանյանի մոնումենտալ շենքերը նման են Սպենդիարովի նուշքան մոնումենտալ սիմֆոնիաներին, «Ալմաստին»... կամ առհասարակ երաժշտական մեծ կոթողներին: Մեկով մարմնանում էր, կամ թարգմանւում մշուար, և մենք այդ երեկո ապրեցինք մի երջանիկ, ինքնամոռաց պահ—բարձր արվեստի իսկական մի վայելք:

* * *

Սպենդիարովի գեղեցիկ առաջարկով ծրագրվեց մի գործ, որ, ավա՞ղ, չկենսագործվեց ճակատագրական դժբախտութեան պատճառով, և մնաց միայն հուշ, մի ցավագին հուշ:

«Հայաստան» անունով մի տեխնիկա՝ այդ էր նրա հղացումը, մեր կոնցերտիան, ուր պիտի ներկայանար Հայաստանի և հայ ժողովրդի պատմութիւնը սկզբից մինչև այսօր:

Առաջին մասում պիտի լիներ հայ ժողովրդի ծագումը նրա միջակայն շրջաններից, աստվածներից, բնութեան տարերքի և ոգիների հետ ունեցած նրա տիտանական կռիւններէ:

Երկրորդ մասում—հայ ժողովրդի բարձրացումը, պետութեան կազմավորումը, հաղթանակները, փառքը:

Երրորդ մասում—սելջուկների, մոնղոլների արշավանքները, Հայաստանի անկումը, գերութեան, վշտի դարերը:

Չորրորդ մասում—հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, վերածնունդը, Սոցիալիստական Հոկտեմբերյան հեղափոխութեան հաղթանակով Հայաստանի վերականգնումը, նրա վերելքը: Ես պիտի գրեի զրական մասերը, ինքը՝ երաժշտութիւնը:

Մտմտում, մտորում էինք դրա մասին, խորհում էինք մանրամասների մասին, երբ կատարվեց կատաստրոֆը և քնդմիշտ փուլ եկավ մեր գործը:

Վերջին հուշը, որ ունեմ մեր հավետ անմոռանալի Սպենդիարովից՝ հետևյալն է. նա ղեկավարեց 1928 թվի գարնանը «Ալմաստ»-ից հատվածներ մեր Կուլտուրայի տանը:

Վերջին անգամ...

Տակավին մինչև այսօր երևակայության մեջ կենդանի են նրա շարժումները, նրա ձեռքերի ութմիկան: Կարծես նա մեզ արդեն մնաք բարով ասաց. մեջքը մեր կողմը դարձրած՝ գնում, գնում, հեռանում էր մեզանից...

Այդ երեկոյից շատ կարճ ժամանակ անցած՝ անսպասելիորեն լսեցի նրա մահվան բոթը...

Ես ծանր վշտով հետևում էի նրա հուղարկավորության թափօրին... և խորհում էի ինձ ու ինձ՝ բնությունը անփոխարինելի, դաժան հարված հասցրեց մեր երաժշտական կուլտուրային... Դժբախտ Սպենդիարովը շատ վաղահաս գերեզման տարավ չքնաղ ներդաշնակությունների, հոյակապ ծրարագրերի մի կախարդական աշխարհ, որ լռեց հավիտյան... սակայն այն, ինչ նա թողեց մեզ՝ անմահ է, անկորնչելի, և իր հնազդեցությամբ ապագա սերունդների ստեղծագործության վրա—անգնահատելի: Նրա ներշնչող մեծ անունը երբեք չի մոռանա, երբեք չի մոռանալու հայ ժողովուրդը, որին միշտ պիտի հուզե, ոգևորե նրա նվիրական, անկրկնելի քնարը:

ՌՈՄԱՆՈՍ ՄԵԼԻՔՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Տասնհինգ տարի է անցել այն տխրագին օրից, երբ մենք կորցրինք մեր շատ սիրելի Ռոմանոս Մելիքյանին, ամենալիրիկական մեր կոմպոզիտորին:

Հայ երգը, հայ երաժշտությունը սիրողների, նրա բնկերների համար անկարելի է հաշտվել այդ ծանր կորուստի հետ. դա չզոցված վերքի պես ալրում է մեր սրտերը:

Ես Ռոմանոսին առաջին անգամ տեսել եմ 1904 թվականի գարնանը, Նոր Նախիջևան քաղաքում: Առաջին վայրկյանից նա գրավեց ինձ. հրաշալի խոսակից էր՝ սրամիտ, հմայիչ իր ձայնով, իր բանաստեղծական շարժուձեւերով: Հազիվ 20—21 տարին անցած լինեք. բարձրահասակ էր, գեղեցիկ, ճոխ մազերով:

Ամեն օր հանդիպում էինք իրար նոր նախիջևանցիների հոշակավոր «Ասֆալդի» վրա, կամ պարտիզում: Հետը ման էր ածում մի լավ կրթված, խելացի շուն՝ ցեղային, բայց չեմ հիշում ինչ ցեղից: Աչքերը հառած Ռոմանոսին՝ սպասուս էր իր տիրոջ հրամաններին. թաթերի վրա էր կանգնում, բարեւում էր և այլն: Հետագայում, ես չէի կարող պատկերացնել Ռոմանոսին առանց իր սիրելի շանը:

Մեծ հաճույք էր պատճառում նա ինձ, երբ ոգևորված խոսում էր իր ծրագրերի մասին. ուղում էր Կովկաս դնալ, շրջել հայկական գյուղերը, հավաքել մեր ժողովրդական երգերը, ուսումնասիրել, մշակել... և դարկ տալ հայկական աղ-

զային երաժշտական արվեստի ամրացմանն ու զարգացմանը, որ նոր էր սկսված հանճարեղ Կոմիտասի շնորհիվ:

Նույն թվականի հունիսին ես թողի նոր Նախիջևանը, և Ռոմանոսն ու ես բաժանվեցինք իրարուց, արդեն որպես սըրտակից ընկերներ:

Այդ թվից այլևս չհանդիպեցի Ռոմանոսին, մինչև 1926 թիվը:

Արտասահման եղած ժամանակս մի-երկու նամակ ստացա Ռոմանոսից, որ հայտնում էր ինձ, թե ձեռնարկել էր իմ ոտանավորներից մի քանիսի ձայնագրմանը, և իմ հաճութունն ու խորհուրդն էր հարցնում: Ես մեծ սիրով պատասխանեցի նրան:

Երբ 1926 թվին արտասահմանից վերադարձա Սովետական Միություն, Ռոմանոսը նույնչափ սիրելի ընկեր արտիստ Իսահակ Ալիխանյանի և ուրիշ ընկերների հետ զիմավորեց ինձ Բրիլիսիի կայարանում: Կարոտով զրկեցինք իրար, անսահման ուրախ էի, որ վերստին իմ շատ սիրելի ընկերներին տեսա: Կարծես թե տարիներ չէին անցել, կարծես թե երեկ էինք բաժանվել միմյանցից և շարունակում էինք տարիներ առաջ ընդհատված խոսակցությունները:

Բրիլիսիում ամեն օր Ռոմանոսի հետ էի: Նա արդեն հասունացած արվեստագետ էր, սիրված և գնահատված: Սակայն նույն Ռոմանոսն էր, սքանչելի զրուցող, սրամիտ, խանդավառ:

Նա նվագեց ինձ համար իր «Զմրուխտյա» երգերի շարքից իմ «Շափաղ կուտասը»: Ես հուզված և երախտագիտությամբ լցված՝ համբուրեցի նրան: Նա ճակատի վրա ընկած մազերը թափահարեց, ձեռքով վեր բարձրացրեց և ասաց. «Իսկ ես որքան եմ դո՛ւ, որ դու հավանեցիր»:

1927 թվին Ռոմանոսը նրեանում էր, որպես երաժշտության ուսուցիչ կոնսերվատորիայում: Շատ հաճախ, գրեթե ամեն օր միասին էինք լինում: Հանդուցյալ տաղանդավոր նկարիչ Փանոս Թրիկոմեզյանը նկարում էր մեզ: Ինքը՝ Փանոսը, շատ համով մարդ էր. զվարթ, զրուցասեր, կատակող: Ինչ գեղեցիկ ժամեր ենք անցկացրել Փանոսի հարկի տակ:

Հայտնի է, որ Ռոմանոսը աննման առակ, անեկդոտ պատմող էր: Երբ մի նոր անեկդոտ լսեր, անմիջապես ինձ պիտի հաղորդեր. առանց դրան հանգստություն չուներ:

Մի ձմռան գիշեր, երբ ես քնած էի, սենյակիս դուռը ամուր ծեծեցին, վախեցած զարթնում եմ, լսում եմ Ռոմանոսի ձայնը. «Բաց, բաց, հենց նոր մի հրաշալի անեկդոտ եմ լսել»...

Ես քնաթաթախ բանում եմ դուռը և թեթև կշտամբանքով ասում եմ. «Տո, տունդ չքանդվի, թիփիի՞» ես բռնվել, ինչ է»:

«—Մի նեղանար, նոր եմ լսել, համբերել անկարող էի»: Հազնվում եմ մի կերպ. նայում եմ ժամացույցին, ժամը 2-ից անց է: Ռոմանոսը հեռից պատմում է անեկդոտը. ծիծաղում ենք, անվերջ ծիծաղում:

—Ապրես, լավ արիր, եկար—ասում եմ ես: Ճառագայթում է Ռոմանոսի դեմքը:

Թե՛ ինք դնում, թե՛ ինք ընթրիք ենք սարքում: Զրույց ենք անում, խոսում, կատակում: Ռոմանոսը գիշերեց մոտս. պառկեցինք կողք-կողքի: Քնել էինք գրեթե միևնույն կեսօր:

Մի երեկո Ռոմանոսը եկավ մոտս՝ ինձ տանելու մեծատաղանդ ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանի մոտ, նրա ծննդյան տարեդարձն էր, ուր ներկա պիտի լինեիր նաև մեծանուն կոմպոզիտոր Ա. Սպենդիարովը:

Ի դեպ ասեմ, որ Ռոմանոսին ես «Դոն» տիտղոսն էի տվել: «Դոն Ռոմանոս». այդպես էի կոչում նրան թե՛ ըստ իր անվան, թե՛ ըստ իմ տալավորության՝ իսպանական ասպետական կոլորիտի և ոճի, շարժ ու կեցվածքի՝ նրա դարմանալի նուշնության համար: Մեր ընկերներից մի քանիսը չորացրին այդ կոչումը: Ասեմ նույնպես, որ Ռոմանոսին շատ հաճելի էր այդ տիտղոսը: Այսպես, Դոն Ռոմանոսի հետ զնացինք Թամանյանի տունը:

Անմոռանալի նվիրական երեկո էր դա, մանավանդ մեր կուլտուրայի այդ նշանավոր կոթողների ներկայությունը: Հաճելի էր տեսնել, թե Ռոմանոսը ինչ ակնածանքով, ինչ

խորունկ հարգանքով էր վերաբերվում Ա. Սպենդիարովին, այնպես, ինչպես աշակերտը իր մեծ ուսուցչին. գրեթե չէր խոսում, այլ ուշադիր լսում էր մեծ վարպետին:

Մի օր մեր թանկագին Մարտիրոս Սարյանի տանն էինք խոսում էինք մեր ազգային արվեստի մասին: Նկարչության, երաժշտության և բանաստեղծության նկատմամբ մեր հայտնած հայացքները համընկնում էին, համահնչուն ներդաշնակում էին իրար հետ: Եվ այս հոգեկան եղբայրության մեզ համար հավասարեցնելու մտքով գնացինք լուսանկարվեցինք միասին: Մարտիրոսը, Ռոմանոսը և ես՝ նրանց մեջտեղը:

Երբ 1930 թվին մեկնում էի արտասահման, Ռոմանոսը կայարանում ինձ ճանապարհ գցելիս համբուրեց և ասաց. «Շատ չես մնա. սպասում ենք քեզ»:

Ավա՛ղ, այդ վերջին տեսնելն էր. երբ հայրենիք վերադարձա 1936 թվականին, սիրելի Ռոմանոսը չկար ընկերներիս մեջ:

Հապճեպ գրած այս հուշերս մի շնչին և անարժեք խոսք է, որ ես բերում եմ հավիտյան սիրելի Ռոմանոսի այս սգատունին, բայց ես գրում եմ հուշեր մանրամասն և ընդարձակ, որպես ընկերական անմոռաց սիրո մի սրտագին տուրք հայ երաժշտական ազգային կուլտուրայի փայլուն և տաղանդավոր երախտավորի՝ Ռոմանոս Մելիքյանի անմահ հիշատակին:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ-ԵՐԳԻՉ ՇԵՐԱՄԻ ԱՆՄՈՌԱՅ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Ալեքսանդրապոլը (Լենինականը) աշուղների քաղաք էր համարվում: Ես իմ պատանեկության ժամանակ հաշվում էի երեսունի շափ աշուղներ և ժողովրդական երգիչներ (երգահաններ), որոնք անուն ունեին հայրենի քաղաքում և հայրենի քաղաքից դուրս: Այդ աշուղ-երգիչներից նշանավորներն էին՝ Զիվանին, Զամալին, Ֆիզային, Մալուլը, Պայծառը, Խաչաթը և ուրիշներ:

Նրանք իրենց երգերով ու նվագով զարդարում էին ալեքապոլցիների նշանդրեքների և հարսանիքների հանդեսները, տոնական խնջույքները և քեֆերը:

Աշուղ-երգիչների խմբակներն իրենց սրճարանն ունեին, ուր օրվա որոշ պահերին երգում էին ու նվագում: Կային նշանավոր սրճարաններ, ուր պարբերաբար հավաքվում էին տեղացի և դրսից եկած աշուղ-երգիչները՝ իրար հետ մրցելու, հետաքրքրվող հանդիսականների ներկայությամբ:

Այսպիսով, Ալեքապոլում ստեղծվել էր մի ուրույն աշուղական մթնոլորտ իր ավանդույթուններով ու սովորույթներով և տարբեր ուղղություներով:

Ալեքապոլի աշուղ-երգիչներից ամենակրտսերը և ժամանակով մեղ ամենից մոտիկը աշուղ հրգահան Գրիգորն էր, Տալչանը, երաժշտական հին ընտանիքից սերված, ալեքապոլցիների կողմից շատ և շատ գնահատված ու սիրված Ուստա Գոթորը, հետապաշտմ ամեն տեղ ծանոթ ու սիրված երգիչ

Շերամբ: Ի դեպ, Շերամ անունը դրել է մեծանուն բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանը:

Պատանի Գրիգոր Տալյանը մեծացավ աշուղական այդ մթնոլորտում, սովորեց հին վարպետներից, յուրացրեց աշուղական արվեստը, աշուղական պոետիկան: Տակավին շատ երիտասարդ էր, որ նա անուն հանեց և նվաճեց հասարակության սերը:

Ալեքսյուցինների մոտ շատ մեծ էր երգիչ Շերամի հմայքը: Նա ուրախական հանդեսների փայլն էր ու գեղեցկությունը: Նրա թառի նվագը, նրա սրտագին ձայնը, իր ստեղծած սիրո երգերը՝ զեղուն խանդի, կարոտի, վշտի իր ստեղծած եղանակներով, խանթացնում էին երազող պատանիներին, ոգևւոյրում էին սիրահարված երիտասարդներին և բանաստեղծական տխրությամբ համակում շատերին:

Երգիչ Շերամը վարպետ թառ նվագող էր, զգացմունքով երգող. ինքն իր նվագն ու երգն ապրում էր: Սրտաբուխ էր նրա արվեստը, և բոլորը ապրում էին այդ հուզիչ գեղեցկությունը:

Ալեքսյուցինները սրտատրուփ սպասում էին նրա նոր հնարած երգին, որը երբեք չէր ուշանում, որովհետև Շերամի ստեղծագործ տաղանդը զարմանալի բեղմնավոր էր. ուղղակի անսպառ:

Իսկական ալեքսյուցու համար Շերամին հավասար ո՛չ մի աշուղ-երգիչ չկար: Նվե նա ուրիշ քաղաքներում՝ Երևան, Թիֆլիս լինեի և լսեի անվանի երգիչ-աշուղներին, «ա՛խ» պիտի քաշեի Շերամի համար:

Հիշում եմ իմ ժամանակի երիտասարդներից լսածներս Շերամի մասին. «Մեռնելը ոչինչ, բայց Գոթորին չպիտի լըսենք. ցավը էդ է...», «Գոթորին լսելը կյանք է, երջանկություն է», «Միբա չունեցող մարդու մեջ կրակ կվառն Գոթորը»:

Նա գիտեմ, որ մինչև այսօր ապրող ծեր ալեքսյուցինների սրտի մեջ կենդանի է իրենց սիրելի Ուստա Գոթորի քաղցր անունը, որովհետև նա է գեղեցկացրել և բանաստեղծացրել իրենց շահել օրերը:

Ուրախությամբ պիտի նշեմ, որ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո էլ, սովետական մեր աշխարհում Շերամի հին երգերը ապրում են իր նոր երգերի հետ միասին։ Այժմ էլ բեմերից, ռադիոյից հնչում են սիրալեզու երգերը, այժմ էլ խնջույքներից անսպառնալիք են նրա երգերը, որոնք, ինչպես հին օրերում, հուզում են մեր ժողովրդին, ուրախացնում, խանդավառում։

Թո՛ղ երկար ժամանակ, շա՛տ ու շա՛տ տարիներ հնչեն իմ սիրելի, վաղեմի բարեկամ, իմ երիտասարդության բնկեր աշուղ Գոթորի սրտագին երգերը։

Թո՛ղ երբեք չմոռացվի նրա քնարը։

<ՀԱՅ ԱՐՎԵՍՏԻ ՏԱՄՆՈՐՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ>

Հայ արվեստի զեկադաշի օրերում Մոսկվայի բեմի վրա մեծ Միության ժողովուրդների առաջ հանդես պիտի գա հայ երաժշտությունը՝ արվեստն ու երգը:

Հայ երաժշտության արմատները շատ հին են, ինչպես նրա ստեղծող ժողովուրդը:

Հայ կլասիկ երաժշտությունը, որ մեծ մասով արտահայտվում է կրոնական երաժշտության մեջ՝ պատարագի և արարողությունների՝ գալիս է հայկական հեթանոսական շրջանից: Այդ երաժշտությունը բարձր գնահատման է արժանացած ասիական և եվրոպական մասնագետների կողմից:

Հայ աշխարհիկ երաժշտությունը, որի մասին զեռ մեր պատմիչները V դարից սկսած վկայում են, ընդգրկում է հայ ժողովրդի բովանդակ հոգեկան կյանքը: Հարուստ է և բազմակողմանի աչդ երաժշտությունը: Պարի և մահվան երգերը, սիրո և հարսանեկան երգերը, աշխատանքի և ուղմական երգերը, պատարագները և էպիկական-պատմական երգերը:

Հայ ժողովրդական երաժշտությունը, բնականաբար, ժամանակի ընթացքում կրել է մեր հարևան ժողովուրդների երաժշտության ազդեցությունները՝ սլավոնների, արաբների, Ադրբեջանի:

Մեր ժողովրդական երգի առաջին մշակողը և հարմոնիզացնողը եղել է 1880-ական թվականներին Ք. Կարա-Մուրզան, որը և գրել է ռուսահայերի մեջ առաջին օպերան՝ «Շուշանը»: Նա մեր ժողովրդական երաժշտության տաղան-

դավոր պիտոներն էր: Նրանից հետո եկան ուրիշ մշակողներ, սակայն այդ շարժման գլխավորողը եղավ Կոմիտասը (1900 թվականներին): Իրավամբ մեծատաղանդ և մինչև օրս անգերազանցելի:

Նրա հավիտենական փառքը կայանում է այն բանի մեջ, որ նա գտավ հայկական մեկոսը: Նորամուտ, օտար տարրերից զտեց, բյուրեղացրեց հայկական մեկոսը, որով հայ մեկոսը գրավում է իր ինքնուրույն, պատվավոր տեղը համաշխարհային մեկոսների մեջ:

Խորհրդային մեր մեծ գրողները՝ Վ. Բրյուսովը և Մ. Գորկին հայտնել են իրենց անվերապահ հիացմունքը մեր երաժշտության հանդեպ, և Գ. Բրանդեսն ու Ռոմեն Ռոլանը հայ ժողովրդին տվել են երգասեր ժողովրդի տիտղոսը: Մեծ Կոմիտասի գործի շարունակողները եղան մեր վաղամեծ տաղանդավոր երաժիշտները՝ Ս. Մելիքյանը, Ռ. Մելիքյանը, Ազատ Մանուկյանը, Դ. Ղազարյանը և ուրիշներ: Անցնելով հայկական օպերաներին, պիտի ասենք, որ նա նոր երևույթ է հայկական իրականության մեջ, իր զարգացմամբ և կազմակերպությամբ, նա ամբողջապես պարտական է խորհրդային իրականությանը:

Այսօր մենք ունենք մեր ազգային օպերան: Մեր օպերան իր արիաների, մեկոդիաների, պարտիտուրաների <սիրտեմով> հիմնված է հայ ժողովրդական երաժշտության վրա: Սա այն ուղիղ ճանապարհն է, որ Կոմիտասի հանճարեղ լույսի տակ, բռնել են և հաջող ընթացել հուշավոր երաժիշտներ Ա. Սպենդիարյանը, Արմեն Տիգրանյանը, Հարո Ստեփանյանը և Ար. Խաչատրյանը:

«Ալմաստ»-ի մեջ մեծադույն երաժիշտ Սպենդիարյանը հայ երաժշտությանը հասցրել է գեղարվեստական բարձր կատարելության: «Անուշ»-ի մեջ Ար. Տիգրանյանը մեր ժողովրդի <1 անընթ. > հյուսել է իր գեղեցիկ, սրտազին իդիլիան՝ այնքան հարազատ հայ ժողովրդին:

«Լուսաբացի» մեջ Հ. Ստեփանյանը, մեր ժողովրդական մեկոսի վրա հյուսած՝ ստեղծել է իր չքնաղ խմբային երգերն ու արիաները:

«Երևանյան էպիսոպոսներ» մեջ Ա. Խաչատրյանը հայ ժողովրդի պայքարներից և մեկուգիսներից վերստեղծել է էկեզիական և օպտիմիստական իր շքեղ երգը, որ սրտաբուխ երգեհ ազատագրված հայ ժողովրդի ազատ Հայաստանը...

Մեր տաղանդավոր երաժիշտները իրենց գործերը հյուսել են հայ ժողովրդական մեկուգիսներից՝ ենթարկելով գեղարվեստական մշակման, նրբացման և ստիլիզացման...

<Նրանք> կբացեն հանդիսականների առաջ գեղեցկության նոր աշխարհ՝ հայկական ժողովրդական մեկուսն ու պարը...

ԴԵԿԱԴԱՅԻ ԶԱՐԴԵՐԻՑ ՄԵԿԸ

«Երջանկություն» բալետի երաժշտությունը գեղարվեստական մեծ հաճույք պատճառեց ինձ:

Երիտասարդ տաղանդավոր Արամ Խաչատրյանն իր գեղեցիկ սիմֆոնիայի մեջ համադրել է խորհրդային իրականության ողջ հերոսականությունը—սահմանապահ մեր երիտասարդների արի անձնազոհությունը, կոլխոզնիկների խանդավառ աշխատանքը՝ բոլորը նվիրված մեր հայրենիքի մեծությանը, նրա վեհ նպատակներին:

Արամ Խաչատրյանի մուզիկան դուռ է տնոգրաֆիկ լուսանկար չէ, այլ նուրբ արվեստի միջով անցած սինթեզ է: Նրա հայկական ժողովրդական մելոդիաների, նույն պրիզմայի միջով են անցած ռուսական ու ուկրաինական ժողովրդական մելոդիաները:

Հրաշալի կերպով մեր տաղանդավոր կոմպոզիտորը օգտագործել է մեր և մեր հղբայրական մեծ ժողովուրդների մեկուսը՝ վսեմացնելով և համամարդկային դարձնելով:

Նվ բոլորի միջով գարնան զվարթ շնչի պես ծփում է կենսուրախությունը, օպտիմիզմը:

Այս բալետ-սիմֆոնիան խորհրդային բալետի նոր ձևի շատ հաջող ներդրումն է:

Յավով պիտի նշենք, որ պարերի գեղեցկությունը համընթաց չէ երաժշտությանը: Բայց հարսի և իր ընկերուհիների պարը սիմֆոնիկ է, իսկ հայկական պարերի մոտիվները հաջող ծաղկաքաղ արած, վսեմացրած, նրբացրած:

Մերերի պարը լավ է իրեն հոսմորով և զվարթությամբ:

Մեր գեկադայի զարգերից մեկն է կազմելու այս չքնաղ բալետը:

1939

Դ. ՇՈՍՏԱԿՈՎԻՉԻ № 7 ՍԻՄՖՈՆԻԱՅԻ
ԿԱՏԱՐՄԱՆ ԱՌԹԻՎ

Դիրիժոր Մ. Թավրիդյանի վարպետ ղեկավարությամբ երեկ, ամսիս 11, Երևանի հասարակությունը բախտ ունեցավ լսելու Շոստակովիչի 7-րդ սիմֆոնիան: Հայ պետության ու ֆիլհարմոնիան իրենց պատմության էջերում պիտի նշեն այն պատվավոր փաստը, որ Մոսկվայից և Կույբիշևից հետո, մեծ Միության մեջ, սիմֆոնիայի երրորդ կատարումը իրենց վիճակվեց: Հայկական սովետական ռեսպուբլիկային վիճակվեց ասիական դոների առաջ հանդիսավոր կերպով հնչեցնել պատերազմի և հաղթանակի երգը. պատերազմի՝ ընդդեմ շարի և խավարի, հաղթանակի՝ բռնության ու ստրկության վրա:

Իմ ուժերից վեր է այս բարդ, բազմակողմանի երաժշտական գործը գնահատելը. դա հմուտ մասնագետների իրավունքն է: Սակայն այն տպավորությունը, որ ես ստացա սիմֆոնիան լսելուց, կարող եմ թույլ տալ ինձ ասելու, որ մեծատաղանդ հեղինակը շատ չափերով, շատ տեղերում հասել է իր ստեղծագործական նպատակին, ուրիշ խոսքով՝ ես, ամեն մեկս առանց նախապես լսած լինելու սիմֆոնիայի բովանդակության, կամ հեղինակի ծրագրի մասին, միայն մուղիկական միջոցներով, նրա անորոշ, բառազուրկ հնչյունների միջոցով իսկույն ընկնում ենք երաժշտական մի հսկա պոեմայի մեջ, որը պերճախոս, ներդաշնակ լեզվով բացատրում, պատմում է մեզ այն հույզերն ու ալեկոծումները,

վհատեցնող ու բմբոստացնող ասպրումները, դայրույթի պոռթկումները և կռվելու տենչը, հաղթանակի հավատը և անձնազոհության պափոսը և այն բոլոր զգացմունքներն ու մտքերը, զաղափարները, որ անցել են հեղինակը և միլիոնավոր մարտիկներն ու հայրենասեր քաղաքացիները հերոսական էներգիա գրագի էպիկական պաշտպանության օրերում արյունածարավ, աշխարհավեր վանդալների՝ ֆաշիստների դեմ:

Այս երաժշտական հոյակապ պոեման՝ գրած երկավթի ու կրակի զարհուրելի տարերքի մեջ, աննման քաջության ու հերոսական ինքնամոռացման օրերում, կարդացվում է մեծ հուզմունքով, հիացմունքով, ներքին սարսուռով:

Շոստակովիչի սիմֆոնիան Հայրենական պատերազմի, նրա հաղթանակի և մեծ Միության իդեալների հզոր երգն է: Նա ո՛չ միայն երաժշտական նոր արվեստի կոթողներից է, այլև հանդիսանում է մի փառավոր ներշնչող օրինակ մեր բոլոր արվեստագետների համար, որ ձգտեն ու աշխատեն մեր ներկա վեհաշունչ իրականությունը հավերժացնել արվեստի գործերի մեջ:

ԱՍՈՒՅԹՆԵՐ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Մարդկային ստեղծագործություններից բոլորից բարձրը, ասորբը, վեհն ու նվիրականը և միակը՝ հրգն է, հրգը. տիեզերքը հրգ է:

* * *

Ամեն մի ուժ պոռթկալու, արտահայտվելու, դրսևորվելու հատկություն ունի. սերմը հողի տակից, աղբյուրը ժայռերի ծերպերից, հրգը՝ հոգու խորքից:

* * *

Ժողովրդական հրգերը ժողովրդի հոգու, կյանքի, ապրումների հայելին են:

* * *

Ժողովրդական հրգերի մեջ՝ ժողովրդի սիրտն է. նրա սիրտն է բաբախում, արյունոտվում, և՛ մեր սիրտը միաժամանակ:

* * *

Հայ ժողովրդի հրգը գալիս է հնագույն անցյալից. որպես աղգային անգնահատելի, թանկագին ավանդ, այսօր էլ կենդանի է և ապրում է ստեղծագործ կյանքով:

* * *

Արևելքի (սարսկական) երաժշտությունը տխուր, թախժագին, խորունկ և վշտոտ՝ արդյունք է պատմության՝ կրած ջարդերի, բռնապետության, մոնղոլական արշավանքների, ցավագին տանջանքների՝ թանձրացած, կուտակված, դարձրով դիզված ծալնծալ...

* * *

Երգի մեջ զրսևորվում է մեր հոգին:

Երգը ձայների ճարտարապետությունն է:

* * *

Այս երգերը, պարերը, ոճերը, ծեսերը, առասպելները
բաղված են ժողովրդի ենթագիտակցության մեջ, և զրանցով
է մի երգ հարուստ, ուժեղ, հավերժող, անալալ, անհա-
տակալ:

* * *

Այս երգերը, հին են շատ, ծնունդ են առել ցեղի, ազգի
հոգում, որոնք իբրև հայելի են ծառայում, ուր ազգը տեսնում
է իր պատկերը և իրեն ճանաչում:

Հին երգերը վսեմ են և տխուր, որովհետև գալիս են
դարերի խորքից:

Այս երգերով ժողովուրդը հաղորդակից է լինում հոգով,
հին փառքի և զորության, անցյալի, պատմության օրերի
հետ:

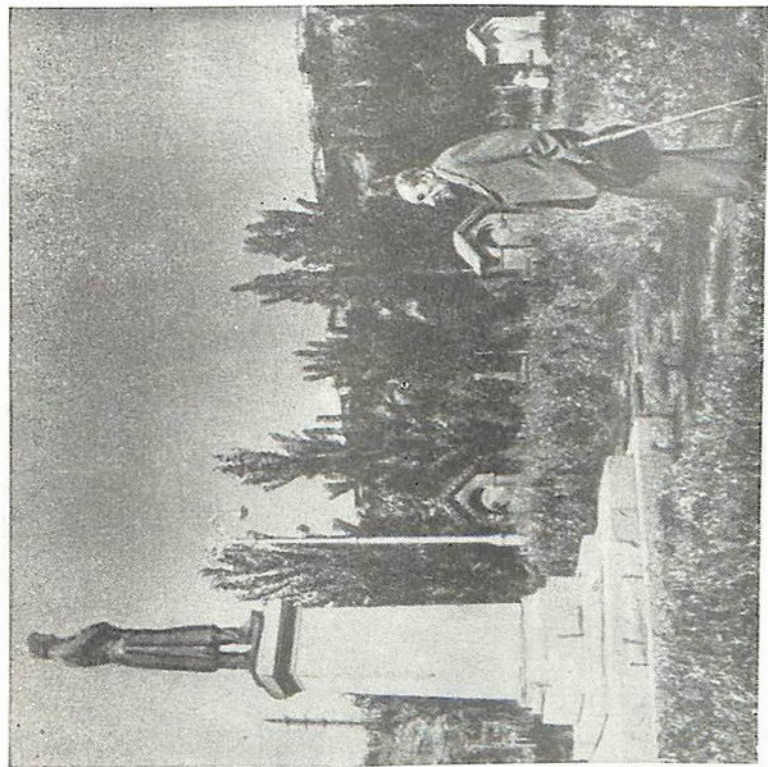
* * *

Կեցցե՛ այն ազգը, որ ունի զուսաններ, որոնք երգում են
և անմահացնում են քաջերին, և ազգի, հայրենիքի փառքը...
է՛յ, ջա՛ն, մեր զուսանների երգերը հայոց գետերի պես բխում
են Բյուրակնի բյուր սրտերից և զնում աշխարհներ անցնում...

* * *

Մի քուրդ երգում էր Այդը-գյուլում. երգի մեջ հնչում էին
բնանկարի ձայներ (սարերի, ձորերի, գետերի, հովերի, սե-
ղերի), մանավանդ՝ ոշխարների, ալծերի, զառների, ուլերի
ձայներ՝ մկկոց, բառաչ... Հոտի զանազան ձայներ, կիսա-
ձայներ, նուրբ...

Մի ժողովրդի տնտեսական կյանքը պայմանավորում է
նրա երաժշտությունը... օրինակ՝ պարսկական երգը ուղտերի
զանգերի, ութմիկ ընթացքի, զանգակների, բոժոժների...
ստեղծագործությունն է:

Այլ. Բաճակապետի եւ Արտիկանի արձանի մոտ, 1955:

Ա. Իսահակյանը Չվարթնոցում, 1955:

* * *

Երգը, երաժշտությունը մի քաղցր տխրություն ունի:

* * *

Բոլոր երգերից ամենատիեզերականը թաղման շարականն է:

* * *

Նվագում էր երաժիշտը. ես լսում էի նրան և հոգուս մեջ երգում էի նրա հետ:

* * *

Ինչ որ շենք կարող իրականություն մեջ ապրել, ուզում ենք ապրել երազի մեջ (հեքիաթ, երգ, վեպ): Այդ տենչը մեր կամքից անկախ է. եթե չապրենք գոնե երազի մեջ—կիսեղդվենք, կմեռնենք:

* * *

Մուղիկը տանում է մեզ մի այլ, օտար, ուրիշ աշխարհ, բայց այդ մեր հոգու հայրենիքն է. հազարավոր մղոններով նա հեռացնում է մեզ իրականից, շարից ու վշտից: Նա դարձնում է մարդու հոգին ինչ ուզում է:

* * *

«Փիլիսոփայությունը գիտությունների մուղիկն է», ըստ Պլատոնի:

Մուղիկն էլ արվեստների փիլիսոփայությունն է, ըստ Հակոբի:

* * *

Մուղիկան վշտի և բերկրանքի հրաշալի հյուսվածքն է:

* * *

Երաժշտությունը ձայների, հնչյունների միջոցով կառուցում է պալատներ, պարտեզներ, լեռներ. նա իր հնչեղ գույներով նկարում է անտառներ, գետեր, դշյակներ:

* * *

Մուղիկը մարդու դրդում է մտածողության... մտածել ու զգալ, թափառել և մտածել, տանջվել և մտատանջվել...

* * *

Իմ կրիտերիումը երաժշտության մեջ՝ իմ ղգալն է, իմ ազդվելն է, իմ ապրելն է...

* * *

Երաժշտություն լսելիս, հոգուս մեջ ղարթնում են սիրած ու մեռած դեմքեր, անուններ, դեպքեր... Հարունակ՝ Ասլան, Իսահակը, Գինովաբեն, ընկերները... Նրանց խոսքերը, գերեզմանները, հետո են լինում նրանք միշտ, նայում են քեզ, խոսում քեզ հետ...

* * *

Հայ ժողովրդը ունի երկու երաժշտություն՝ հիեղեցական և աշխարհիկ. նրանք գալիս են հնազույն անցյալից, ծագել են մեկը մյուսից և դարերի ընթացքում ազդել են միմյանց վրա:

* * *

Օպերան սիրտի լինի կամ հեքիաթային կամ պատմական սյուժետով. իրական կյանքից առած նյութը անհարիր է ու տգեղ, անպետք, անբանաստեղծական:

* * *

Շոպենը նկարները չէր տեսնում, այլ լսում էր: Գնաց վիեննայի պատկերասրահ, և, ասում են, լսում էր նա նկարներին:

* * *

Վագների մուղիկը լցրել էր ողջ հրապարակը իր հումիլու ձայնով, լցրել էր հողիս և ողջ տիեզերքը, և կյանք էր տալիս, ուժ էր թափում մեջս:

* * *

Բեթհովենն ասում էր՝ սիրուս համար կզոհեմ կյանքս, հայրենիքիս համար սերս:

* * *

Սպենդիարյանի մուղիկան, «Արմաստը», հայի հոգին է տխուր:

* * *

Արամ հաշատըյանը խորապես զղաց և ըմբռնեց հայ ժողովրդի երգի ոգին և դրանով ոգևորեց իր թարմ և գեղեցիկ երաժշտությունը: Նա հայ երգը իր գեղարվեստական մեծ տաղանդի պրիզմայով անցրած ներկայացրեց աշխարհին:

* * *

Կոտիկ Հարությունյանի կոնցերտը. բոլոր լսողները՝ զվարթ, ուրախ, մի ընտանիքի պես...

Կ ԵՐԴԱՐՎԵՍ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԿԱՐՆԵՐԸ
ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏԿԵՐԱՀԱՆՌԵՍՈՒՄ**

Հայտնի է, որ երեսուն տարուց ի վեր Վենետիկում երկու տարին մի անգամ տեղի է ունենում միջազգային պատկերահանդես:

Մեծ ու փոքր ազգերից ոմանք ունեն իրենց սեփական տաղավարը (pavillon) տոհմիկ ոճով կառուցված:

Այս տարի, ապրիլի վերջերին, իտալական թագավորի ներկայությամբ մեծ շուքով բացվեց 14-րդ պատկերահանդեսը:

Ռուսաստանը կամ ՍՍՀՄ (Սոցիալիստական Սովետական Հանրապետությունների Միությունը) ունի եր, և միայն հունիսի վերջերին կատարվեցավ իր սեփական տաղավարում բացման հանդեսը, ներկայությամբ Միության՝ Հոռմի դեսպանի: Հայաստանի կողմից պաշտոնապես ներկա էր պ. Մարտիրոս Սարյանը:

Անշուշտ, շատ շահեկան կլինեի խոսել Ռուսաստանի արվեստի մասին, բայց ես բացառապես ամփոփվում եմ հայկական արվեստի վրա:

Հայաստանի գեղարվեստը ներկայացված է 18 հատ նկարով. 1—Թադևոսյանից, 1—Թերլեմեզյանից, 9—Մ. Սարյանից, 2—ջրանկար Վ. Սուրենյանից, 1—Տարազրոսից, 2—Dessin Սարյանից, և 2 նկար Ս. Առաքելյանից:

Պ. Պ. Թադևոսյանը և Թերլեմեզյանը հին, հայտնի նկարիչներ են, ճանաչված ու սիրված տաղանդներ. առաջինը

ունի Արագածի պատկերը իր շքնադ լանջերով՝ կատարված գրավիչ, փափուկ արվեստով, իսկ երկրորդը՝ իր կորած դրախտն է առարկայացրել՝ Վարագա լեռը, Վանա ծովակը, նույնքան գրավիչ կերպով:

Հանգուցյալ Վ. Սուրենյանի ջրանկարներով հայ գաղթականների տառապած, հոգսերով լի խմբերն են ներկայացված, անհունորեն բնական և հուզիչ:

Տարագորսինը՝ արեւելյան գորգերի ճոխ մոտիվների մի զարդաջրանկար է:

Ամենից շատ ուշագրավ են պ. Մարտիրոս Սարյանի նկարները: Մոսկվայից եկած ռուս ներկայացուցիչները կեսլուրջ, կես-կատակով ինձ ասացին, թե՝ ձեր հայրենակիցն է rekord-ն առնելու. և իրավ, բացման օրն իսկ հանդիսականներից շատերի ուշագրությունը կենտրոնացավ նրա նկարների վրա:

Պ. Սարյանը Ռուսիայում վաղուց արդեն հռչակ ունեցող նկարիչ է. նա տակավին լեցուն է ստեղծագործական ուժով. նա հետաքրքրական անձնավորություն է, իր կյանքով ու արվեստով, որ սերտորեն դաշնակցված են իրար հետ, որ մի խորհուրդ ունեն—ազգային, ուրույն տոհմիկ արվեստի ու մշակույթի բարգավաճ գոյությունը:

Նրա տեսությունը՝ գեղարվեստն իր բոլոր ճյուղերով՝ գերազանցորեն ազգային է, և որպես այդպիսին միայն իրավունք ունի ապրելու, ամեն ազգ իր ձեռով, ոճով, իր կերպով հոգեդրսեորում ունի, մարմնացում իր ապրումների ու մտածումների, իր տեսիլների և իրեն հատուկ՝ աշխարհապատկերացում: Առանձին, ուրույն ոճ ու ձև չունեցող արվեստները՝ արդյունք դիմազուրկ ազգերի, սոսկ նմանողություններ են, անշահ կրկնություններ և դատապարտված մեռնելու:

Նկարիչ Սարյանը՝ գիտակցաբար ու բնազդաբար՝ գեղարվեստի այս ըմբռնումով մոտեցել է իր գործին, և տարիներ, ճիգ ու ջանքով ուսումնասիրել է Հայաստանի և Արեւելքի (նա շրջել է Նդիպտոս, Պարսկաստան) գույներն ու ձևերը, և մասնավորապես մեր մանրանկարչությունը, դարե-

րի այս թանկ ժառանգությունը... և այս նյութերից ստեղծել է իր արվեստը՝ միանգամայն ղուտ հայկական, ոճավորված, տոհմիկ: Եվ այսպիսով նա գիտականորեն հիմք է դնում մեր նկարչական արվեստին կամ ավելի ուղիղը, վերադարձեցնում է ու զարգացնում հինը, որովհետև նրա այդ նոս արվեստի տարրերը ապրում են դարերի խորքում, ծլած ու ծաղկած մայր հողի վրա:

Եվ հարազատ, հինավուրց տարրերով սնված Սարգսնի արվեստը, իր դպրոցով, այսուհետև ավելի պիտի ուժանա հայկական հայրենիքում և պիտի կաղմի իր իրական փառքերից մեկը:

Ասացի, որ Մ. Սարգսնի կյանքն ու արվեստը սերտորեն շաղկապված են իրար հետ, և ուրիշ կերպ չէր կարող լինել. իսկական արվեստը իսկական արվեստագետի հոգու առարկայացումն է, նրա սիմբոլ-պատկերը:

Երբ նայում եք նրա նկարներին, մի անհուն սիրով ու կարոտով լցվում է ձեր հոգին զեպի հայ աշխարհը՝ «արևի տակ պարզված հեթաթ», մի խորին քնարերգութուն, իր շքնաղ լեռներով ու գետերով, արտերով ու եղնիկներով, պաշտելի հայ գլուղացիով և իր նվիրական գութանով... Եվ մտածում եք. ինչքա՞ն է սիրում հեղինակը այս երկիրն ու նրա հերկողին, ինչքա՞ն շատ, որ նույն բուխ զգացումով վարակում է ձեզ: Եվ երբ մոտենում եք նրան, ծանոթանում եք նրա զգացումների ու մտքերի հետ, դուք տեսնում եք, որ իրավ, այդ նկարները նրա հոգուց են դուրս բխել, այդ նկարների նախատիպերը, Հայաստանը, զուրգուրված, սիրված են նրա հոգում այնքան կաթողին, այնքան գեղեցիկ:

Եվ զարմանում եք, թե ի՞նչ հրաշքով, ի՞նչ անհաստ խորհրդով նոր նախիջևանից, ուսական համալսակուլ օվկիանոսի միջից, ծագում են երբեմն Միքայել Նալբանդյանի, Գամառ-Քաթիպայի և Սարգսնի նման հայեր <...>:

Նկարիչ Սարգսնը արվեստով ու կյանքով նվիրված է Հայաստանի վերածնունդին ու վերաշինմանը, դարերի աղետների մեջ փշրված մեր ժողովրդի ազգայնացմանն ու հայաց-

ՍԱՐՅԱՆԸ ԱՄԲՈՂՁ ԱՇԽԱՐՀԻՆՆ Է

Տասնյակ տարիներ Հայաստանից հեռու լինելով ես շատ կարոտացել էի հայրենական սիրելի, հարազատ պեյզաժներին, սարին ու ձորին, գետերին ու դաշտերին, ժողովրդի կենցաղային պատկերներին:

Եվ շատ մեծ եղավ ուրախութունս, երբ, 1924 թ., Մարտիրոս Սարյանը եկավ Վենետիկ՝ միջազգային նկարչական ցուցահանդեսին մասնակցելու:

Մ. Սարյանի անունը լսել էի, բայց նրա վրձնի ոչ մի արտադրանքը տակավին չէի տեսել:

Սովետական պալիլիոնում ես նայում էի Մ. Սարյանի նկարներին, անհամբեր, մի նկարից մյուսին էի շտապում, նայում հափշտակված, ինքնամոռաց, երջանկացած—իմ աչքերի առջև կարոտած Հայաստանն է՝ բանաստեղծորեն իրականացած: Ահա՛ հայրենիքի կապույտ երկինքը, լուսառատ մթնոլորտը, ահա՛ վեհապանծ Մասիսը իր կորյունի հետ, առյուծի պես նստած, գլուխը երկնքում, սպիտակ բաշերով—ահա՛ Հայաստանի դաշտերը, ցորենի ոսկեցուլ արտերը, որ ծփում են, փայլուն գետերը, որ կարկաշում են, ճամբաների եզրերին կանգնած բարձրուղեղ բարդիները, ահա՛ խաղողի ողկուլները, մրգերը, վարդերը, երփներանգ ծաղիկներ, չրքնաղ ծաղիկներ, որոնց բույրն առնում ես, իրապես առնում ես. իսկ ժայռի կատարից նայող եղնիկը, նազելի եղնիկը՝ գոհար աչքերով, ապա նախաժամանակներից եկած խորհրդավոր գոմեշը, որի հնամենի ձայնը կարոտով ուզում ես լսել, և այս բոլորը մեծատաղանդ նկարչի կախարդ վրձինով շունչ առած, կյանք ու ոգի առած:

Մ. Սարյանի արվեստը լավատես է, կենսուրախ, դարձա-

նային թարմությամբ թաթախուն: Կյանքի սեր է դարձեցնում մեր մեջ նա, ապրեցնող է, բերկրանք հորդող: Արևաբուխ է նրա արվեստը, նրա վրձինը հյուսված է արևի ճառագայթներից, ավելին՝ արևը ինքն է իր բոլոր արտահայտություններով նրա նկարների մեջ, արևը, որ գույն է ու երանգ, որ ջերմություն է ու լույս, որոնցով կառուցված են նրա գործերը:

Ես պավլիկոնում կանգնել էի Մ. Սարգսյանի նկարների մոտ, ուզում էի լսել այցելողների կարծիքները, նրանց տպավորությունների արտահայտությունները: Ես խոսում էի ինքս ինձ հետ.— «Սարգսյանը Հայաստանի պեյզաժների, բնության, վառ երանգների երգիչն է, արդյոք ի՞նչ են ղգալու օտարները»: Ես հուզված էի և անվերջ կրկնում էի մտքիս մեջ՝ «Հայաստանի երգիչն է, Հայաստանի երգիչն է...»: Ահա մոտենում է երկու տիկիներին հետ՝ Վենետիկում բնակվող դերմանացի անվանի նկարիչ Զիմելը: Կանգնեց Սարգսյանի նկարների առջև. «Ա՛յ, սա հետաքրքիր է, հետաքրքիր գործեր են, թարմ է, նոր գեղեցկություն է ինձ համար, ուրույն կոլորիտ ունի. տեսնես ի՞նչ երկրից է...»: Ես մղվեցի դեպի նա: «Արմենիա» — ասացի ես ներքին հպարտությամբ:

«Զե՛ր գործերն են», — հարցրեց տիկիներից մեկը:

«Ո՛չ, իմ ընկերոջն է՝ Մարտիրոս Սարգսյան», — պատասխանեցի ես:

Նկարիչ Զիմելը մի անգամ էլ նայեց նկարներին և դարձավ ինձ, ժպտալով.— «Ես սիրեցի ձեր Արմենիան»:

Մ. Սարգսյանի գործերը մեր նկարչական արվեստի հաղթանակն են, մեր կուլտուրայի անթառամ դարգերը: Բայց որ գլխավորն է, Սարգսյանը ազգային կոլորիտի նկարիչ է: Նրա արվեստի արմատները սուղվում են մեր հին արվեստի մեջ: Սակայն երբ օտարը հիանում է մի ուրիշ ժողովրդի արվեստով, հասկանում է, գնահատում — սիրում, ապա այդ արվեստը անվիճելիորեն դառնում է համամարդկային, բոլորի սփականությունը: Եվ ճշմարիտ ուղին սա է՝ ազգային արվեստի միջով դեպի համամարդկայինը: Մարտիրոս Սարգսյանի արվեստը բովանդակ աշխարհինն է, սիրելի է բոլորին:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Նա խոշոր նկարիչ է, մեծ նկարիչ, իսկատիպ: Եվ ո՞՞ւնեցող: Նրա վրձինը միակ ի վիճակի է ներկայացնել Հայաստանը, հրկրի հոգին, այն անդորր, վեհ, վսեմ բիբլիական հրկիրը:

Նրա շնորհիվ միայն զգում ես մեր աստվածաշնչային հրկիրը, աստվածաշնչային լեռներ, դաշտորայք, բույսերը, աղբյուրները, հզները և գոմեշները, ոչխարները, մարդիկ և հովիվները:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՅԶԱԺ

Սա է հայկական դաշտանկարը կամ բնանկարը.— դաշտահովիտ, գետակ, բարձր լեռներ, ճերմակ և կապույտ ժայռեր, լեռնալանջին՝ վանք, մատուռ...

Դաշտում—գյուղ, ծխի ոլոր, գոմեշներ, հզներ, ոչխար, արոր... գեղջուկներ...

Պայծառ հրկիրք, վառ արև. իսկ ձմեռը—արև, կապույտ հրկինք և ճերմակ դաշտեր ու լեռներ...

Մ. Սարյանը շատ լավ է տվել Հայաստանի ամառային պեյզաժը... դաշտանկարը:

* * *

Երբ լինում ես մի ուրիշ հրկիր, լավ գրելու, ըմբռնելու համար, սիրտի զգաս նրան, մի տեսակ հրկրազգացում: Հու-

նաստանը, Հելլադան զգալ, ապրել նրան: Օրինակ, Մ. Սար-
յանն զգում է Հայաստանը և տվել է ապրած, զգացած պեյ-
զաժներ: Նույնը արել է և՛ Նդիշե Թադևոսյանը: Ճարտարա-
պետ Թաթանյանը զգացել է հայ արխիտեկտուրան և կերտել
կառավարչական տունը: Հայրենազգացում...

Մ. Սարյանի նկարների մեջ կենտրոնացած է Հայաստա-
նի պատկերը, համադրված է, հանդունակված:

* * *

Ինչքան էլ մարդ տխուր լինի, երբ նայի Մարտիրոս Սար-
յանի նկարներին, նրա վառվռուն գույներին՝ կուրախանա:

ԳԵՎՈՐԳ ԲԱՇԻՆՋԱՍԼՅԱՆ

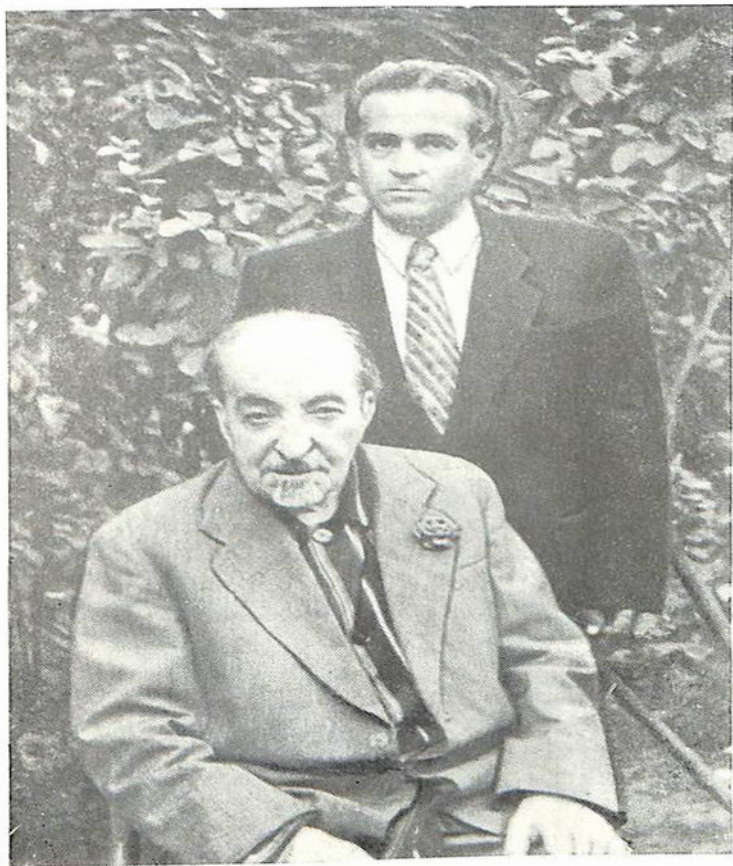
Մեծատաղանդ նկարիչ Գևորգ Բաշինջաղյանին ևս այնքան մոտիկ չեմ եղել, բայց շատ անգամ հանդիպել եմ նրան հասարակական ժողովներում, դանաղան ընտանիքներում և մի երկու անգամ էլ իրեն մոտ:

Առաջին անգամ ևս նրան տեսա 1896 թվին «Տարալ-Աղբյուր»-ի խմբագրատանը: Ինձ իբրև մի երիտասարդ բանաստեղծի, ներկայացրին նրան. անունս չէր լսել: Սակայն հետաքրքրվեց և ասաց. «Թերևս կարդացած կլինեմ Ձեր բանաստեղծությունները, բայց սրանից հետո հատկապես ուշագիտվելիքս»: Այդ ժամանակ նա արդեն հռչակ վայելող նկարիչ էր, բարձր գնահատանքի էին արժանացած նրա պեյզաժները, օրինակի համար «Չունահալքը», «Յարասիների անտառը», «Լեռնականները»...

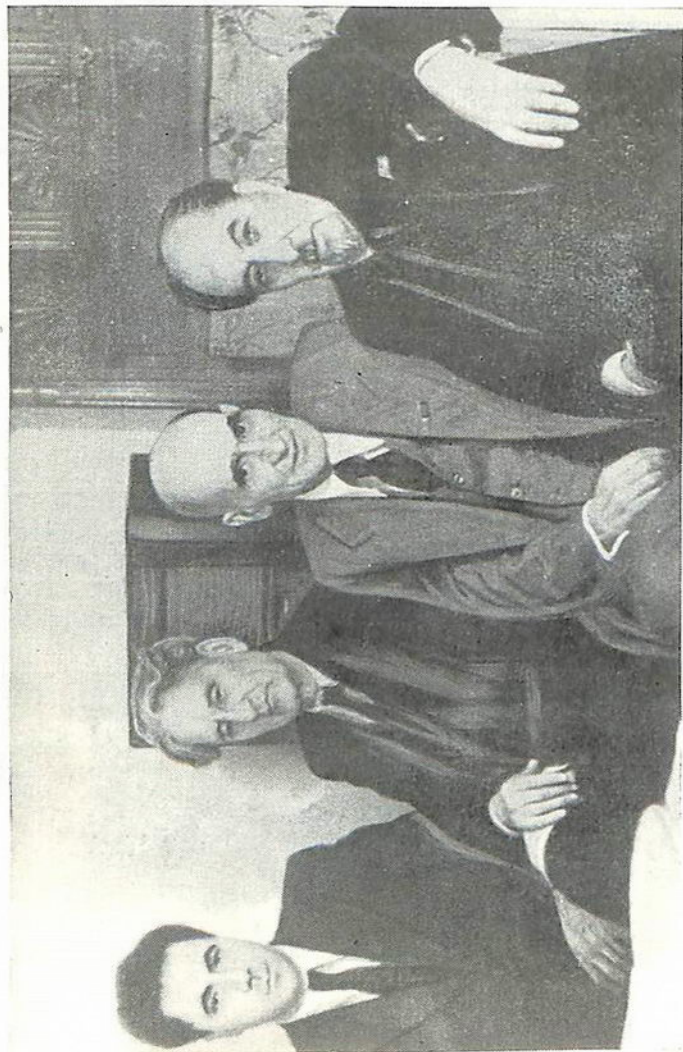
Մեր սերունդը հիացած էր նրա ստեղծագործություններով, և բաց չէինք թողնում նրա ցուցահանդեսները:

Ինձ վրա շատ հմայիչ տպավորություն թողեց նա: Իր պեյզաժների խաղաղ, անդորր բանաստեղծությունը նրա գեմքի վրա էր: Մեղմ կանաչի և կապույտին տվող ծովի գույն աչքեր, գրավիչ ձայն, կիրթ շարժ ու ձևեր:

Հետագա տարիներում մի քանի անգամ պատահել եմ նրան Հովհ. Թումանյանի տանը: Հիացած լսում էի նրա հանապարհորդությունների պատմությունները: Ուր չէր եղել նա — Շվրտպա, Ռուսաստան... մանավանդ շատ լավ ճանաչում էր նա Իտալիան, Փարիզը: Գրեթե անգիր գիտեր Հոմերի, Ֆլո-

Ավ. Իսահակյանը Արամ Ինճիրկյանի հետ՝ Վարդկուտի ալգում, 1956:

Ազ. Խաչատրյանը Վ. Համբարձումյանի, Մ. Սարգսյանի, Գ. Գևորգյանի հետ

րենցիայի, Վենետիկի, Լուվրի թանգարանների գեղարվեստական սքանչելիքները:

Նա, ուղղակի, նկարում էր խոսքերով իր տեսածները: Հիշում եմ Զանգեղուրի և Ղարաբաղի նրա նկարագրությունները—ինձ թվում էր, թե ես շոշափելի տեսնում եմ նրա շրջագայած վայրերը, այն տեղերի երկնքի ամպերի գույներն ու երանգները, նրանց անհեթեթ և շքեղ ձևերը. զգում էի ժայռերը, դաշտերը, հողը:

Նա, ինչպես հայտնի է, գրում էր պատմվածքներ, տպավորություններ, հուշեր, որոնք գրված նկարներ էին, սակայն իր կենդանի խոսքը շատ և շատ ավելի առինքնող էր:

1903 թև 1904 թվին ես հանդիպեցի նրան Անի քաղաքում (ես գրեթե ամեն տարի Անի էի գնում, դրա համար որոշ շեմ հիշում տարին): Դժբախտաբար, իմ հասած օրը նա մեկնեց, արդեն մի քանի օր էր նա այնտեղ էր, և էություններ էր արել: Ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանի և դերասան, Անիի սիրահար, լուսանկարիչ Վրուչի մոտ ճաշի հյուր եղանք միասին:

Ինչ անխառն ոգևորությամբ, հիացմունքով, գիտակից հպարտությամբ խոսում էր նա Անիի չքնաղ ճարտարապետության մասին, քանդակների մասին, ինչպիսի՞ հմտությամբ վեր էր հանում հայկական մոտիվները և ներբողում:

Տեսնում էի՝ ինչքան խորունկ հայրենասիրություն կար այդ մարդու մեջ: Ես ճանապարհ գրի նրան Անիի պարիսպներից շատ ավելի հեռու, մինչև Հովվի եկեղեցին: Անի վերադարձիս խոսում էի ինքս ինձ հետ նրա մասին. «Ահա կարգին մարդ՝ արվեստագետ, գրականություն սիրող, հայրենասեր...»

Երբեք չեմ մոռանում մի գվարձալի դեպք: 1908 թվի ուշ աշնանը, գրականության նահապետ Ղազարոս Աղայանը Հովհ. Թումանյանին և ինձ ասաց, թե՝ հինգշաբթի օրը Գևորգի մոտ ճաշի ենք կանչված. Գևորգն ասաց, թե՝ «Ղազարոս, տղաներին առ արի, մի քիչ ժամանակ անցկացնենք»:

Տղաները՝ Հովհ. Թումանյանն էր, Կոմիտասը, Վրթանես Փափագյանը և ես:

Հինգշաբթի օրը հավաքվեցինք ժամադրավայր սրճարանում և գնացինք Գ. Բաշինջաղյանի տունը: Զանգը տվինք, դուռը բացեց Բաշինջաղյանի տիկինը, քաղցր ժպիտով մեզ ընդունեց և առաջնորդեց նկարչի արվեստանոցը, որ միաժամանակ իր նկարների սրահն էր:

— Գեորգը տանը չէ՞, — հարցրեց Աղայանը:

— Ոչ, տանը չէ, հիմա կգա, խնդրեմ մի քիչ սպասեցեք...

Տիկնոջ սիրալիրության տակ ես զգացի մի ինչ-որ շփոթմունք, վարանում:

Ընդարձակ, լուսավոր սրահում մենք սկսեցինք դիտել նրա նկարները, իրար ցույց էինք տալիս այս կամ այն նկարը, հիանում էինք, հրճվում: Այսպես անցավ մի ժամ, թերևս ավելի:

Աղայանը դիմեց ինձ... «Էդ մարդն ու՞ր մնաց. ես էլ քաղցած եմ շատ... ձեն-ձուն չի լսվում: Ա՛յ տղա, միջանցքը դնա, մի կերպ նայիր էս ու էն կողմը, մարդ կա՞, չկա՞...»:

Ես մտա միջանցքը, ականջ եմ դնում դռներին՝ ձայն չկա, շարժում չկա. դգուշովթյամբ բաց եմ անում խոհանոցի դուռը — մարդ չկա, և ոչ միայն մարդ չկա, պլիտան էլ լուռ է, կրակ չկա. բացարձակ ամայության տան մեջ:

Եկա, հայտնեցի...

Աղայանը զայրացավ. — «Տո, էս ի՞նչ օչին է»...

Թումանյանը իր հումորով կպավ Աղայանի օձիքից.

— Ա՛յ մարդ, հենց որ լավ ճաշի անուն ես լսում, գլուխդ կորցնում ես, բա մարդ լավ չի խմանում, թե՛ ճաշի՞ հնք կանչված, թե՞ չաչի:

— Ա՛յ գիժ, — գոռում է Աղայանը, — ի՞նչ է՞ հայերեն չեմ հասկանում, խո փիլիսոփայություն չէր կարդում էդ մարդը... ասաց թե՛ հինգշաբթի...

Մենք ծիծաղներս զսպած՝ դիտում էինք նրանց կոխիլ՝ Թումանյանի կողմից կատակով, Աղայանի կողմից լուրջ, երբ հանկարծ դուռը արագորեն բացվելով՝ բարկացած ներս մտավ Բաշինջաղյանը և ուղղակի հարձակվեց Աղայանի վրա.

— Մարդ Քրիստոսի, ես քեզ ի՞նչ ասի...

—Դու ասիր, թե՛ հինգշաբթի տղաներին առ...

—Հա է, հա, բայց ես ասի թե՛ էս հինգշաբթի չէ, մյուս հինգշաբթի. էս հինգշաբթի ես ինքս հյուր եմ ուրիշի մոտ, էդ ասի:

—Դե՛հ, էդպես կասեիր էլի՛, ի՞նչ ես ինձ սարսաղի տեղ գնում...

—Արի էս մարդուն խոսք հասկացրու,—ձեռքերը հուսահատ վար թողեց նկարիչը:

Վերջապես մենք միջամտեցինք և երկու մեր շատ սիրելի բարեկամներին հանգստացրինք:

Բաշինջաղյանը իրեն վերստին գտավ, քաղցրությամբ և ժպտալով պատմեց, որ հենց մենք տուն ենք մտնում, տիկինն իսկույն խոհարարուհուն ճամփում է այն տունը, ուր Գևորգը հյուր էր, հայտնելու, թե՛ եկել են հյուրերը, ինքն էլ գնում է խանութները գնումներ անելու:

Բաշինջաղյանին հյուրասիրող ընտանիքը ինչ ունեն չունեն, իրենց սեղանից վերցնում են, Բաշինջաղյանի հետ ճանապարհ գնում, մինչ այդ, տիկինը բերում է և իր գնումները:

Մի խոսքով բավական ուշ սեղան նստեցինք և շատ ուրախ ճաշասեղան ունեցանք, մինչև ուշ գիշեր խոսք ու զրույց, կատակ ու ծիծաղ: Կոմիտասն էլ երգեց ու նվագեց:

Այդ անմոռանալի օրը Վ. Փափաղյանը հավերժացրեց՝ լուսանկարելով մեր խոսքը զեղեցիկ պատկերասրահում: Այդ նկարը իր ժամանակին լույս տեսավ Գարեգին Լևոնյանի «Գեղարվեստ» հանդեսի մեջ:

Այդ օրից հետո ուրիշ ոչ մի ցալտուն բան չեմ հիշում նրա հետ կապված: 1926 թվին, երբ վերադարձա արտասահմանից, մի օր գնացի ալյեղեցի մեծանուն նկարչի և սիրելի բարեկամիս շիրիմը Թիֆլիսի ս. Գևորգ եկեղեցու պատի տակ՝ մեծ Սալաթ-Նովայի շիրիմի մոտ:

ԽՈՂ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԱՐՁԱՆԻ ՄՈՏ

Այցի ենք գնում Խ. Աբովյանի արձանին: Հրազդան գետի ձախ ափին, բարձրում, մանկական երկաթուղու մոտ, ծաղկավառ մարգերի մեջ կանգնած է մեր մեծագույն բանաստեղծի արձանը: Գործ վաղամեռ արվեստագետ Անդրեաս Տեր-Մարությանի: Ես հին ծանոթ էի հեղինակի հետ երկվանից, Ֆրանսիայից: Աբովյանի արձանը կանգնեցնելու կոմիտեն հանձնարարել էր արձանագործ Տեր-Մարությանին իրականացնելու աչդ: Առաջին իմպերիալիստական պատերազմը վրա հասավ, արձանի գործը հետաձգվեց, հետագայում էլ գրեթե մոռացվեց: Այդ միջոցին Ա. Տեր-Մարությանը վախճանվեց և գործը մնաց անտեր, իսկ արձանը՝ Փարիզի մի ձուլարանում ընկած: Ես 1920 թվի նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Փարիզում էի: Լսեցինք, որ ձուլարանի տերը հայտնել է ինչ-որ հայերի, թե արձանի ձուլման ծախսերի հատուցումը լրիվ չի ստացել հանգուցյալ Տեր-Մարությանից, և եթե հայերն ուզում են ստանալ արձանը, պետք է վճարեն մնացած պարտքը, հակառակ դեպքում, նա իրավունք ունի արձանը վերաձուլելու այլ նպատակների համար:

Չեմ հիշում՝ ինչոյե՞ս եղավ, Կովկասից եկած մի բժիշկ տեր կանգնեց արձանին, մի քանի մտավորականների հետ դրամ հավաքեց հայկական շրջաններից, պարտքը վճարեց ձուլարանի տիրոջը՝ ֆրանսիացուն, և արձանը փրկեց կոլուստից:

Գնացինք ձուլարան արձանը տեսնելու. անմոռանալի պահ էր. հավետ անմոռանալի: Հայրենիքից դուրս, օտար ափերում, կարոտալից աչքերով հանդիպեցինք հայ հանճարեղ գրողին, մեծ սիրտ կրողին... Հուզված նայում ենք համեստ շափերով կերտված այս արձանին, որն առաջին անգամն է մեր պատմության մեջ որևէ հայ գրողի համար իրականացած: Անդրանիկ արձանը: Աբովյանի ոգին, սիրտը, վերքն ու վիշտը մեծ տաղանդով և զգացմունքով մարմնացած: Ոգեշնչված գործ: Ներշնչված գործ: Գլխարկներս հանեցինք և խորին սիրով ու երախտագիտությամբ ոգեկոչեցինք տաղանդավոր քանդակագործ Ա. Տեր-Մարությանին, որի անունը այլևս մընալու է հայ ժողովրդի սրտում...

<ՄՈՆԵՍԱ, ԼԻԶԱ, ՋՈՎՈՆԴԱ.>

Նախաստեղծ բնության մեջ Բասալդյան հրկաթային ժայռերի ետևը նստել է չքնաղ վհուկը, գլուխակա՛ն որոգայթո՜ղ ժպիտով:

Ամենագետ ունայնությունն է քնքույշ ժպիտով հյուսվել գեղեցիկ շրթունքների անկյուններում և կախարդիչ աչքերի մեջ, իմաստության իմաստությունը, աշխարհի խորհրդավոր, որ հավերժ կա և չկա. ինչպես ինքը՝ աշխարհը:

Նա ինքը բնության ոգին է, որ ժպտում է բոլոր գոյությունների, էությունների ունայնության վրա:

Կինն է նրա արդյունքը. հինավուրց սֆինքսը, ինքը Լեոնարդո դա Վինչին:

Անծայրածիր տիեզերքը, որ ամենը մի ճիշ է, հրաշք և ամեն մի հյուսվե ինքնին մի տիեզերք է և խորհրդավոր հանգույց այդ տիեզերքը, ունայնությունը, որ հավերժ քանդում է, լուծում և նորից հյուսածը ստեղծում,—անհամար իմաստություններ՝ շունենալով և ոչ մի իմաստ:

Լեգենդի ոգին է անդրադարձած Մ. Լիզայի աչքերի մեջ, ինչպես արևը օվկիանոսի մեջ: Անդունդ է, որի խորքը ոչ մի հոգի չի կարող նայել, կախարդական ոճն է, որ քաշում է գեպի իրեն բոլոր թռչող հոգիները՝ կլանելու, չէացնելու համար:

Լեոնարդոն ետ տարավ սև վարագույրը և արձանացավ իր ստեղծագործության առաջ...

• Ժպտում է նազելի Մոննան, նա չի մեռել. նա նստել է աստվածային ձեռքերը իրար վրա խաչաձևած, ժպտում է խորհրդավոր, տարածութունը անհատանում է, նրա թիկունքի ետևը հինավուրց ժայռերը աղոտանում են և բացվում է ներքև հրապուրիչ անդունդը, ուր թափված են բնության գաղտնիքները, գահավիժ աստվածը հագնել է իր հանձարից շինած թռչող թևերը, ահա գրկում է Մոննային իր կրծքին, որի վրա ոչ մի ծին դուխը դեռ չի գրել. թափահարում է ալեխառն դուխը, շարժում թևերը, թռչում է նա անդունդի վրա, աստղերի և արևների մեջ, ժամանակից ու տարածությանից այն կողմն է թևակոխում... Գրկում ժպտում է Մոննան... և ուղում է համբուրել, առաջին կինը, որին ձգտում է համբուրել և ձգում է շրթներն ու մատնում է Մոննային աղերսող, ծարավի շրթներով... Բայց խորտակվում են հանկարծ իր թևերը, փշրվում է ղեկը և գլխիվայր ընկնում է անդունդի մեջ, հինավուրց բազալտե ժայռերի վրա ջախջախված:

Աչքերը նսեմացած, խավար, բռնում է:

Մոննայի երեսի վրա իջել է սև ծածկոցը պատանքի պես:

Նվ գահավիժ աստվածը հոգնած, խորտակված, ընկել է իր ստեղծած նկարի առջև, աչքերը ունայնության սառը սարսափով լի և սրտի խորքում լաց է լինում:

Նա սիրում է կիզային, ինչպես քույր և ընկեր:

Մոննան իր հոգին տվեց նկարին, իր ուրվականին, ստվերին և մեռավ: Նա տեսավ, որ կոնարդոն նկարն ավելի է սիրում, քան իրականը, երազը ավելի, քան իսկականը:

Կոնարդոյի համար սեռական կյանքը՝ ամուսնության մեջ թե դուրսը, մարմնի սիրելը մեղք չէր ներկայացնում (հանցանք), այլ գեհճիկ, կոպիտ:

Մոննայի ժպիտը ամենագեղեցիկ անտարբեր ժպիտ է:

Մոննա կիզան 30 տարեկան էր, կոնարդոն 50 տարեկան, երբ սկսեց նկարել նրան և երեք տարի նկարում էր ու կիսատ թողեց:

Արվեստագետը իր ստեղծածի մեջ տեղափոխում է Պիւ
Հոգին և շատ անգամ իր դեմքը, բայց միշտ՝ իր հոգեկան
պատկերը:

Դա Վինչիի աչքերի արտահայտութունը և ժպիտը նման
է եղել իր նկարած պատկերի Մոննա Լիզային: Կամ նրա
աչքերն ու ժպիտը իրենն են: Երկու երկվորյակներ են նը-
րանք, մի պատկեր երկու տարբեր սկզբունքների մեջ՝ արու
և էգ:

Լեոնարդոն Ֆաուստի տիպն է, Լինդանի Ֆաուստ:

ԱՍՈՒՅԹՆԵՐ ԿԵՐՊԱՐՎԵՍՏԻ ՄԱՍԻՆ

Նկարչությունը թանձրացած, նյութացած, մարմնացած բանաստեղծություն է, իսկ բանաստեղծությունը՝ վերացական, ոգիացած նկարչություն:

* * *

Նկարիչները սիրում են ծերերի գեմքերը նկարել, կամ ապրած, տարիքավոր մարդկանց (50—60 տարեկան), որովհետև նրանց գեմքերը հարուստ են տպավորությունների խտացումով, անցյալ ունեն, պատմություն ունեն: Ամեն մի խորշը, կնճիռը, ծալքը, բաներ, ապրումներ կմատենեն:

* * *

Նկարիչը, ինչպես և բանաստեղծը, պիտի կարողանա կարդալ բնությունը—սար, ձոր, քար, դաշտ, գետ, ծառ, ամպ, աստղ և լուսնությունը կարդալ:

* * *

Երբ տեսնում ես շքնաղ մի նկար (պեյզաժ), ինչպես Զ. Սեբաստիանի ալպյան տեսարանները, հոյակապ լեռներով, կանաչ դաշտերով ու վճիտ աղբյուրներով, ուզում ես աչնտեղ լինել, թարմանում ես, ջահելանում, ուզում ես թեզ ձգել մի սիրուն աղջիկ և թափառել նրա հետ, հովին ու դովին հանձնված, թափառես, և մի ժայռի տակ օջախ վառես, պարզ կերակուր շինես, մի տաք թեյ...

Ահա երջանկությունը... Պարզ է, հոյակապ: Այս է գեղարվեստի ուժը. նա ապրեցնում է քեզ, հուզում, ազդում, զգացնում, ոգևորում:

* * *

Փոքրիկ մատուռում Միք. Անջելոյի Մովսեսը դահակալում է հավիտենականութեան համար. ով որ մտնում է այդ մատուռը, լսում է, որովհետեւ մեռած Վարպետի ձայնը իրեն լսել է տալիս: Բոլորը լուռ են, լսողութեանները լարած, կարծես՝ ուղում են լսել...

* * *

Première matiere—Նախանյութ, ստեղծագործական-արարչական նախանյութը, զգայականը, անգիտակցականը զորեղ է... բանաստեղծի, նկարչի մեջ:

* * *

Ես նայում էի նկարների՝ պեյզաժների—լեռներ, ծովեր, երկինք, անտառ, այնքան կենդանի, ճշմարիտ են նկարված, որ ես զգում եմ ծովը, ջուրը, օդը, երկինքը, հողը...

* * *

Ծովը, անտառը, դաշտը, լեռները շքեղ կոմպոզիցիա են կազմում նկարչութեան մեջ, վեպի մեջ, պոեմի մեջ: Հրաշալի պեյզաժ:

* * *

Նկարիչը, արձանագործը շինեց այս արձանը այնպես, ինչպես անձը ազդել էր նրա վրա՝ իր տպավորութեանը:

* * *

Մասին է մեր շափը, կաղապարը. նրան տեսնելով, պիտի կերտենք նրա նման մեծ կոթողներ, մեծ գործեր, արվեստի մեծ գործեր՝ մեծ վեպ, մեծ կոմպոզիցիա, մեծ քանդակներ, արձաններ, նկարներ:

* * *

Նկարչութեանը, գրականութեանը, արձանագործութեանը, արվեստը, պիտի մեր հղացումները, երազները, տենչերը, վշտերը, մեր կյանքը իրականացնեն, կենդանի դարձնեն, կյանքոտ, բոլորովին իրական:

Ծառերը իրականացնել—իրական ծառեր տալ. ջրերը, թռչունները... ո՛չ թե ռոմանտիկ, մտածին նկարներ, արձաններ, գրվածքներ:

Վենետիկի ցուցահանդեսում մի քանդակագործ իր մեռած կրոնավոր եղբորն էր քանդակել, մեռած, դիակնացած. այնքա՛ն բնական էր, իրական, ճշմարիտ, որ այցեկողները վախենում էին, և վարչությունը հանկուց, տարավ:

Ինչքա՛ն իրական էր այն աղջկա նկարը սալոնի մեջ (1934 թ.), որ շապիկը ձեռքով վեր էր բարձրացրել. այդ ձեռքը, այդ ժեստը իրական գրգիռ էր ապրեցնում տեսնողին, այնինչ բացարձակ մերկություններ կային, որ ոչ մի ազդեցություն չէին անում:

* * *

Նավաստիները իրենց ձեռքերի, դաստակների, կրծքի վրա նկարում են աղջիկների, հարսնացուների պատկերներ. դրանցով ցամաքից կտրված, ջրերի մեջ, մարդիկ երևակայություններ, նրա միջոցով, հագուրդ են տալիս իրենց տենչերին, սերերին, կարոտներին:

Այդպես է, ըստ հունական լեգենդայի, նկարչության ծագումը. զինվոր զնացող տղայի ստվերը, սիլուետը, որ ընկել է դռան մոտ, պատի վրա՝ հարսնացուին այցի, մնաք բարևի եկած պահին, աղջիկը գծում է ստվերի շուրջը, դառնում է փեսայի պատկերը, ասում է. «Գնա՛, հիմա ես քեզ ունեմ, կտեսնեմ, կարոտս կառնեմ»:

* * *

<...> Մովսեսի արձանը: Այդպես է երևակայել արվեստագետը, այդպես է տեսել նա իր մտքում և նրա համեմատ իրականացրել, առարկայացրել, մարմնավորել: Եվ այնպես ես կարծում, առանց կասկածի, թե հենց ինքն է, հենց այդպես է եղել Մովսեսը:

Ահա ինչքա՛ն մեծ է արվեստի ուժը, համոզիչ:

* * *

Նկարիչներ կան (Գուտտալ Դոռե), որ ֆանտաստիկ պատկերները այնպես լուրջ են նկարում, կարծես թե, իրոք, դրանք իրական դեպքեր են եղել. օրինակ՝ Դանթեի Դժոխքը, Տասուդի կախարդական անցքերը, կախարդությունները: Այդ-

պե՛ս է լավը. հեղինակը իր ստեղծած ստին ծաղրով ու անհավատ չպիտի վերաբերվի, այլ լրջորեն, հավատով, ճշմարտապատում մտքով:

* * *

Դեւակրուա նկարիչը սիրում էր նկարել վագրերին ու կանանց: Վագր ու կին. նման բաներ են: Եվ նկարիչը շատ էր վախենում կանանցից, նրանց գեղեցկութունից՝ տանջող ու խոցող, և նրանց դավաճան սիրուց:

* * *

Հանգուցյալ նկարիչ Ե. Թադևոսյանը հաճախ նկարում էր իր տեսած երազները, որոնք տարտամ, մշուշային, միստիկական բնույթ ունեին:

Երևանում գնամ, խնդրեմ, նորից նայեմ դրանց:

* * *

Մարդ մի բան հրազում տեսնելու համար, պիտի ուղենա, ցանկանա այդ տեսնել: Փանոս Թերլեմեզյանը ասում է, որ ինքը միշտ վա՛նը տեսնում է հրազում: Իհարկե, հասկանալի է, որ պիտի տեսնի, որովհետև բուն տենչանք ունի տեսնելու, մատերիալ, նյութ կա մեջը, որ մղում է տեսնելու:

* * *

Լեոնարդո դա Վինչին, որ իր արվեստի համար շատ անգամ դիակներ է հերձել, գրել է, որ շա՛տ գեղեցիկ բան է մարդկային մարմինը: Նա ասել է.—Հոգին, որ բաժանվում է մարմնից, լաց է լինում թողած մարմինը, որովհետև գեղեցիկ է նա:

* * *

Ռոդենին հարցրել են՝ ինչպե՞ս ևս քանդակում, ի՞նչ է քանդակագործի արվեստը, նրա գաղտնիքը: Ռոդենը պատասխանել է. «Ավելորդ բաները տաշում եմ, հանում, դեն եմ ձգում»:

(Բյուրեղացնել, խտացնել):

* * *

Գիշերս, երազիս տեսա Սիսակին. չհամբուրվեցանք, չբխուսեցինք. նստեց դեմս, ուրիշի հետ էր խոսում. խոսված, նեղացած էր ինձնից, գծոված...

Յերեկվա մտածումս երազիս մեջ մարմնացել է, պատկեր առել: Այսպես է միշտ. մտածումը, զգացումը երազի մեջ պատկերանում է այնպես, ինչպես արվեստագետի մտածումը, զգացումը պատկերվում է, պլաստիկ ձև առնում, մարմին առնում. օրինակի համար՝ Ռոդենը հոգի և մարմին բաժանում էր իրարուց, իբրև հակադրո՞ծ տարերք. հոգին ձգտում է բարձրը, իդեալը, իսկ մարմինը դեպի նյութը, երկրայինը: Այս մտածումը իր պատկերացումը, մարմնավորումը գտել է Ռոդենի ցենտավրոս արձանի մեջ. կին և ձի: Կնոջ գլուխ, ձիու մարմին: Գլուխը ձգտում է վեր, վեր, երկինք, իսկ մարմինը՝ վար, և ոտները (ետի) կքում են և խրվում հողի մեջ...

Բանաստեղծ-արվեստագետի էությունը դա է—պատկեր տալ, կոնկրետացնել, մարմնավորել, ձև տալ, մարմին...

* * *

Թագուշ Զորյանը շատ տաղանդավոր արտիստ է, նկարիչ, կերամիստ:

Գրեթե Հայաստան չի եղել, հայ ժողովրդին չի տեսել, բայց նրա ստեղծած իրերը խորապես կրում են հայկական արվեստի հոգին. ձևեր, մոտիվներ, դուշներ: Ուղղակի էնտուխստենել (ինտուիցիա) ճանապարհով գտած, հասած: Կարծես թե աչքով տեսել է հայկական նախատիպարները, օրինակները, նախատիպերը և օրինակել: Ուրեմն, ինտիուսիոնով նա տեսել է, աչքին զեմ-հանդիման կանգնել են այդ տիպարները...

Մ
ԵՏԲՈՆ
Լ
ԲԱՍԱՏՈՒՐԳԻԱ

«ՀԱՆՐԻ ՆԱՎԱՐԱՑԻ»

Թիֆլիսի Հայոց Դրամատիկ. Ընկերությունը հունվարի 20-ին Արքունական թատրոնում տիկ. Դուրյան-Արմենյանի բենեֆիսին ներկայացրեց Դեերեի «Հանրի Նավարացի» դրաման 5 գործողությամբ:

Այդ դրամայի նյութը կազմում է Բարթոլոմյան պատմական գիշերը:

Համառոտակի աչս է պիեսի բովանդակությունը: Ֆրանսական գահի վրա նստել է բուրբունյան տոհմից Կարլոս IX թագավորը, մի բարի, բայց հոգեպես հիվանդ մարդ: Նրա մայրը—հայտնի Կատերին Դը Մեդիչին, իրեն նեցուկ ունենալով կաթոլիկների պարագլուխ Դը Գիզին՝ ուզում են գահընկեց անել թագավորին և նրա փոխարեն գահ նստեցնել թագավորի փոքր եղբորը՝ Դ'Անժուին, որով կարողանան իրագործել իրենց արյունոտ դիտավորությունը—հուզենոտների ջարդը: Թագավորը, շրջապատված իր պալատում ջարդի կուսակիցներով, անզոր է մաքառելու:

Կարլոսը իր բրոջը՝ Մարգարիտին կնության է տվել գասկոնների թագավոր Երիտասարդ Հանրի Նավարացուն՝ որ Կարլոսի վասալն է, մի կայտառ, սրամիտ, լեռնցի մարդ:

Հանրին իր շքախմբով է գալիս Փարիզ՝ պսակվելու Մարգարիտի հետ, սակայն թագավորի մայրը՝ Կատերինը՝ կատաղի թշնամի է Նավարացուն, որովհետև վերջինս հուզենոտ է (բողոքական) և ուզում է խանգարել այդ ամուսնությունը, դավեր է սարքում նրա կյանքի դեմ, սակայն բոլորը Նավա-

րացու անվեհերութեամբ՝ ի դերև են ելնում: Սիրո և կրոնի հակառակորդ է դուրս գալիս Դը Գիզը, որ ուզում է տապալել նավարացուն և խլել Մարգարիտին: Վերջի վերջո Կատերինը, Դը Գիզը և Կամարիլան՝ զրպարտելով Կարլոսի առաջ նավարացուն՝ հաջողեցնում են թագավորի զրգոված ժամանակ հուգենոտներին կոտորելու հրաման կորզել. Կարլոսը հրամայում է կոտորել բոլորին, նաև նավարացուն. սկսում են ջարդը, ընկնում են նավարացու թիկնապահներից, սակայն նավարացին հաղթող է հանդիսանում, և Կարլոսը տեսնելով նրա քաջութունը և հասկանալով պալատական ինտրիգը՝ հաշտարարում է, որ աշտուհետև Հանրի նավարացին պիտի լինի ֆրանսիական թագավորը, իրեն դահալալը:

Դրաման բեմական արժեք ունի, էֆեկտավոր և հետաքրքրող—ջղեր լարող, սակայն գեղարվեստական կողմից թույլ է. հին մելոդրամիկ շկուլպի գործերիցն է. ունենալով աչդ շկուլպի թերութունները, որոնք առաջ առավելություններ էին համարվում:

Բենեֆիցիանտ տիկ. Դուրյան-Արմենյանը թեև լավ տարալ իր խաղը՝ Մարգարիտի գերը, սակայն աչդ գերը փոքր էր նրա համար, իբրև բենեֆիցիանտի: Բենեֆիցիանտը պիտի ընտրե կենտրոնական դեր, այնինչ աչդ դրամայում կենտրոնական գերը պ. Արմենյանինն էր—Հանրի նավարացին, որ շատ գեղեցիկ կատարեց:

Գեղեցիկ էր և մտածված՝ Կարլոսի դերում պ. Հ. Աբելյանը: Լավ էին օր. Ադամյանը՝ Կատերինի դերում, պ. Շահ-խաթունին՝ Դը Գիզի դերում. նույնպես պ. պ. Ավետյան, Զարիֆյան, Հարությունյան իրենց փոքր դերերում:

Հասարակությունը ոգևորված մի քանի անգամ բեմ հրավիրեց տիկ. Դուրյան-Արմենյանին:

1911

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԱՍԵՀՅԱՆ

2. Մասնհյանը եղակի տեղ է գրավում հայ իրականության մեջ: Նրա բարձր դիրքը և հայրենասիրությունը, հեղաբարոյությունը հավակնություն չունի: Նա աշխատանքի մարդ է. նա ոչ մի կորցրած վայրկյան չունի իր կյանքի մեջ: Տիրապետելով կատարելապես անգլիերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, արաբերեն, պարսկերեն, հայերեն լեզուներին—լեզու ասած դժվարին բանը նրա ձեռքում խաղալիք է դարձել: Դեռ շատ երիտասարդ հասակում, Թեհրանում Նասրադդին շահի սիրելի թարգմանիչն է եղել. անվերջ զեկուցումներով ներկայացել Իրանի վեհափառին, քաղաքական հարցերի մասին. թարգմանելով ղանազան լեզուներով լույս տեսած գրքեր Պարսկաստանի մասին. սլալատաձև թատերական ներկայացումների համար թարգմանելով Մոլիերի պիեսները... և այս ամենը կարճ ժամանակի միջոցին. նրա այս լեզվական աննման բնդունակությանն ենք պարտական, որ նա կարողացել է հաղթահարել Շեքսպիրին, որի լեզուն աշխարհի մեջ բոլոր հեղինակներից, բացի Աստվածաշնչից, ամենաշատ բառ պարունակողն է:

Ավելի քան 30 տարի, գրեթե իր գիտակից կյանքի ողջ շրջանում, Մասնհյանը իր բազմազբաղ պաշտոններին կից, անընդհատ ղբաղվել է Շեքսպիրի ուսումնասիրությամբ. մի վարմանալի տոկունություն, որ փառավոր կերպով վկայում է նրա հաստատակամ նկարագրի, մտավոր կյանքի սերբի որ գրադարանը լեցուն է Շեքսպիրի շուրջ <եղած> գրական-

նությամբ. նրա լեզվի, ոճերի, ծագման, առասպելների, աղբյուրների քննությամբ, լուսաբանությամբ և զանազան լեզուների թարգմանություններով, մի հարուստ գրականություն, որ նա համբերանքով ու բարեխղճությամբ ուսումնասիրել է, շարունակ ձեռք բերելով նոր հետազոտություններ Շեքսպիրի մասին:

Այս ամենը նկատի ունենալով, վստահ կարող ենք ասել, որ ո՛չ միայն հայերիս մեջ միակ և առաջին շեքսպիրագետն է, այլև համաշխարհային մասշտաբով առաջնակարգ տեղ է գրավում, ինչպես այս ապացույցվեց Շեքսպիրի 300-ամյա հոբելյանական հանդեսին, երբ նա պատվով հրավիրվեցավ Լոնդոն:

Առաջին անգամ, սրանից մոտ 30 տարի առաջ, լույս տեսան Թիֆլիզ նրա <Թարգմանությամբ> «Համլետ», «Արքա Լիր», «Ռոմեո և Ջուլիետ» և ընդունվեց հրճվանքով, սակայն այդ թարգմանությունները ուղղակի փորձեր էին, նրանցից հետո է, որ Մասեհյանը կատարեց իր հաղթանակը. նրա ներկա թարգմանությունները, իմ կարծիքով, անթերի են, կատարյալ. լավագույնը մենք չենք կարող անել երկար ժամանակ, գուցե և ընդմիջտ, որովհետև դուրսի բան չէ գոտեմարտի բռնվել անգլո-սաքսոն հանճարի հետ:

Շեքսպիրի ազդեցությունը անկշիռ է եղել գրականությունների վրա. այն գրականությունը, որ կարողացել է յուրացնել Շեքսպիրը՝ ընկել է իսկական, ստույգ ուղիի վրա— թափանցել մարդկային հոգու խճճված անտառի մեջ, լուսաբանելու համար կրքերի—դգացումների ծագումն ու ձևը, խորությունն ու էությունը. չէ՞ որ ողջ տիեզերքը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մեր հոգին, կամ մեր հոգու սիմբոլը:

Գյոթենն առանց Շեքսպիրի կմնար մի սին հեռորդ, բառախաղով զբաղվող, կեղծ ու տգեղ: Գյոթենն խոստովանել է, որ ինքը կողոպտել է Շեքսպիրին: Այսպիսով, Շեքսպիրը իր բարերար ազդեցությունը պիտի անպատճառ ունենա մեր, եթե ոչ ներկա, բայց գալիք գրականության վրա. մենք պիտի դեռ հասունանանք, բարձրանանք Շեքսպիրին հասկանալու,

յուրացնելու, «կողոպտելու», որ տանք մեր ուժերին համա-
ձայն շեքսպիրներ:

Մասեհյանը ինձ գանգատվում էր, որ իր գրքերը հայերի
մեջ գրեթե սպառում շունեն, և նույնիսկ չեն կարդացվում,
նույնիսկ սրան-նրան նվիրված գրքերը չեն կարդացվել. հան-
ցավորը մենք ենք, ո՛չ Շեքսպիրը և ո՛չ նրան վերաստեղ-
ծողը: Հանճարները նման են ուշ տաքացնող մեծ վառա-
րանների, բայց որ մեկ տաքացնեն, այլևս մշտական է:

Դժբախտաբար, հս չգիտեմ անգլերեն, որ կարողանայի
թարգմանությունը բաղդատել բնագրի հետ, ավելի ճիշտ
կարծիք հայտնելու համար, սակայն տարիների մեջ հս
համեմատել եմ նրանք գերմանական կլասիկ դարձած թարգ-
մանությանց հետ, Շլեգելի <1 անընթ.> և հիացել եմ հայ
թարգմանության կատարելության վրա: Պրոֆ. Նիկ. Մառը,
որ գիտականորեն գիտե հայերենը, կարդալով Մասեհյանի
թարգմանությունները, անվերապահ զարմանք է հայտնել,
թե Մասեհյանի շնորհիվ աշխարհաբար մանուկ հայերենը
ի՛նչ ճոխության ու ճկունության է հասել, որ անպակաս
կերպով կարողացել է մի գծի վրա հավասար կանգնել
Շեքսպիրի լեզվին, մի փոքրիկ, տրոբրված ազգի լեզու մի
մեծ, քաղաքակրթված ազգի լեզվի ընկեր: Ի՞նչ կա սրանից
ավելի պատվավոր մեզ համար:

1 Հավանորեն՝ Ավգուստ Վիլհելմ Շլեգել:

ՄԱՍԵՀՅԱՆ

<...> Շեքսպիրի հետ զուգընթաց, որոշ ժամանակ տրամադրել էր Գյոթեի Ֆաուստի ուսումնասիրությանը, ուզում էր թարգմանել Ֆաուստը ամբողջապես: Մի քանի փորձնական հատվածներին ծանոթ էի ես, և թվում էր ինձ, որ հաջողված էին: Թարգմանել էր Օմար Խայամից մի տասնյակ քառյակներ, և մտադիր էր լրիվ թարգմանել. նաև ուներ Ռաբ. Տադորից մի քանի ոտանավորներ:

Ուզում էր Շեքսպիրը, որքան կարելի է, լրիվ թարգմանել. որքան հայտնի է ինձ, նա թարգմանել էր 10—12 պիեսներ՝ «Համլետ», «Մակբեթ»... Բացի դրանցից, պատրաստ ուներ «Ռոմեո Զուլիետան», «Լիր Արքան», «Ինչպես կուղեք», «Կեսարը» և <1 անընթ. >:

Սակայն մահը անկատար թողեց նրա իղձերի իրականացումը...

1916 թվին Շեքսպիրի 300-ամյակի հանդեսին նա հրավիրված էր, և նրա պատկերը Շեքսպիրի թանգարանում կախված է, որ մեծ պատիվ է:

Նրա անունը նշանավոր շեքսպիրագետների ցանկի մեջ է:

ՍԻՐԵԼԻ ՀՈՐԵԼՅԱՐԻՆ

<Վաղարշ Վաղարշյան>

Տաղանդավոր արտիստ Վ. Վաղարշյանի ծննդյան 50-ամյակը զուգադիպում է նրա գրական-բեմական գործունեության 30-ամյակին: Մենք այսօր տոնում ենք սիրով և հրախոսագիտությամբ նրա կրկնակի հորելյանը:

Վ. Վաղարշյանը հետաքրքրական անձնավորություն է: Նրա ստեղծագործական էներգիան բազմակողմանի արտահայտություն է հանդես եկել, իբրև հասարակական գործիչ, թատերական նախաձեռնող-կազմակերպիչ, ռեժիսոր, դրամատուրգ և դերակատար: Դժբախտաբար ես ծանոթ չեմ նրա թատերագրական երկերի հետ, որոնք իմ բացակայությանն են ներկայացվել: Նրա «Սասունցի Դավիթ» դրամատիկ երկը ես խմբագրել եմ, սակայն դա, իհարկե, մեր գրականության համար նվաճում չէ: Դա կատարված ավելի կամ նվազ հաջող փորձերից մեկն է մի շատ դժվարին գործի՝ մեր էպոսի բեմականության տեսակետից: Մեր հորելյարի էությունն ու փառքը իր դերակատարության արվեստն է, որի հանդես ունենք անվերապա հարգանք և հիացմունք:

Վ. Վաղարշյանը մեր հոյակապ էպոխայի, նրա դադափարների, մտայնության հարազատ զավակն է. նրա իրականության փայլուն ցուցանողներից մեկը:

Վաղարշյանի արվեստը կրում է սովետական ռեալիզմի առողջ գրոշմը: Նա շատ բան է սովորել ռուսական մեծ

արվեստից: Նա հասակ է առել հայ բեմի վրա, հատկապես Երևանի Սունդուկյանի անվան պետ. թատրոնի բեմի վրա 20 տարուց ի վեր, շատ բան է տվել նա հայ բեմին և շատ բան է ստացել հայ թատրոնի անցյալի փորձից: Հենց Երևանի բեմից սկսվում է նրա գործունեության բեղուն շրջանը և առաջին դերչուտից իսկ դառնում է մայրաքաղաքի սիրելի դերակատարը: Նրա գլխավոր գեղարվեստական իրականացումները, որոնք մեկը մյուսից հրաշալի են՝ «Հետևյալներն են. Կրեշինսկի, Խլետակով, Սուրեն («Պատվի համար»), Բելոգուրով, Մավրը («Ֆիասկոյի դավադրությունը»), և հատկապես շատ ազդու, խորապես զգացված Եզոր Բուլիշովը:

Լենինի դերում, նա զարմանալի ներդաշնակությամբ միահյուսում է Լենին-մարդը Լենին-առաջնորդի հետ: Այս շատ հաջող իրականացումը գնահատվեց մեր կառավարության կողմից, որը ժողովրդական արտիստի կոչումով պատվեց նրան:

Կենդանի շունչ տվեց Գագիկ Երկրորդի կերպարին, աչդ հերոսական և հանճարեղ պատանուն, որ ողջակիզվում էր հայրենիքի ու ժողովրդի համար:

Համլետի կատարումը՝ գրեթե նոր լույսի տակ, նոր մեկնաբանությամբ, վկայում է Վաղարշյանի արտիստական կուլտուրայի բարձր որակի մասին: Համլետի դերակատարումը միշտ էլ համարվել է մի տեսակի փորձաքար, կրիտերիում արտիստների հոգեբանական նուրբ ըմբռնողության, գրական էրուդիցիայի, խորունկ ապրումների զրսևորման շափի և աստիճանի: Վաղարշյանը բռնեց այս պատվավոր քննությունը:

Արտիստ Վ. Վաղարշյանի անունը կմնա մեր թատրոնի փառասպանծ պատմության մեջ, մեր նշանավոր, վաստակավոր արտիստների շարքում:

Թատերասեր հայ հասարակությունը սիրում է նրան...

Այսօր հայ հասարակությունը գալիս է իր խանդավա-

ռությունը և հիացմունքը մատուցանելու արժանավաստակարարիստի տաղանդին, գործին, աշխատանքին:

Սիրելի հոբելյարը իր ստեղծագործական ուժերի կատարյալ ծաղկման մեջ է. մեր թատրոնը արդարացիորեն տակավին շատ սպասելիքներ ունի նրանից: Մենք բոլոր սրտով ցանկանում ենք նրան առողջություն, երկար կյանք և ստեղծագործական նորանոր հաղթանակներ:

1944

//

Վ. ԹԵՐԶԻԲԱՇՅԱՆԻ ԴԻՍԵՐՏԱՑԻԱՆ

Ընկեր Վ. Թերզիրաշյանը Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտին ներկայացրել է իր գիտերտացիան «Շեքսպիրի երկերի հայերեն թարգմանությունների մասին»՝ ֆիլոլոգիական գիտությունների թեկնածուի աստիճան ստանալու համար:

Դիսերտացիան բաղկացած է 70 էջից: Նա իր դրած թեզերի համաձայն զարգացնում է իր նյութը—թե ե՞րբ է առաջին անգամ հայ գրականության մեջ հնչել Շեքսպիրի անունը և ե՞րբ են սկսվել թարգմանական փորձերը: Եվ մինչև մեր ժամանակները կատարված թարգմանությունների խրոնիկան, քանակն ու որակը:

Դիսերտանտը մի երկու հնթագրություններից հետո կանգնում է ռեալ փաստերի վրա, արդյունք՝ ջանադիր և տոկուն հետազոտությունների և՛ որոնումների: Նա ցույց է տալիս, որ մեծահանձար Շեքսպիրի անունը առաջին անգամ հանդես է գալիս հայ գրականության մեջ 1834 թվին Մոսկվայում լույս տեսած Ռասինի «Գոթոդիա» ողբերգության հայկական թարգմանության հառաջաբանի մեջ: Թարգմանիչը՝ Ս. Տիգրանյանը բավական մանրամասն խոսում է Շեքսպիրի դրամատուրգիայի մասին իր նշանավոր հառաջաբանի մեջ:

Հետո, 1840-ական թվականների սկզբներում ականավոր գիտնական Մկրտիչ Էմինը առաջին անգամ հայ լեզվով

գրաբար թարգմանում է Շեքսպիրից հատվածներ, ընդամենը 24 տող, իր պոետիկայի դասընթացքի համար, որպես համեմատական նմուշներ:

1853 թվին Վենետիկի ս. Ղազարի Մխիթարյանները «Բաղմավիպ»-ում տպագրում են մի մեծ հատված «Հուլիոս Կեսարից», նույն թվին Զմյուռնիայում Ա. Տետեյանը թարգմանում է Շեքսպիրի «Սխալների կոմեդիան», և հետագա տարիներում «Վենետիկի վաճառականը», «Հոռոմոս և Ճյուղետ» և «Համլետը»:

1866 թ. հայ բեմի վրա առաջին անգամ ներկայացվում են Շեքսպիրի պիեսներից «Մակբեթը» Կ. Պոլսում, «Վենետիկի վաճառականը» Թիֆլիսում: Հայ թատրոնի զարգացումը պահանջ էր դնում լուրջ գեղարվեստական պիեսների, մանավանդ Շեքսպիրի, որով հափշտակված էր հայ թատերասեր հասարակայնությունը: Շեքսպիրի գործերը մեծապես նպաստեցին հայ թատրոնի ծաղկմանը, և նրա հանճարը անբաժան կապված է մեր թատրոնի վերելքի պատմության հետ:

Այնուհետև դիսերտանտը խոսում է մի շարք թարգմանությունների մասին մինչև Հովհ. Խան Մասեհյանի հանդես գալը 1890-ական թվականների կեսերին: Դիսերտանտը արդարացի կերպով Շեքսպիրի հայ թարգմանությունների պատմությունը բաժանում է երկու շրջանի՝ նախամասեհյանյան և մասեհյանյան: Նա դիսերտացիայի 50-ից մինչև 64 էջերը նվիրում է Մասեհյանի թարգմանությունների արժեքավորմանը:

Նախքան Մասեհյանը կատարված թարգմանությունների մասին խոսելը դիսերտանտը տեղին զնահատելով թարգմանիչ ռահվիրաների մեծ, կուլտուրական գործը, ցույց է տվել նրանց հայացքումների թերությունները լեզվի, ոճի տեսակետներից, ըմբռնման սխալները, սակայն նրանք ճանապարհ են հարթել իսկական թարգմանչի երևան գալուն: Նախապատրաստական աշխատանք են կատարել նրանք, և մենք միշտ ի նկատի ունենալով ժամանակի լեզվական

հնարավորությունները, իհարկե, միայն երախտագիտական պարտք ունենք նրանց հանդեպ:

Դիսերտանտը համառոտակի տալիս է Հ. Մասեհյանի կենսագրականը: Ներհուն թարգմանիչը խանդավառված էր իր գործով, անշահախնդիր տոգորված ասյն վեհ զաղափարով, որ իր նվիրված աշխատանքով նպաստում է մայրենի գրականության հառաջագիմությանը. գիտակից էր իր մեծ նպատակին, որին նվիրվից ամբողջ 40 տարի ուսումնասիրելով Շեքսպիրը՝ նրա դարը, ժամանակի լեզուն, կարգալով բոլոր նշանավոր շեքսպիրագետներին և մոտիկ ծանոթանալով Շեքսպիրի գերմանական, ֆրանսիական թարգմանություններին: Այսպես լավ զինված նա թարգմանել է 12 պիես մեծագույն գրամատուրգից:

Դիսերտանտը մեծարում է Մասեհյանին՝ դասելով նրան հայ գրականության և կուլտուրայի առաջավոր մշակների շարքը: Դիսերտանտը մանրամասն կանգ է առնում «Համլետի» թարգմանության վրա, բաղդատելով ասյն բնագրի և հայ նախընթաց թարգմանությունների հետ, նաև ռուս և ֆրանսերեն թարգմանությունների հետ.— և գտնում է՝ ապացուցելով, որ Մասեհյանի թարգմանությունը անհամեմատ կատարյալ է, անհամեմատ հարազատ բնագրին: Եվ միանգամայն գեղարվեստական և գիտական պահանջներին բավարարող: «Համլետի» թարգմանության մասին դիսերտանտը գրում է. «Մասեհյանի թարգմանության հարազատությունն ասյն աստիճան է, որ կարող է հիմք ծառայել Շեքսպիրի ասլ լեզվով թարգմանությունը ստուգելու համար»:

Միանգամայն ճիշտ գնահատում:

Դիսերտանտը հիշատակում է նաև Շեքսպիրի սոնետների և «Աստղիկ ու Ադոնիս» պոեմայի թարգմանության մասին: Զի մոռանում նույնպես հիշատակել Շեքսպիրի պիեսներից կաղմած ժողովրդական ընթերցանության գրքույկները:

Շեքսպիրին սիրելը և հասկանալը մի ժողովրդի կուլտուրական զարգացման չափանիշն է. նրա լեզվական ճկու-

նության, կերպընկալության և բառերի հարստության աստիճանացույցը: Մի ժողովրդի գեղարվեստական ճաշակի և մեծ խոհերի հասունության վկայականը:

Հայ ժողովուրդը ձեռք է բերել հասունության այդ վկայականը:

Շեքսպիրի կանոնը կազմող 37 պիեսներից հայերեն թարգմանված են 21 պիես, չհաշված սոնետները: Թարգմանված է նշանավոր երկերի մեծ մասը, որոնցից մի քանիսը հրատարակված են 5—6 անգամ:

Այս թարգմանված երկերի համեմատական քանակով հայերս գրավում ենք երկրորդ տեղը Մովսեսական Միության մեջ ուս մեծ ժողովրդից հետո. և առաջին տեղը Մերձավոր արևելքում,—եզրակացնում է դիսերտանտ Վ. Թերզիբաշյանը:

Գիսերտանտը մանրակրկիտ և բարեխիղճ աշխատանք է կատարել. պրպտել է հայ գրականությունը, և՛ մամուլը, և՛ գրական արխիվները—և պեղել է, լույս աշխարհ է հանել անուններ, թվականներ և փաստեր: Վերլուծման է ենթարկել թարգմանիչների լեզուն, ոճը և առաջաբանները: Շեքսպիրի թարգմանությունների պատմության վերաբերմամբ ընկեր Վահրամ Թերզիբաշյանի դործը շնորհակալ աշխատանք է, սպառիչ հետազոտություն, անհրաժեշտ ներգրում մեր շեքսպիրագիտության մեջ:

Շնորհիվ այս ամենի, և անկախ նրա նախընթաց բաղմաթիվ հոգվածներից և զբբերից, դիսերտանտ Թերզիբաշյանը արժանի է ֆիլոլոգիական <գիտությունների> թեկնածուի աստիճանի:

Սիրով առաջարկում եմ նրա թեկնածությունը:

Գիսերտացիայի թերությունները այնքան չնչին են, որ ավելորդ եմ համարում խոսել նրանց մասին:

հնարավորութունները, իհարկե, միայն երախտագիտական պարտք ունենք նրանց հանդեպ:

Դիսերտանտը համառոտակի տալիս է Հ. Մասեհյանի կենսագրականը: Ներհուն թարգմանիչը խանդավառված էր իր գործով, անշահախնդիր տոգորված այն վեհ գաղափարով, որ իր նվիրված աշխատանքով նպաստում է մայրենի գրականության հառաջագիմությանը. գիտակից էր իր մեծ նպատակին, որին նվիրվեց ամբողջ 40 տարի ուսումնասիրելով Շեքսպիրը՝ նրա դարը, ժամանակի լեզուն, կարգալուծ բոլոր նշանավոր շեքսպիրագետներին և մոտիկ ծանոթանալով Շեքսպիրի գերմանական, ֆրանսիական թարգմանություններին: Այսպես լավ ղինված նա թարգմանել է 12 պիես մեծագույն դրամատուրգից:

Դիսերտանտը մեծարում է Մասեհյանին՝ դասելով նրան հայ գրականության և կուլտուրայի առաջավոր մշակների շարքը: Դիսերտանտը մանրամասն կանգ է առնում «Համլետի» թարգմանության վրա, բաղդատելով այն բնագրի և հայ նախընթաց թարգմանությունների հետ, նաև ռուս և ֆրանսերեն թարգմանությունների հետ.— և գտնում է՝ ապացուցելով, որ Մասեհյանի թարգմանությունը անհամեմատ կատարյալ է, անհամեմատ հարազատ բնագրին: Եվ միանգամայն գեղարվեստական և գիտական պահանջներին բավարարող: «Համլետի» թարգմանության մասին դիսերտանտը գրում է. «Մասեհյանի թարգմանության հարազատությունն այն աստիճան է, որ կարող է հիմք ծառայել Շեքսպիրի այլ լեզվով թարգմանությունը ստուգելու համար»:

Միանգամայն ճիշտ գնահատում:

Դիսերտանտը հիշատակում է նաև Շեքսպիրի սոնետների և «Աստղիկ ու Աղոնիս» պոեմայի թարգմանության մասին: Զի մոռանում նույնպես հիշատակել Շեքսպիրի պիեսներից կազմած ժողովրդական ընթերցանության զբոսայգիները:

Շեքսպիրին սիրելը և հասկանալը մի ժողովրդի կուլտուրական զարգացման չափանիշն է. նրա լեզվական ճկու-

նության, կերպընկալության և բառերի հարստության աստիճանացույցը: Մի ժողովրդի գեղարվեստական ճաշակի և մեծ խոհերի հասունության վկայականը:

Հայ ժողովուրդը ձեռք է բերել հասունության այդ վկայականը:

Շեքսպիրի կանոնը կազմող 37 պիեսներից հայերեն թարգմանված են 21 պիես, չհաշված սոնետները: Թարգմանված է նշանավոր երկերի մեծ մասը, որոնցից մի քանիսը հրատարակված են 5—6 անգամ:

Այս թարգմանված երկերի համեմատական քանակով հայերս գրավում ենք երկրորդ տեղը Սովետական Միության մեջ ուսման մեծ ժողովրդից հետո. և առաջին տեղը Մերձավոր արևելքում,—կղրակացում է դիսերտանտ Վ. Թերզիբաշյանը:

Դիսերտանտը մանրակրկիտ և բարեխիղճ աշխատանք է կատարել. սրպտել է հայ գրականությունը, և՛ մամուլը, և՛ գրական արխիվները—և պեղել է, լույս աշխարհ է հանել անուններ, թվականներ և փաստեր: Վերլուծման է ենթարկել թարգմանիչների լեզուն, ոճը և առաջաբանները: Շեքսպիրի թարգմանությունների պատմության վերաբերմամբ ընկեր Վահրամ Թերզիբաշյանի գործը շնորհակալ աշխատանք է, սպառիչ հետազոտություն, անհրաժեշտ ներգրում մեր շեքսպիրագիտության մեջ:

Շնորհիվ այս ամենի, և անկախ նրա նախընթաց բաղմամբիվ հոգվածներից և գրքերից, դիսերտանտ Թերզիբաշյանը արժանի է ֆիլոլոգիական <գիտությունների> թեկնածուի աստիճանի:

Սիրով առաջարկում եմ նրա թեկնածությունը:

Դիսերտացիայի թերությունները այնքան շնչին են, որ ավելորդ եմ համարում խոսել նրանց մասին:

ՍՏ. ՊԵՒԲԸԾԵՎՍԿՈՒ ԵՐԿՈՒ ԴՐԱՄԱՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արտիստիկական ընկերության թատրոնում «նոր դրամայի ընկերությունը» դեկտեմբերի 7-ին ներկայացրից Ստանիսլավ Պշիբըշևսկու «Երջանկության համար» դրաման երեք գործողությամբ, և «Հյուրեր» դրամատիկական էպիլոգը մի գործողությամբ:

Ստ. Պշիբըշևսկին գրականության մեջ նոր դեմք է. նա ծնվել է 1868 թվին լեհ ծնողներից, իր երկերը գրել է գերմաներեն լեզվով, միայն վերջերս ինքը վերածել է և՛ մայրենի լեզվի:

Նա իր շեշտված անհատականությամբ modern, սիմբոլիկ դրականության մեջ, «նոր գեղեցկության» մեջ, ո՛չ միայն առաջնակարգ տեղ է գրավում, այլև հանդիսանում է դեկավար, ստեղծագործող. նրա ղեղարվեստը չի ճանաչում ո՛չ մի նպատակ իրենից դուրս, այլ ինքն է իր նպատակը՝ աղատ և անկախ հասարակական պահանջներից, ժամանակից և տարածությունից դուրս. միակ արտահայտողը և վերստեղծողը անմահ, հավերժական էություն—մարդկային ոգու իր բոլոր արտահայտությունների մեջ՝ անկախ այն բոլորից՝ ինչ որ կոչվում է շար ու բարի, գեղեցիկ կամ տգեղ. այդպիսով, նա կանգնած է նիցշեական «շարոյ և բարոյ յայնկոյս»-ում, —վերստեղծողը այն արքայուտ էության, որ իր համոզմունքով է՝ սերն ու մահը:

Սերն ու մահը—ահա՛ այն առանցքը, ինչպես ինքն է ասում, որի շուրջը պտտվում է մարդկային կյանքը, և Պշի-

բըշընակու բոլոր երկերը՝ վեպերն ու դրամաները և արձակ պոեմները զանազան ձևերով շրջում են այդ կոսմոկական սկզբունքների շուրջը, լցնում են նրա բոլոր բովանդակ էությունը, աշխարհայացքը:

Սերն է, սեռական սերը, այն տիեզերական-հավերժական, անխորտակելի, սոսկալի ուժը, որ երկաթե խարաչանով մղում է ամբողջ կենդանական աշխարհը անթիվ դարերից ի վեր, ո՛չ մի վայրկյան կանգ չառնելով, մի ուժ, որից անհնար է խուսափել, որից ծնվում են ամեն տանջանքներն ու շարիքները, վշտերն ու հանցանքները, իսկ բարին ու հաճույքները ո՛չ այլ ինչ են, կթև ոչ ընդհատումն մի առ ժամ, տիեզերական այդ քաղցի, այդ անսահման ծարավի հուր տառապանքների... Սերը իր էությունը տանջանք է, իսկ հագեցումը նրա, բավականությունը՝ սոսկ վախճանը նրա, դադարումը: Միայն հագեցումից հետո գալիս է հավիտենի կարոտը, որ ընտիր ոգիներին օրորում է երկրից բարձր երազներով, մահվան-անմահության երազներով...

Նա ընդունում է հունական փիլիսոփայության այն միտքը, թե սեռերը նախաստեղծման շրջանում կազմել են մի ամբողջություն, միայն հետո բաժանվել են՝ իրար միանալու, մի լինելու անհանգչելի, անդիմադրելի ձգտումով, և որքա՜ն խռչնդոտներ են առաջ գալիս այդ միացման դեմ, այնքան ավելի է տառապում մարդը, անհունորեն տառապում («De profundis»). սերը—այդ տիեզերական կամքն է, որի առաջ բանականությունը չբանում է և ուղեղը հալվում՝ խռտանգելով մարդու հոգին. և այդ ամենը ամեն-նադաժան բնության խաղն է, որի համար, երևի, հաճելի է, որ տառապեն և մեռնեն, նոր սերունդներ առաջ բերելու համար:

Իսկ կինը—դա ամենամեծ շարիքն է աշխարհի երեսին. միջնադարյանների նդովված սատանի աղջիկը, այն զեղեցիկ, կախարդիչ վամպիրը, որ ծծում է, քամում է մարդու արյունը, երջանկություն խոստանալով նրան՝ այդ զժբախ-

տին, որին հրապուրելով և հռչակելով, ծծում է ուղն ու ծուծը, արյան վերջին ատամը՝ մի ուրիշ նոր դժբախտ ծնելու համար... Գեմոնիզմն է կնոջ էությունը—նա այն կոշմարային լուծն է, որ ծանրացել է մարդու ուսերի վրա, և նրան գետնին տրորել, նրա մեջն է այն տարերային ուժը, որի առաջ այրվում է մարդը հրջանկության համար, իսկ հրջանկություն չկա, որովհետև կնոջ սերը, նրա թունավոր համբույրները Բուդդա՜ի այն աղի ջուրն է, որից պապական մարդը, եթե ամբողջ մի ծով խմե, ո՛չ միայն չի հազենա, այլև ավելի սոսկալի կտառապի, կծարավի... Եվ միայն մահն է, որ բերում է հրջանկություն, անդորր և անվերջ, որ գուրգուրում է և հանգստացնում դարերի քաղցած և ծարավ ոգին:

Իսկ ֆիլիստերների երազած հրջանկությունը այն է, ինչ որ «որդերի հրջանկությունը արևի տակ, աղբակույտի մեջ»:

Իհարկե, այս «սեռական միստիցիզմի և տիեզերական ճակատագրի» վարդապետությունը նոր խոսք չէ. Շոպենհաուերը իր «Սիրո մետաֆիզիկայի» մեջ այդ ամենը փիլիսոփայորեն հիմնավորած է. և առհասարակ Պշիբըշևսկին շատ է ազդված Շոպենհաուերից և մանավանդ նիցշեից, միայն շնորհիվ իր կախարդական—խորհրդավոր անհատականության, խոր զգացումների, հզոր ու թռիչքավոր երկվակայության, ինքնուրույն և թարմ ոճի—նրա «Homo sapiens», «Սատանայի որդիները», «De profundis», «Սիրո և մահի պարը»՝ նոր գրականության անմահ և ամենատիպիկ էջերն են, որոնց մեջ, չնայելով իր շոշափած նյութին, չկա ոչ մի մոպասանյան պոռնոգրաֆիկ տեսարան, ոչ մի էրոտիկական-բանալ ակնարկ, խոսքեր:

«Նոր դրամայի ընկերությունը» ներկայացրեց «Սիրո և մահի պարի» ցիկլից երկու կտոր. առաջինի՝ «հրջանկության համար» դրամայի նյութը հետևյալն է: Մլիցկին՝ Ելենայի ամուսինը, սիրահարվում է մի ուրիշ աղջկա—Օլգային: Ելենան այդ մասին զեռ ոչինչ չգիտե, նրան հայտնում է այդ մասին Մլիցկու ընկերը—Ջջարսկին, որը նույնպես

սիրահարված է Օլգայի վրա, բայց որից մերժված է, և այժմ՝ վրեժ լուծելու համար Մլիցկուց և Օլգայից, լցնում է Ելենայի սիրտը դառնությամբ և մենակության, թողնվածության սոսկալի ուրվականներով: Երբ գալիս է Օլգան Մլիցկու մոտ, Ելենան չի թողնում իր ամուսնուն գնալ Օլգայի հետ, և վերջինին դուրս է անում իր տանից, իսկ երբ Օլգան ուղտում է հեռանալ՝ մի արհամարհական հայացք գցելով Մլիցկու վրա—Մլիցկին մղված հզոր սիրուց՝ վաղում է նրա հոռից, Ելենան բռնում է նրան, բայց նա շարժելով նրան գետին, անցնում է նրա վրայից և հետևում իր նոր սիրուն—երջանկության համար...

Բայց ահա Զջարսկին՝ իր վրեժը լուծելու համար, մյուս օրը մտնում է Մլիցկու նոր տունը, և նրան, որը տառապում է խղճի խայթից, հայտնում է, թե Ելենան խեղդվեց և ահա կբերեն նրա դին այստեղ... և Մլիցկին, լսելով դռան բխումը՝ տենդային կերպով բռնում է դուռը, որպեսզի չթողնի դին բերելու, և խեղդարվում է...

Պիեսը խոր տպավորություն է թողնում, լի հոգեկան խորին անալիզով. շատ հաջող խաղաց Ա. Զակուշնյակը (Զջարսկու դերում)։ Բուդկևիչը այս անգամ թույլ և դժգույն դուրս եկավ, բայց ընդհանրապես բավարար էր:

Երկրորդ դրաման—«Հյուրերը»—դա Պշիբըշևսկու ամենագեղարվեստական երկն է, ամենախորհրդավորը և ամենասիրմելիերը: Ազամբ ապրում է իր կնոջ՝ Բեկայի հետ մի զոյակում, բայց իրեն<ից> անբաժան, անմեկնելի ապրում է և՛ մի հյուր, որ նրան հետևում է ամեն քայլափոխին, ամեն րոպե, և ո՛չ մի բան Ազամի հոգեկան աշխարհում անհայտ չէ այդ սոսկալի հյուրին, որից Ազամը ո՛չ մի հնարավորություն չունի ազատվելու, ուր էլ որ գնա, միայն մահը կարող է նրան ազատել այդ հյուրի ներկայությունից, որովհետև այդ հյուրը՝ իր խիղճն է, իր ճակատագիրը. այդ հյուրից բացի, կան և՛ ուրիշ հյուրեր, և մի անձանոթ մարդ, որ եկել են այս երեկո Ազամի զոյակում պարելու...

Ամբողջ պիեսը շնչում է մահվան սարսափելի պոեզիայով. կյանքը անմիտ հոսանք է, մանր ու փոքր հանցանքների շարան, սերը տանջանք է և խաբուսիկ, որով մարդիկ ուղում են զարդարել կյանքի դժոխքը մի բույս և ինքնամոռանալ, այնինչ հետո ավելի անհուն բացվելու է տառապանքի վիհը. երջանկության մի կաթիլը մի բույս արբեցնում է մարդուն, և որպես թե նա գտնում է կյանքի մեջ ինչ-որ նպատակ, ողորմելի որդեր, փոշիներ ճակատագրի ձեռքում և մեծ, անհայտ խորհուրդներին խաղալիք, բայց և թվում է մարդուն, որ ղեկը իր ձեռքումն է. միայն մահը կարող է փրկել այդ ոշնչությունից, մահն է բերում ցանկալի երջանկությունը և հանգիստը՝ զնա՝ մեռիւր. և սոսկալի հյուրի ներշնչամբ Ադամը վճռականապես որոշում է ինքնասպանություն... Դրաման մահասարսուռ, խորին տալամբություն է թողնում:

Աննման խաղաց Զակուշնյակը (հյուրի գերը), ավելի քան առաջինը՝ հաջող անցավ այս պիեսը, բայց հասարակությունը, ինչպես նկատվում էր, շատ քիչ բան տարավ իր հետ այս պիեսներից...

ԲՐԱԲԻՈՆ. «ԵՐԿԻՐ ՀԱՅՐԵՆԻ».
ՊԱՏՄԱԿԱՆ-ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԴՐԱՄԱ

Թեման հայրենիքի պաշտպանությունն է: Սյուժեն՝ Անի քաղաքի հաղթական կռիվը բյուզանդական հինգերորդ հարձակման դեմ:

Հեղինակը շատ տեղերում հավատարիմ չի մնացել պատմական փաստերին և մանավանդ ժամանակի մտայնությանը, գաղափարներին: Գրանց զոհ է բերել իր կոնցեպցիային: Իրավ է, որ Բագրատունյաց իշխանության այդ շրջանում երկու հակամարտ հոսանքներ կային երկու քաղաքական դիրքավորումներ նախարարական տոհմերի մեջ. մեկը՝ գլխավորությամբ Սյունյաց իշխան Վեստ Սարգիսի, հակված էր դեպի Բյուզանդիան և ուզում էր կործանել Բագրատունյաց պետությունը, Անին հանձնել բյուզանդական կայսրին՝ թե՛ պաշտպանվելու համար արաբներից և օրեցօր զորացող սելջուկներից, և թե՛ մղված անձնական շահերից և կրքերից. իսկ մյուսը Բագրատունի զահը պաշտպանող նախարարներից՝ գլխավորությամբ Պահլավունի Վահրամ սպարապետի. այս հոսանքին պատկանողները ուզում էին զենքով պաշտպանել աղգային անկախությունը, հողը: Հեղինակը պատմական ճշտությամբ ներկայացրել է Վ. Սարգիսին՝ նենգ, խորամանկ, շողորորթ, դավադիր, որն իր այս հատկություններով կարողացել է իշխաններին լարել Սպարապետի և Գագիկի դեմ, նույնիսկ կարողացել է Գր. Մագիստրոսին զբոլել Գագիկի դեմ, Պահլավունի այդ իշխանին, որ Գագիկի հետ քաջաբար կռվել էր թաթարների դեմ:

Գրան ընդդեմ՝ Վահրամ սպարապետը և Գագիկը ներկայանում են շատ նսեմ, թույլ, անձեռներեց, կամազուրկ: Գագիկը՝ պոռոտախոտ, մեղմնյոր:

Մինչդեռ, ըստ մեր պատմագիրների, Գագիկ II-ը հայ թագավորների շարքում խոշոր դեմքերից մեկն է՝ բաջ, անվիհեր, խելոք, զարգացած, ձեռներեց:

Հեղինակը պետության պաշտպանության <համար> այս բռնկված պայքարի մեջ առաջնակարգ, վճռական դեր է տալիս մի բռն թուլացիներին՝ արհեստավոր ռամիկներին: Թոնդրակեցիք այդ ժամանակ արդեն խորտակված, ոչնչացված էին հենց Գր. Մագիստրոսի զարհուրելի ջնջիչ միջոցներով, ջարդերով: Հայրենիքի անկախության համար կովող Գագիկը ներկայանում է մեղ իբրև թուլացիների՝ ռամիկների պաշտպան, «նրանց ձեռներն արձակող», և նրանց կամքով շարժվող: Պետության գլուխը, զորքի վերին հրամանատարը սեփական կամք չունեն, դեր չունեն, նախաձեռնություն չունեն: Ընդունենք, որ հետադարձության համար է ասում Գագիկը Վեստ Սարգսին, թե՝ «Ռամիկը կկախե ձեզ»։ Երբ Վ. Սարգիսը ասում էր արքային, թե՝ «Եթե մեղավոր ենք ես և կաթողիկոսը, կախիր մեզ»:

Իհարկե, այս բոլորը չի համապատասխանում պատմական իրողությանը:

Գր. Մագիստրոսը զանգատվում է, որ թուլացիք՝ ռամիկը զենք է վերցնում մեր դեմ:

Գագիկը պատասխանում է. — «Ձենք է վերցնում, ուրեմն կապրինք»:

Ինչպե՞ս կարող է բաջ և կորովի Գագիկը ընդունել, որ թուլացիք են փրկելու երկիրը, և ո՛չ թե ինքը, իր հավատարիմ իշխանները, զորքը: Մագիստրոսը ինքնարդարանում է ասելով, թե՝ «Բանտարկեցիք թուլացիներին, արհեստավորներին, որովհետև նրանք քարոզում էին ժողովրդի մեջ»: (Իսկ նրանց շեֆը՝ Ջենոնը քարոզում է պարզապես հակապետական մտքեր, անհատապաշտական-անիշխանական մտքեր... «Ինչո՞ւ շինել բերդ, բուրդ. գնանք մեր արտերը վաճենք... Կընկենն թագավորը, իշխանը, կալսերը, կմնա ու-

միկը): Գաղիկը պատասխանում է.—«Իսկ հուշները գալիս են... ո՞վ պիտի կուլի: Ե՞ս, դու՞ք-ո՞չ: Արհեստավորը, ռա-միկը...»:

Կամ թուլացլացու մեկի հետեւյալ արտահայտութիւնը— «Իշխաններ են, կփախչեն»:

Մի՞թե հեղինակը իրոք այն կարծիքին է, թե բոլոր իշխանները վախկոտ են, դավաճան են, փախչող են. բայց չէ՞ որ, թե՛ մեր պատմութեան, և թե՛ բոլոր ժողովուրդների պատմութեան մեջ անհամար են փաստերը, որ իշխանները կուլեէ են հայրենիքի համար և մեռել են: Մամիկոնյանների հերոսական ընտանիքը դարերի ընթացքում ինչքա՛ն անձնագոհ հերոսներ է տվել—Վարդան, Մուշեղ, Վահաններ. Բագրատունյաց տունը՝ Աշոտ, Սմբատ. Արծրունյաց տունը, զորօրինակ, սելջուկների դեմ կռուող և զոհվող Դերենիկ Արծրունին, Թաթուլ Վանանդեցի իշխանը, հենց Գր. Մագիստրոսի հայրը՝ Վասակ Պահլավունին թաթարների դեմ կռիւց և ընկավ...

Հեղինակը թե՛ Սպարապետին և թե՛ Գագիկին փոխնփոխ ասել է տալիս. «Եթե ժողովուրդը չի ընդունում կռիւլը (չե ուզում), սուրբ է նրա կամքը»: «Կամեցավ ժողովուրդը՝ կփրկվենք, չկամեցավ՝ մենք ոչինչ ենք».—«Թողե՛ք իրան— ժողովրդին: Նա դեմ կկանգնի արհամիրքին, նա մեղ էլ կաղատի»...

Իսկ զորքը, բանակը ժողովուրդը չէ՞, ի՞նչ է: Իսկ ղեկավար...

Իհարկե, հեղինակը գիտե, որ ժողովուրդը (և կամ բանակը) առանց ղեկավարի չի կարող պատերազմներ մղել, պատմական հեղաշրջումներ անել, ապստամբութիւններ առաջնորդել, և ուրեմն ղեկավար է դարձրել անիշխանական, հակապետական թուլացլացիների մի վարպետի: Հարց է ծագում. այդ ինչպե՞ս է, որ փորձված, հարգված Սպարապետը, որ շորս անգամ, նույն Անիի պարիսպների տակ, զորքի գլուխն անցած՝ հաղթել է նույն թշնամուն և վանել, կամ Բագրատունյաց մեծահռչակ տոհմի ժառանգը, քաջ Գագիկը չպիտի կարողանան ժողովրդին, բանակին ոգևորել և տանել պատերազմի, այլ մի խումբ թուլացլացիների շեֆը՝ Զինոնը:

Երբեք համոզիչ չէ, որ նրանք ձեռքերը ծալեն և սպասեն պատսիվ կերպով հետեւելու Զենոնին:

Հեղինակը իր հակապատմական կոնցեպցիայի հաջողութեան համար շատ է նսեմացնում ղեկավար իշխանների դերը, սակայն, Հայաստան արշավող արաբներն ու մոնղոլները շատ լավ ու ճիշտ էին ըմբռնել մեր նախարարների դերը. նրանք ամենից առաջ ոչնչացրին մեր նախարարական տները, և ապա ժողովուրդը մնաց շատ դուրին ստրկացող տարր:

Հեղինակը պատմական իրականութեան վրա նայում է «պատմաբան» Պոլկրովսկիի ակնոցներով և անցյալ իրերին պարտադրում է ներկայի ըմբռնումները, եթե միայն ազգայեն ներկայի մտքերը:

Արքայամայրը, հակառակ հեղինակին, շատ ճիշտ է ըմբռնել Գագիկի դերը. նա ստիպում է որդուն՝ Գագիկին անցնել գորբի գլուխը, իր կոշման համաձայն, բայց Գագիկը, երևի հեղինակի հասկացողութեան համակիր, սպասում է, որ Զենոնը գլխավորի շարժումը և փրկե նաև իբրան:

Վեստ Սարգիսը խիստ պրիմիտիվ, խորամանկ միջոցներով իշխանների մի մասին զրգուում է Գագիկի դեմ: Գագիկը այդ գիտե, գիտե և՛ Սպարապետը. Վասականուշը հայտնել է արքայամորը իր եղբոր դավադրությունների մասին, և արքայամայրն ու Սպարապետը պահանջում են Գագիկից, որ ոչնչացնեն այդ աղգադավերին, բայց Գագիկը փիլիսոփայելով, ձեռք չի դարկում նրանց՝ գոնե չեղութեանը, և եթե անում է՝ շատ ուշացած:

3-րդ տեսարանը, այսինքն պանդոկի և հրապարակի, հաջող է: Գորգի և Մանուկի սիրո ընդհարումը, կերպասի առևտուրը, մրցումը սիրո արտայանքների մեջ: Քաղաքացիների զրույցները, եռուդեռ հրապարակում, եկեղեցականների պրովոկացիան: Բախումները: Ինչպես երկու արտյանները՝ Գորգն ու Մանուկը, Զենոնին ազատելու համար, մի հայացքով հասկանում են իրար, և հաշտված վաղում են Զենոնին ձերբազատելու:

Սրտաշարժ է պառավ Եղիասի տեսարանը, և նույնպես դաղթի պատկերը:

Շատ հասլճնայ է տարված հետեւյալ դրությունը.— Գաղիկի թագադրման զանգահարումն է. հենց այդ զանգահարման միջոցին Գաղիկն իբրեւ թե արդեն թագաւոր օծված՝ մտնում է Վեստ Սարգսի մօտ, միջնաբերդը. մինչդեռ տարեգիրները վկայում են, որ փառավոր հանգեսներով է օծվել նա թագաւոր, այնպես որ այդ շքեղ հանգեսը համարվում է հայկական երկրի վրա վերջին ճոխ, մեծաշուք հանգեսը: Կարծում եմ, որ մի կերպ պիտի ակնարկվեր դրա մասին, զգացվեր այդ: Եւ առհասարակ, Գաղիկը և արքայամայրը շեն ներկայացված իրենց արքայական շքեղության մեջ՝ թիկնապահներով, նստիշտներով:

Հեղինակը հանդես է բերում Ալծեմնիկին, իբրեւ խրախուշի և պատերազմիկի, մինչդեռ հայկական այդ ժաննա Գ՛Արքը երեացել է ուղիղ մի դար հետո՝ 1130 թվին, Ֆաթլունի գեմ պատերազմելիս:

Հեղինակը Անիի պանդոկի մասին նոր դարերի պատկերացում ունի, որ մարդիկ սուրճ են խմում և նարգիլի քաշում: Սուրճը XI դարում գործածության մեջ չէր. առաջ հաբեշների մօտ է գործածվել, հետո Ասիայում. Սուլթան Սելիմն է նգիպտոսից մուծել Ասիա՝ 1500 թվականների սկզբներում, իսկ «սուրճ» բառը շինվել է Վենետիկի Մխիթարյան վարդապետների կողմից XIX դարում: Առանց թամբակուի նարգիլի չկա. իսկ թամբակուն Ամերիկայի գյուտից հետո է, XV—XVI դարերում. իսկ նարգիլեի գործածությունը եկել է Հնդկաստանից շատ աւելի ուշ ժամանակներում: Իհարկե, սրանք երկրորդական մոմենտներ են:

Ի միջի այլոց ասենք.— Սպարապետը ասում է, թե 60 տարի է կռիվ է մղում, մինչդեռ հեղինակը ներկայացնում է նրան 70 տարեկան: 10 տարեկան հասակում դժվար թե կռիվ մղեր:

Հեղինակը լեզուն ոճավորելու համար կիրառել է արխաիկ բառեր, որոնք շատ տեղին են, օրինակի համար.— զինահար, եղուկ, ի բաց, տարածամ, զետ, պարհակ, ուռչ (վռչ), ստամբակ. բայց միևնույն ժամանակ անտեղի բառեր. վերջ-

Նամուտ, ամա՛ն-ամա՛ն, համ(հըմ, Լս-ի փոխարեն): Կիրառել է ստիլիզացիայի նպատակով քերականական հին ձևեր: Սրանք լավ են:

Մեր կարծիքով հապճեպության դրոշմ կա ամբողջ երկի վրա, և այսպիսով այս երկից ստանում ենք կինոսցենարիայի տպավորություն:

Առաջարկում ենք մտքերի ուշադիր փոխանակություն: այս գործի վերաբերմամբ:

«ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ» ԴՐԱՄԱ,
5 ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

Ես այն տեսակետին եմ, որ պատմական անցյալը պատկերելու գեպը ում պետք է զոնե էական փաստերը և հերոսները ճշգրտորեն ներկայացնել: Փոփոխություններ կարելի է անել երկրորդական և երրորդական անձերի և անցքերի մեջ, բայց երբեք չխեղաթյուրել ճակատագրական փաստերը: Հեղինակը Վահան Մամիկոնյանի պատմությունը շուտ է տվել, գլխի վրա է կանգնեցրել: Ստեղծել է նրա համար նոր ճակատագիր: Մեղ հայտնի է, որ Վահանը հարազատ որդին է Հմայակ Մամիկոնյանի և Զվիկի: Մեր պատմության մեջ Հմայակը սուրբ է կոչվում, իսկ Զվիկը ժամանակի անվանի, ազնիվ, կրթված, վեհոգի կանանց առաջին շարքումն է: Հեղինակը խեղդել է տալիս Մամիկոնյանի դարմին և նրա տեղը դնում է բարապանի երեխային, Աշխենի և Փառնավադի:

Բոլոր ազնիվ շնորհներով օժտված Զվիկը այդ «ոճրագործությունը» ծածկելու համար, անխղճորեն կտրել է տալիս Աշխենի լեզուն:

Ի՞նչ «ոճրագործություն» է. եթե դայակը անդիտակից է խեղդել՝ քնով ընկնելով, ո՞՞՞ր չէ այդ, այլ դժբախտություն:

Երբ կարդում ես հեղինակին, չի պարզվում, թե ինչպե՞ս խեղդվեց երեխան: Թվում է թե Զվիկը՝ մայրն է խեղդել: Որովհետև մոր վիշտը, սուգը, հուսահատական ցավը չի զգացվում. տեսնում ենք՝ շար, սառնասիրտ դատող մի կին:

Այս ֆիկցիան հեղինակը նրա համար է արել, որպեսզի ցույց տա, թե ուսման համար միայն կարող է կուլել ուսման շահերի համար: Մինչդեռ Վահանը՝ անդիտակից, թե ինքը ուսման համար սերված՝ անձնվեր կուլում է հայ աշխարհի, հայ ժողովրդի պաշտպանության և շահերի համար, և երբ դադարիքը բացվում է, Վահանի ուժի, կամքի, էություն և գործի վրա բան չի ավելացնում: Պատմական իրերի մեջ քմահաճ ալյանդակում:

Հեղինակը իր այս թեզով հակասում է իրեն իսկ: Դուրս է գալիս, որ իշխանական արյուն ունեցողն էլ կարող է սիրել ժողովրդին և հայրենիքը, և կուլել է դրանց համար, ո՛չ թե ազնվականների: Մամիկոնյանների ընտանիքը IV դարից սկսած մինչև իրենց տոհմի հանգչիլը, մոտ 1000 տարի, շարունակ անդալաճան կուլել են հայ երկրի համար և սպանվել են կամ նահատակվել:

Մեզ չի կարող համոզել Շահանգուխտի երևույթը: Իբրև թե նա Վահանի եղբոր՝ Վասակի կինն է, որ եկել է Պարսկաստանից՝ լրտեսելու Պերոզի օգտին:

Ինչպե՞ս է, որ նրան չեն ճանաչում ո՛չ Զվիկը, ո՛չ Վահանը: Ընդունենք, որ Վասակը Պարսկաստանումն է ամուսնացել և իր մայրն ու եղբայրը հարսին չեն տեսել, բայց ինչքա՞ն շուտ, առանց ստուգելու, ընդունում են նրան իրենց տանը և ամեն բանի մեջ հավատում նրան: Նա Գ. Սյունիի աղջիկն է, Վահանի թշնամու, ժողովրդի դավաճանի: Վահանը, որ սպարապետ է, կենտրոնական անձն, ինչպե՞ս է, որ նրա շրջապատից մեկը չէ գտնվում, որ ճանաչել արժեք ծախյալ կնոջը, լրտեսին, կաղմակերպողին:

Ծինձու է, հերյուրանք, բռնադրոսիկ:

Հեղինակը գրելու շնորհք ունի, կառուցելու և դիալոգներ տալու, թեև լեզուն փայլուն չէ, և կոլորիտ չունի. պատմական ստիլի մասին հասկացողությոն, զգայությոն չունի՝ ո՛չ կենցաղի, ո՛չ բառերի: Իշխանները և իշխանուհիները գործ են ածում՝ բալաս, բալա ջան, հեշ, սաղական, թալան, հորդա. Արտաշ (կրճատված. Արտաշես):

Հեղինակից սովորում ենք, որ իշխանները ծիրանի ննկրում, և կաթողիկոսները շաթիրնիս ունեն V դարում: Նույնպես սովորում ենք, որ Սֆինքսը հարցեր է տալիս Եզիպտոսում և ո՛չ Հունաստանում, նաև այն, որ Աղեքսանդրիան Եզիպտոսում չէ, որովհետև «Հմայակը Աթենքից գնացել է Բյուզանդիա, այնտեղից Աղեքսանդրիա, ապա մի ոտքը բցելով, հասել է Եզիպտոս»:

Չմոռանանք ասել, որ, բարեբախտաբար, Շահանդուխտը մերկացվում է ժամանակին. եթե ոչ, մի քիչ ուշ, ամբողջ իշխանական տունը իր հյուրերով պիտի մեռներ, որովհետև Շահանդուխտը հանդիսավոր ճաշի կերակուրները թունավորել էր:

Մեր նոր դրամատուրգների մեջ մասսայական թունավորման պրիոմը բավական հաճախակի է. օրինակ՝ «Կարմիրն ու սևը» և արդեն ծանոթ «Գոշ» պիեսի մեջ:

Պիեսում շատ ձգձգված տեղեր կան. անտեղի դիալոգներ, անվերջ հարց ու պատասխաններ: Շատ երկար է հանելուկների շարանը,— և, ի դեպ, թե՛ հանելուկները, թե՛ հատ ու կտո՞քառյակ ոտանավորները V դարի ծնունդ չեն, այլ շատ նոր ժամանակների:

Հեղինակը, եթե հավատարիմ մնար պատմությանը, իր պիեսը կշահեր, և ինչ-ինչ փոփոխություններով և կրճատումներով հանձնարարելի գործ կլիներ:

Ներկա ձևի մեջ ես հրաժարվում եմ հանձնարարել մրցանակաբաշխման:

Է. ՌՈՍՏԱՆԻ «ՍԻՐԱՆՈ ԴԸ ԲԵՐԺԸՐԱԿ»-Ը

«Սիրանո դը Բերժըրակ» շափածո պիեսը շոշափում է մի հետաքրքրական թեմա.— դա XVII դարի ֆեոդալական Ֆրանսիայի սնանկացած հասարակարգի ցայտուն պատկերն է: Պիեսում, հանձին Սիրանոյի կերպարի, մենք տեսնում ենք ճշմարտության, ազնվության, անձնվեր սիրո և հայրենասիրության համար պայքարողին, ազնվականության և հոգեվորականության անհաշտ թշնամուն, գրականության և արվեստի մեջ դիրք գրավող անտաղանդ մարդկանց դիմակը պատռողին: Սիրանոն, բացի այս, XVII դարի ֆեոդալական Ֆրանսիայի նեխված բարքերը հանդուգն կերպով խաբաղանոգ մի անձնավորություն է՝ ումանտիկ-հերոսական: Այսպիսով, պիեսում արծարծված գաղափարները ուսանելի և դաստիարակիչ են սովետական հանդիսատեսի համար, և զուր չէ, որ անվանի քննադատներ և գրողներ, ինչպես մեր մեծատաղանդ Մ. Գորկին, բարձր են գնահատել այս գործը:

«Սիրանո»-ն գրված է դրամատիկական փալլուն վարպետությամբ. գործողությունները բեմական են, ինտրիգը շատ ճարպիկ հյուսած և գրավիչ: Ուտանավորը հնչուն, թեթև և ուրիշ: Լեզուն հանդիսանում է ֆրանսիական լեզվի ծագիլը՝ անուշաբույր և գեղեցիկ, պարզ և ձկուն: Ստիլի զարմանալի խտացում: Երկը թաթախված է պայծառ, զվարթ հումորով: Չափազանց հարուստ է աֆորիզմներով, թեմայոր խոսքերով, զմայլելի սրամտությամբ և սրախոսություններով:

Շնորհիվ այս հատկությունների և ումանտիկ-հերոսա-

կան տրամադրութեան ու դադափարական նպատակասլաց բովանդակութեան, «Սիրանո»-ն դարձել է ֆրանսիական ժողովրդի ամենասիրելի բանաստեղծական գործերից մեկը և գրեթե կես դար է նա մնում է ֆրանսիական բեմի վրա, նույնը և ուրիշ ժողովուրդների համար:

«Սիրանո»-ի թարգմանութունը ոճի, լեզվի, աֆորիզմների, սրախոսութունների տեսակետից և իբրև չափածո գեղարվեստական երկ, չափազանց դժվարին գործ է, եթե ոչ անկարելի, սակայն, Արման Կոթիկյանը հաջողել է հաղթահարել դժվարութունները և տվել է մեզ մի որակավոր գործ, որ արժանի է գովասանքի և զրական գնահատանքի: Չափք թեթև է. գրեթե ոչ մի բնահանգի չհանդիպեցի ես: Համեմատելով ռուսական թարգմանութունների հետ, շատ և շատ բարձր է նրանցից, հարազատ է և լրիվ:

Ավելացնենք, որ շատ ավելի հեշտ է մի արձակ կամ մի ալլ չափածո երկ թարգմանել (հենց նույն Ռոստանի մյուս գործերից), քան «Սիրանո զը Բերժըրակը»: Թարգմանիչը ալս գործի վրա աշխատել է ազնվութեամբ, սիրով և բարեխղճութեամբ: Եթե հրատարակվի առանձին գրքով, կդառնա մեր քննարկողների սիրելի գրքերից մեկը:

«Սիրանո»-ն թարգմանված է գրեթե բոլոր կուլտուրական ժողովուրդների լեզուներով, և անշուշտ, պատիվ կարող է բերել մեզ նրա հայերեն թարգմանութունն ունենալ: Այդ մի բաց էր, որ կլցվի: Պիեսի բեմադրութունը, անկասկած, կարող է հարստացնել մեր թատրոնների ռեպերտուարը՝ նկատի ունենալով նրա բեմական և զրական անհերքելի արժանիքները:

Ի միջի ալլոց պետք է ասել, որ է. Ռոստանը իր ծագումով հայ է. հորական պապի կողմից նա թոռն է Նապոլեոնի մամլչուկ զորավար Ռուստեմի (Ռուստամի), որը երևանցի հայ է եղել՝ զաղթած Եգիպտոս, ինչպես վկայում է ֆրանսիացի պատմիչ Դ. Դյուլորնե-ն՝ «Нынешние армяне», էջ 63, Тифлис, 1856 г.»:

ՇԵՔՍՊԻՐՅԱՆ ՖԵՍՏԻՎԱԼԸ

Վ. Շեքսպիրի ծննդյան 380-ամյակին նվիրված վեցերորդ համամիութենական հերթական գիտա-հետազոտական կոնֆերանսը և թատրոնական ֆեստիվալը Նրևանում հանդիսացավ մեր թատերասեր հասարակության վառ հետաքրքրության կիզակետը:

Շեքսպիրը համաշխարհային գրականության մեծագույն անուններից մեկն է և զրամատուրգիայի բարձր գագաթներից ամենապայծառը, ամենամարդկայինը:

Շեքսպիրի հանձարը իր փառահեղ հայրենիքից օվկիանոսի պես ծալր է առել, ծավալվել և տարածվել է աշխարհի շուրս կողմերով և նրա ոսկե ալիքը հասել է հեռավոր Արարատի լանջերին և գտել է հարազատ մի եղերք—հայ ժողովրդի սիրտն ու հոգին, միտքն ու ճաշակը: Հայ ժողովուրդը այնքան է նրան սիրել ու մեծարել, և դարձրել է նրան իր անփոխարինելին, ազգայինը, հարազատը:

Իմ տպավորությունների մասին զեկուցումների նկատմամբ հետևյալը կարող եմ ասել:

Շեքսպիրագետ պրոֆ. Մորոզովի և վերածննդի էպոխայի արվեստագետ պրոֆ. Զիվելեզյանի, այս խոշոր մասնագետների զեկուցումները ցույց տվին սովետական շեքսպիրագիտության տեսությունները, որոնք նոր լույսի տակ վերհանեցին Շեքսպիրին, որպես վերածննդի, հումանիզմի գաղափարների մոնետիկի, լավագույն ապագայի համար մարտնչողի, անհատական և հասարակական աղատության ռազմիրայի:

Պրոֆ. Երաժշտագետ Ա. Աղամյանի ղեկուցումը՝ «Շեքսպիրյան պոետիկայի սկզբունքները երաժշտության մեջ», արժանի է մեծ գնահատանքի, փիլիսոփայական և գիտական խորին հմտություն հասցնող բերեց նա մի նյութի հանդեպ, որը շատ նորություններ ուներ և մղում էր խորհրդածությունների:

Մեր թատերագետները և մեր գրականագետները՝ Լ. Բալանթար, Ս. Հարությունյան, Ս. Մելիքսեթյան, պրոֆեսոր Հ. Գյուլիքեխյան, Վ. Թերզիբաշյան, շատ բարեխիղճ, լուրջ և շնորհակալ աշխատանք էին տեսել «Շեքսպիրը հայ բեմում» թեմայի վերաբերյալ:

Առանձին ուշադրության արժանի էին Վ. Թերզիբաշյանի «Շեքսպիրի երկերի հայերեն թարգմանությունները» և Ս. Մելիքսեթյանի «Շեքսպիրյան կերպարները Պետրոս Աղամյանի կատարմամբ» ղեկուցումները: Թերզիբաշյանը հայտնաբերեց հայ գրականության մեջ Շեքսպիրի անվան առաջին անգամ հիշատակման թվականը և նրա երկերի ամենահին թարգմանական փորձերը մինչև մեր օրերը: Վեր հանեց թարգմանիչների մի ամբողջ խումբ և արժանի գնահատանքը տվեց ամենահաջող և բեղուն թարգմանչի՝ Հովհաննես խան Մասնի-ճյանի երախտավոր գործին: Լրիվ և սպառիչ աշխատանք՝ կատարված ղեկուցողի կողմից:

Ս. Մելիքսեթյանի ղեկուցյը եղավ լեզվի և բովանդակության տեսակետից ամենափայլունը և միաժամանակ ամենահուզիչը, մի արժեքավոր, մնացուն մոնոգրաֆիկ ուսումնասիրություն:

Ս. Մելիքսեթյանի հետ միասին մեր ղեկուցողները պատվով դուրս եկան իրենց հանձն առած գործից: Նրանք ոգեկոչեցին Պետրոս Աղամյանին, այդ անդուգական հանձարին: Նրանք հաշվադրին մեր աշխարհի առաջ մեծ Աղամյանի կյանքը ու գործը՝ այնքան զեղեցիկ, այնքան ներշնչող: Ստեղծեցին մի սրտազին մթնոլորտ, ուր զգում էիր Աղամյանին, տեսնում էիր նրա հավերժացնող և ստեղծագործ ներկայությունը հայ բեմի վրա, հայ բեմական արվեստի մեջ: Աղամյանի ոգեկոչումը լրացրեց թատրոնի սրահում կադմակերպ-

ված ցույցահանդեսը, որի էքսպոնատները տեղափոխեցին մեզ Ադամյանի հանճարով փառափորված մեր թատրոնի այդ հոյակապ շրջանը: Յուցահանդեսում ներկայացրած նոր նկարների միջից իբրև արվեստի իսկական զործ կնշենք նկարիչ Նր. Քոչարի՝ Շեքսպիրի պատկերը, զեղեցիկ կոնցեպցիա՝ Շեքսպիրը հաշկական տարերքի մեջ, Հայաստանի պելլաժի վրա, բարակերտ, բարեղեն ֆակտուրաչի իլլուզիա:

Թատրոնական ֆեստիվալում մեր տաղանդավոր ղեկավարները՝ Ռ. Վարդանյանը, Վ. Վաղարշյանը, Հ. Ներսիսյանը, Գ. Զանիրեկյանը ցույց տվին մի անգամ ևս, որ նրանք հավատարիմ են Ադամյանի տրագիցիաներին և ի վիճակի են զարգացնելու և բարձրացնելու մեր արվեստը:

Ադրբեջանական բեմի Օթելլոն, շնորհիվ երիտասարդ զրամատուրգ Ա. Զեյնալովի կատարման, հայտ բերեց արեւելկյան զգայություններ, նոր և յուրատեսակ: Լավ էին Յազոն (Թադիս) և Գեղգեմոնան (Զ. Տերյան):

Շեքսպիրյան ֆեստիվալը հալ թատրոնի պատմության մեջ մի խոշոր իրադարձություն էր: Տեղի ունեցած հմտալից զեկուցումները ավագ արտիստների փորձը կհարստացնեն ու երիտասարդներին կտան ներշնչում և ուսուցում՝ ձեռք բերելու համար բեմական բարձր կուլտուրա:

Մեր կարծիքով՝ Երևանյան այս ֆեստիվալը որոշակի հաջողությամբ կարողացավ իրականացնել իրեն առաջադրած խնդիրները:

ՏԱՂԱՆԴԱՎՈՐ ԴԵՐԱՍԱՆՈՒՀԻՆ

1910—11 թթ. Կովկասի հայ բեմի վրա երևաց աչն ժամանակ մեծ հույսեր ներշնչող, շնորհալի քնարական թուլչանքով փայլող մեր Արուսյակը:

Մեզ՝ ժամանակակիցներիս, նա զրավեց մեղմանուշ ձայնով, իր սլայծառ, որոշ առողջանությամբ, մաքուր հայերենով, իր արվեստի թարմ գեղեցկությամբ: Նա եկավ Պոլսից, ուր այնքան մեծ և փառավոր ճանապարհ էր անցել հայ թատրոնը, ուր հանգես էր եկել մեծանուն հայ դերասան-դերասանուհիների մի քանի սերունդ: Հանճարեղ Ադամյան, Փասուլյաճյաններ, Հրաչյա, Սիրանուշ և դարձյալ ուրիշ, հիշատակի արժանի շատ անուններ:

Վաղ պատանեկությունից Արուս Ոսկանյանը շնչել էր իր նախորդների և ժամանակակիցների բարձր արվեստի մթնոլորտում, կրթվել էր նրանց նուրբ ճաշակի իրականացումներով և այդ դաստիարակությամբ Կովկաս գալով, ամենայն իրավամբ, մեր բեմական արվեստին՝ հաղորդեց արևմուտքի հիբրոպական շունչը, ըմբռնումները, պլաստիկ ձևերը: Նա դրանով իսկ մերձեցնում էր նույնքան հարուստ, կոլորիտային փառավոր արևելահայ ռեալիստական թատրոնն արևմտահայ թատերական իրականությանը:

Իր 30-ամյա բեղմնավոր գործունեության շրջանում մեր տաղանդավոր արտիստուհին կերտել է երկու հարյուրի հառնող բեմական կերպարներ: Թեև արտասահմանում գտնվելուս տարիներին ևս զժրախտաբար անկարող եղա ականատես

լինելու նրա վերելքին, սակայն Եվրոպայում ևս Արուս Ոսկանյանի արվեստն իր զրվատական արձագանքն էր գտնում: Գաղութահայութունը հրճվում էր, լսելով, որ հայ թատրոնը գոյություն ունի, շնայած նրան կաշկանդող ցարական շղթաներին, և պահպանվում է, ներկայացնելով համամարդկային և ազգային դրամատուրգիայի խոշոր ստեղծագործությունները՝ Սոֆոկլես, Շեքսպիր, Մոլիեր, Շիլլեր, Հաուստման, Իբսեն, Օստրովսկի, Գորկի, Պարոնյան, Սունդուկյան, Շիրվանդադե:

Գաղութահայութունը հրճվում էր նամանավանդ այն իրողությամբ, որ կային բարձր արվեստը մարմնավորող մեծ արտիստներ՝ Սիրանուշ, Աբելյան, Փափաղյան, ինչպես նաև մեր հորեկար Արուս Ոսկանյանը:

Արուս Ոսկանյանին ևս տեսել եմ Սալոմեի, Ռաուտենդլայնի, Դեզդեմոնայի, Մարգարիտի, Նորայի, Կրուչինինայի, Սոնայի և այլ դերերում: Զգիտեմ, արդյոք իմ տեսած դերակատարումները բավական են հորեկարի արվեստը լիովին գնահատելու համար: Թվում է ինձ, սակայն, որ նույնիսկ այս թվարկությամբ Արուս Ոսկանյանը մարմնավորել է մարդկային մեծ կրքեր, խարակտերներ, տաղնապալից ասորումներ, խորունկ հոգեբանություններ: Նրա կատարումը փոխարինում է իրականության, միշտ պահելով խոհականի և հուզականի ներդաշնակ դրսևորման ութմը:

Արուս Ոսկանյանի տաղանդի բազմազան դույններն ու երանգները խանդավառել են զիտող հասարակությանը, արթնացնելով և վառ պահելով նրա մեջ գեղեցիկի, ազնվագույնի սերը և ձգտումները: Դեռևս թարմ է նրա բազմավաստակ ստեղծագործ կարողությունը: Հանդիսատեսը, որ տասնյակ տարիներ վայելել է նրա արվեստի հաճույքը, միշտ նույն հուզմունքով պիտի ողջունեն նրա յուրաքանչյուր նոր ստեղծագործական հաղթանակը:

1941

ԱՆՋՈՒԳԱԿԱՆ ԱՐՈՒՍ ՈՍԿԱՆՅԱՆԻՆ

*Ինչպես որ բնության գեղեցկությունները մարմնացել են
Ձեր մեջ, այնպես էլ Գեղարվեստի շնորհներն ու հրաշքը Ձեր
միջոցով առարկայացել են հայկական բեմի վրա:*

1927

ԲԱՐԻ ԾԱՆԱՊԱՐՀ

Դարձյալ մի քանի օր, և դուք, հայ արվեստի ու գրականության տասնօրյակի մասնակիցներդ, Մոսկվայում ցույց կտաք, թե հայ ժողովուրդն ինչ հոգևոր կուլտուրայի տեր է այսօր:

Աշխարհին ցույց կտաք այսօրվա գեղարվեստական կուլտուրան մեր հինավուրց ժողովրդի, որ անհնարին կորուլով մաքառել է դարեր՝ պահպանելու համար իր ինքնուրույնութունը, լեզուն, մշակույթը, ոգին. ժողովուրդ, որին պատմութունը վիճակել էր իր մշակույթն ստեղծել արհավիրքների մեջ, զենքի, շառաչի ժխորում, անվերջանալի եղեռների մեջ: Եվ դարավոր մաքառումի կնիքը դրոշմված է մեր ժողովրդի բովանդակ հոգևոր կուլտուրայի վրա՝ Սասնա ծռերի անմահ էսոսը, Խորենացի, Եղիշե, Արովյան, Կոմիտաս...

...Թեպետ մենք փոքր ածու ենք և շատ սահմանափակ թվով և շատ անգամ օտար թաղավորության տակ նվաճված, բայց և այնպես մեր աշխարհումն էլ քաջության շատ դորձեր կան արված՝ զրելու և հիշատակելու արժանի,— երախտալիր պատմահայր Խորենացու՝ հինգերորդ դարում ասած այս խոսքի հաստատումը եղավ հայ ժողովրդի կյանքը նաև այդ դարից ի վեր, մեկ ու կես հազարամյակ:

Եվ մեր օրերում, երբ հայ ժողովուրդը վստահ ու համարձակ իր բախտը մեկընդմիշտ կապել է սոցիալիստական հասարակությանը և կառուցում, շենացում է իր հինավուրց երկիրը, մենք կարող ենք կրկնել քերթողահայր Խորենացու

խոսքը: Հիրավի, մեր ժողովուրդն աչսօր անում է գրվելու և հիշատակության արժանի գործեր բոլոր ասպարեզներում, նաև հոգևոր կուլտուրայի ասպարեզում:

Մեր արվեստագետները՝ երաժիշտներ, գրողներ, նկարիչներ, դերասաններ, երգիչներ՝ իրենց մեծ նախորդների տրագիցիաներով զարգացնում են մեր հայրենաշունչ կուլտուրան, նոր ժամանակների, նոր հասարակութայն պահանջների համեմատ: Ահա՛ այդ կուլտուրան է, որ պիտի ներկայանա տասնօրյակի ընթացքում:

Կասկած չունեմ, որ բոլորդ էլ հրձկանքի մեջ եք այդ առթիվ, ուրախ եք ներկայացնելու հայ գեղարվեստը: Դա, հիրավի, մեծ պատիվ է: Պատիվ է իսկապես լինել հայ մեծ արվեստագետների ժառանգորդը՝ Սայաթ-Նովա, Ադամյան, Սունդուկյանց, Սուրենյանց, Կոմիտաս, Պապայան, Աբելյան...

Մաղթում եմ, որ դուք հանդես գաք այդ պատվի խորին գիտակցությամբ:

Գիտցեք, որ այդ մեծ պատիվը մեծ էլ պարտք է դնում ձեզ վրա՝ արժանի լինել այն կուլտուրային, որին պատկանում եք, լինել նույնքան հայրենանվեր, վարքի մեջ՝ անաչառ, ժողովրդին ծառայելու մեջ՝ անձնվեր, նույնքան վսեմ ու ազնիվ, որքան ձեր մեծ նախորդները:

Մաղթում եմ, որ վառ ու բորբոք պահեք հայրենական ազնիվ կուլտուրայի ջահը, այն կուլտուրայի, որ ընդգեմ բոլոր արհավիրքների, ժողովուրդը պահեց, և ոսոխն անկարող եղավ խլել նրանից:

Կուլտուրան մնաց անկողոպտելի: Եվ դա պահեց ժողովրդին: Ժողովուրդն էլ պահեց իր կուլտուրան: Եվ նրանք, ձեռք-ձեռքի, աշխարհակործան հողմերի միջով եկան հասան սոցիալիստական պետականության, մի դարաշրջանի, որ ողորված է կենիին լուսնով:

Ահա՛ անհնարին դժվարությամբ ժողովրդի պահպանած, սրբադործած հոգևոր կուլտուրայի պանծացումը պիտի լինի տասնօրյակը:

Լավ գիտցեք, որ ձեր հանդիսատեսը պիտի լինեն ոչ

<ՀԱՅ ԱՐՎԵՍՏԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ>

...Հայ արվեստը, անցնելով օտար բնականների ավերիչ արշավանքներից, հրից ու սրից, մեր ժողովուրդը հրդեհների և մոխիրների միջից փրկել, պահպանել է ու մեղ է հասցրել այդ արվեստի թանկագին նշխարները, որոնցով այսօր պարծենում ենք մենք: Մեր արվեստի այդ կոթողները պահպանելով իրենց գեղարվեստական ներգործության ուժը, այսօր հանդիսանում են այն հիմքը, որի վրա զարգանում և բարգավաճում է Սովետական Հայաստանի սոցիալիստական արվեստը:

Ուսումնասիրել այդ արվեստը, վեր հանել նրա բազմադարյան պատմությունը, ցույց տալ ամբողջ աշխարհին, մշակել նրա օգտագործման և այսօրվա սոցիալիստական արվեստի զարգացմանը ծառայեցնելու հետ կապված հարցերը՝ հանդիսանում է մեր՝ գիտությունների ահադեմիայի առաջնահերթ պարտականությունը:

ԱՍՈՒՅԹՆԵՐ ԱՐՎԵՍՏԻ ՄԱՍԻՆ

Մարդ ամեն բանի մեջ գեղեցիկն է սրտնում, և գեղեցիկն է գտնում. ամեն բանի մեջ գեղեցիկություն. վերջիվերջո գեղեցիկն է լինելու մեր կրոնը: Գեղեցիկ մարդ, գեղեցիկ կյանք, գեղեցիկ կրոն, գեղեցիկ բարոյականություն, գեղեցիկ հասարակական կազմ...

Եթե մի բարոյականություն գեղեցիկ չէ, նա բարոյական չէ:

Եթե մի երևույթ, մի վարմունք գեղեցիկ չէ, նա բարոյական չէ...

Պետք է ապրել գեղեցիկ, մտածել, զգալ գեղեցիկ, հագնել, գնալ գեղեցիկ, ուտել, խմել, քնել գեղեցիկ, մեռնել գեղեցիկ... Ամեն բան գեղեցիկ, գեղեցիկ...

Ճշմարտությունը եթե գեղեցիկ չէ, նա ճշմարտություն չէ, իսկ ինչ որ գեղեցիկ է՝ նա ճշմարիտ է:

Գեղեցիկությունը կատարելություն է և ընդհակառակը:

* * *

Արվեստը պիտի արտահայտե արվեստագետի հոգին, իրերի հոգին, մարդու հոգին: Նա պիտի մեկնաբանե պատկերներով մեր ներաշխարհը: Նա պիտի թարգմանե բնությունը:

Նա պետք է տա ո՛չ թե իրականությունը, այլ նրա զգայությունը, զգացումը և պատրանքը:

Ո՛չ թե, օրինակ, նկարի մեջ երկաթուղու արագությունը

միայն Մոսկվան ու մոսկվացին, այլ մեր Հայրենիքի բոլոր ժողովուրդները, այլև աշխարհի մյուս ժողովուրդները, այլև երկրագնդի վրա սփռված հայ ժողովրդի զավակները: Այդպես է, քանի որ Մոսկվան այսօր տեսանելի է մեր մոլորակի բոլոր ծայրերից:

Դաժան եղավ ու անագորույն հայ ժողովրդի պատմական ճակատագիրը: Սուլթանական Թուրքիան հայ ժողովրդի ազգային աղատագրական պայքարը, ձգտումները խեղդեց անլուր ջարդերով, և բյուրավոր հայություն, հալածական ու հայրենազուրկ, ապաստան գտավ աշխարհի չորս բոլորը: Եվ ամեն մի հայրենասեր հայ, կրելով իր մեծագին զանձը՝ հայրենասիրական ոգին, ուր էլ որ լինի, կարոտ աչքերով նայում է իր հայրենիքին՝ Խորհրդային Հայաստանին:

Հայ գեղարվեստի տասնօրյակը՝ համամիութենական այդ հանդեսը, տոն պիտի լինի և՛ նրանց համար, մեր սփյուռքի հայության համար: Ի՞նչ մեծ հպարտություն և սփոփանք պիտի գտնեն նրանք, տեսնելով, թե հայ ժողովուրդն ի՞նչ գուրգուրանքով է պահպանել մեր պանծալի նախնիների ժառանգությունը, ի՞նչ նոր արժեքներ է ավելացրել արդեն ստեղծված դանձերին:

Մաղթում եմ, որ տասնօրյա հանդեսին ձեզ մշտական ուղեկից լինի և՛ այդ դիտակցությունը:

Հիշեցե՛ք իմ խոսքերը, որ ես իմ փորձի ու տալիսների իրավունքով, մաղթում եմ ձեզ՝ փառքով կատարեցեք ձեր ազնիվ գործը և ես հպարտ կլինեմ ձեզանով:

Թո՛ղ աշխարհը տեսնի, որ Խորհրդային Հայաստանում հավերժանում է մեր մեսրոպատառ գրականությունը, մեր հայրենաշունչ գեղարվեստը:

Բոլոր սրտով մաղթում եմ ձեզ բարի ճանապարհ և բարի վերադարձ, իմ սիրելի հարազատներ, զավակներ:

1956

տա, կամ հողմի, կամ գետի, այլ նրա զգայութիւնը, այսինքն՝
զգանք մենք արագութիւնը:

Պատրանք և իրականութիւն: Արվեստը իրականութեան
պատրանքն է: Օրինակ, Օթելլոն Շեքսպիրի. մենք իշխողին
միջոցով գնում ենք և տեսնում իրականութիւնը—մարդու
հոգին, նախանձ, վրեժ, հուսահատութիւն, կրքեր:

* * *

Մարդն է բնութեան իմաստը, և գեղեցիկն է ճշմարտու-
թեան թագը, կատարը:

* * *

Գեղեցկութիւնը Պլատոնի իդեաների թագուհին է:

* * *

Գեղեցկութիւնը, գեղարվեստը ինքնամոռացութիւն է
բերում, մոռացութեան պահեր, երջանկացնում է:

* * *

Գեղարվեստն է՝ բնութիւնը գումարած մարդը:

Մարդը և բնութիւնը—միասին: Բնութիւնը, առավել՝
մարդը:

* * *

Բնութիւնը խորհուրդ է, արվեստը՝ մեկնիչ, մեկնարան
(արվեստագետը, բանաստեղծը):

* * *

Արվեստ, գեղարվեստ կնշանակի ուղղել, սրբազրել, կա-
տարեւագործել բնութիւնը և իրերը... ոչ թե կապկել, կրկնել...

* * *

Արվեստն ավելի ճշմարիտ է, քան իրականութիւնը,
որովհետեւ նա ստեղծված է բանաստեղծի հոգու մեջ:

* * *

Գեղարվեստը մեր ներաշխարհի կատարելութիւնների
զրահորումն է:

* * *

Բանաստեղծը, արվեստագետը իր սրտի աչքով կտեսնի

ու կղզա աշխարհի իրերը, երևույթները, երևույթների հոգին,
ներքին, հավերժական անփոփոխ կյանքը:

* * *

Իդեալը միայն արվեստի մեջ է մարմնանում և երբեք՝
կյանքում, իրականում: Նա կարող է միայն արվեստի մեջ
իրականանալ:

* * *

Մեծ արվեստագետները մեծ մարգարեներ են:

* * *

Պիտի խմած լինես ամբողջ կուլտուրան, որ արվեստա-
գետ լինես:

* * *

Անձնական վշտի և հրճվանքի միջոցով ներկայացնել
հավաքականը՝ ահա արվեստը:

* * *

Ամեն դար իր արվեստն ունի, դարի հետ կապված:

* * *

Արվեստը, գրականությունը իր ցուլը նետում է կյանքի
վրա:

* * *

Արվեստը կրոնի պես բան է. նա ընդունակ է մոռացնել
տալու կյանքը և հաղթելու մահը. միայն սլիտի նրան սիրես
ու նվիրվես:

* * *

Եթե չլիներ արվեստագետի աչքը, մարդիկ շատ բան չէին
կարող տեսնել, կամ տեսած լինել:

* * *

Աստվածների ամենամեծ բարիքը, որ տված է մարդ-
կանց՝ դա շափի զգացումն է (հին հույները):

* * *

Գեղեցկությունը պետք է վերլուծել, տարրալուծել, պետք
է ամբողջի մեջ առնել, որովհետև ամբողջն է գեղեցիկ. ման-
րամասները զավաճանում են:

* * *

Արվեստի հոգին անկեղծությունն է:

* * *

Գեղարվեստը, պոեզիան, մուլիկան ճիշտ որ մոռացություն են բերում, ինքնամոռացման և աշխարհամոռացման պահեր են ստեղծում, ծածկում են, ալլափոխում են տղեղ, գեշ իրականությունը: Ստեղծել են հրեշտակներ, որովհետև մարդու հոգին ուզում է, որ տեսնի կանայք մաքուր, զերծ ֆիզիկական-ֆիզիոլոգիկ պետքերից: Պոեզիայի մեջ մարդը, կինը բանաստեղծականացած է, մահը միստիկականացած, իբրև անցում դեպի անմահություն հոգու:

Սերը պլատոնացած, դարձած անկիրք, աներկրային:

Արվեստը սրբազրում է, ուղղում է, բյուրեղացնում է իբր, մարդը, նրա մարմինը...

* * *

Իդձը, երևակայությունը, պոեզիան, արվեստը գեղեցկացնում են շոր, մերկ, դաժան իրականությունը՝ դիակը, գերեզմանը, մահը: Ոսկեզօծում են, զարդարում:

* * *

Խեղացի են ֆրանսիացի գրողները, նկարիչները, բայց նրանց պակասում է զգացականը, կիրքը, տարերայինը, նախնական նյութը՝ *matière le première* բնազդականը, այն, որ ունեն հին իտալացիք՝ մարմնի, արյունի հուզականի թափը, ուժը, ուժեղությունը: Մշակույթ ունին, գաղափարներ, մտածումներ, զարգացած են, զրանով կարելի է բացատրել *matière le première-ի* պակասը:

* * *

Մարդն այնքան մեծ է, որքան մեծ են նրա երազները: Արվեստը հրադի իրականացումն է: Իրականությունը անցնող կյանքն է. արվեստն է հավերժականը, ճշմարիտը*:

* Ասույթը նվիրված է գերասանուհի Ռուզան Վարդանյանին՝ «Երազական և սիրելի Ռուզանին» վերնագրով: Գրված է 1945 թ. Երևանում:

* * *

Ամեն մի ստեղծագործություն անհատական կնիք ունի. անհատն է, որ մեն-մենակ ստեղծում է, գրում, նկարում, քանդակում, հնարում: Դրա համար էլ երեխա ստեղծելը երկու հայրով չի լինի, այլ՝ մի. երկու հայրով, ինչպես և երկու հեղինակով ստեղծումները, վիժում են:

* * *

Գեղարվեստը (նկար, մուզիկ, շենք, արձան) մարդկային մտքի, զգացումի իրականացած ձևն է: Ինչպես որ էներգիան նյութ է դառնում, այնպես էլ նա, մեր հոգին, նյութ է դառնում, առարկայանում, իր դառնում, իրանում:

* * *

Ո՛չ մի բան այնպես չի նպաստում արվեստին, ինչքան հանգստությունը: Հանգիստ, անդորր, խաղաղ, անվրդով:

* * *

Մենք պիտի հմուտանանք, բայց Արևելքի ոգով, բայց Արևելքի արևը մեր հոգում:

* * *

Երբեմն տեսնում ես արվեստի իրեր՝ ձեռքով շինած, ոչ թե ձուլած, մեքենայացած—վաղաներ, բրոնզե, պղնձե, ոսկե անոթներ, ու դարմանում ես, թե ինչպես են կլորացրել, նուրբ ձևեր տվել. խելքե-մտքե դուրս գեղեցիկ, անբացատրելի ձևավորումներ,—և միայն մի բացատրություն ունես՝ շինողը հրաշագործ է, նրա ձեռքը՝ կախարդական, ո՛չ մարդկային: Արվեստը հրաշք է, արվեստագործը՝ հրաշագործ:

* * *

<...> Անշուշտ, մեքենան պիտի ազդե արվեստի վրա՝ ճարտարապետության, մուզիկայի, նկարչության, արձանագործության, գեղարվեստի, գրականության վրա, ինչպես ազդում է պեյզաժը, ֆլորան, ֆաունան, կլիման...

* * *

Չկա արվեստ առանց արհեստի և չկա հանճար առանց աշխատանքի, աշխատասիրության, ջանքի:

* * *

Արհեստը հաճախ դառնում է արվեստ՝ հավիտենական արժեքներով, ամեն տեղ և ամեն ժամանակ գնահատված, գեղեցիկ, հուզիչ:

* * *

Գորգը (խալին) ո՛չ այլ ինչ է, եթե ոչ դաշտերի, ծաղկած մարգերի պատկերը, վերարտադրությունը:

* * *

Արվեստի (սլաստիկ և խոսքի) միջոցով են երևան եկնում նախանշանները նոր ընկերական կյանքի հեղաշրջումների. հասարակական կարգի նոր ձևերի և այլն: Օրինակ, երբ ֆուտուրիզմը եկավ (ասում էր մեկը ինձ), ես նախազգացի, որ գալու են մեծ փոփոխություններ, հեղափոխություններ, հին կուլտուրայի, հին իրավակարգի դեմ... Պիտի կարողանալ գեղարվեստի մեջ և այսօր նախատեսել գալիքը. թաքնված են նրանք արվեստի մեջ, որովհետև արախտները ունեն մեծ ինտուիցիոն, մարգարեական աչք, տեսնող են, հեռազգացող, օդի մեջ՝ անտեսանելի բացիլների պես ցրված՝ մտքերի և զգացումների ընդունող՝ ռադիոկայան:

* * *

Մենք պիտույությունից պահանջում ենք ճշմարիտը. նա տալիս է մեզ միայն ճշմարիտի պատրանքը: Հենց մարդուն էլ այս է պետք գիտությունից, ինչպես և արվեստից:

* * *

Արվեստը ժողովրդական արվեստի վսեմացումն է:

Գրական լիրիկան—ժողովրդական երգի վսեմացումն է: Այդպես է և՛ երաժշտության, նկարչության, պարի, ճարտարապետության մեջ:

* * *

Հունաստանը—Հոմերոս, դիցաբանությունը, առասպելները, որոնց նման չկան գեղեցիկները (հավասարը չկան) ամբողջ աշխարհի մեջ, ազգերի մեջ, բոլոր Մարքսի, մարգիկության մանկությունն է, չքնաղ, գեղեցիկ մանկության աշխարհը:

* * *

Ասում են, թե արվեստը հայրենիք չունի: Այս ճշմարիտ է, սակայն ամեն հայրենիք իր արվեստն ունի. ամեն մի ժողովուրդ իր սեփական, ուրույն արվեստը: Հայ ժողովուրդն ունի իր ուրույն արվեստը՝ դրականություն, նկարչություն, երգ, ճարտարապետություն, բաղմադարչան և մեծ արժեքներ, և իր սլափափուր տեղը հին և նոր ժողովուրդների արվեստներին մեջ:

* * *

Գեղարվեստ, բանաստեղծություն, ամեն հոգեկան ստեղծագործություն զուտ ազգային են, ինչպես որ անհատական են. միայն հայը կարող էր ստեղծել այս տեսակ Մայր տաճար (Անի), դա հայի ոգին է՝ մարմին առած, ձև ու ոճ ստացած, այդ կերպ և ոչ ուրիշ կերպ: Մեռած քարը հայն այլ կերպ է կենդանացնում, հույնը՝ այլ, ռուսը՝ այլ:

Գեղարվեստը ազգի հոգու դրսևորումն է. մի՞ քանզի, մի՞ ոչնչացրեք այդ. դա ամենամեծ ուժիրն է արևի տակ՝ սպանել մի ազգի ոգին. թողե՛ք նա իր ոճով հասկանա աստղերի երգը, և դրանով է, որ մարդկությունը կհարստանա և աշխարհը կգառնա իսկական գեղարվեստի թանգարան...

* * *

Արարատի ստվերի տակ ապրող հայ ժողովուրդը իր երգերով ու ճարտարապետությամբ սիրճախոս կերպով ցույց է տալիս աշխարհին, որ ինքը դեմք ունի, իր ձևը ունի, իր սեփական-անհատական ըմբռնումն ու առարկայացումը աշխարհի, նրա իրերի և նրա խորհուրդների: Ի՞նչ կա ավելի բարձր, քան մի ազգի մշակույթը, նրա հոգու դրսևորումը:

* * *

Միջին դարում վրացիների մոտ զարգացավ ասպետական պոեզիան, ումանտիկան, հայերի մեջ՝ կրոնական երգը, միստիկան, և ճարտարապետությունը, և զիդականական փիլիսոփայությունը, առականեր, դրույցներ...

* * *

Մի ազգի ոճը, երգը, արվեստը, նրա կրոնը, հավատա-

լիքները, սովորութիւնները, ավանդութիւնները, պատմութիւնը, լեզուն, խոսքը—բոլորը միասին <կազմում են> մի երկիր, նրա հողն ու ջուրը՝ ոճավորում են, իմաստավորում, բանական դարձնում, ոսկի մշուշով, ոսկեղօծ շղարշով պատում, ադամանդյա փոշիներով ցոլացնում, դարձնում այդ երկիրը հայրենիք, նվիրական, սիրելի, ըզձալի, նրա համար մեռնելը՝ քաղցր, վեհ, անմահութիւն:

* * *

Ճանաչել մի ժողովրդի պատմութիւնը, հայրենիքը, նրա արվեստը, երգը՝ կնշանակե տեսնել, շոշափել նրա հոգին, և երբ տեսար և ճանաչեցիր, անպատճառ կսիրես նրան, նրա հոգին ու սիրտը:

* * *

Արվեստը ինքը ազգութիւնն է, ազգն է. տարբեր ազգեր՝ տարբեր արվեստներ. տարբեր արվեստներ՝ տարբեր ազգեր:

* * *

Տեսա վրացի ժողովրդի սիրտը՝ նրա արվեստը:

Արվեստը՝ երգ, պար, նկար, ճարտարապետութիւն... նրա սիրտն ու հոգին են:

* * *

Ասում են, թե արվեստի գլուխ-գործոցները ազգում են ինչպես բնութիւնն ուժը: Եվ ճշմարիտ է, որ արվեստի մեծ ուժերը ունեն այն շարժողութիւնը, որ մեզ բարձրացնում են: Արվեստի մեծ ուժերը մեր մեջ լեցնում են մեր ժամանակավոր անհատականութիւնն ազգակրատանքը, նրա վրա իշխելով. նրանք մեր մեջ զարթնեցնում են մեր փոքրութիւնը, շնչինութիւնը զգալութիւնը, և այսպիսով առժամանակ ազատում են մեր ուսերը ծանր բեռից:

Երբ մենք իջնում ենք լեռներից, մենք մի վայրկյան լավ ենք լինում. այսպես ենք զգում գլուխ-գործոցներին հաճախելուց հետո. նրանք մեզ հեռացնում են մեզնից: Արվեստի էութիւնը պիտի լինի՝ մեզ բարձրացնել, վսեմիւն տանի:

Խառը ոճը (թե՛ նկարչություն, թե՛ ճարտարապետություն, թե՛ գրականություն մեջ) նման է բորբոքված, հիվանդ ուղեղի զառանցանքի, կամ տենդային, երևակայության ու տեսիլներին:

Օրինակ՝ հրեշալին պատկերներ, կարմիր ու սևի ծովեր, սևի կարապներ՝ օձեղեն ղլխով, կիներ՝ հրեշալին գլուխներով, երկա՛ր-երկա՛ր ոտքեր, ձեռքեր, մեծ, հրեղեն բազմաթիվ աչքեր՝ մի ղլխի վրա:

* * *

<...> Խորհրդային արվեստը մարդու և հասարակության ապրումների, պայքարների, ձգտումների և բնության մեծածավալ կյանքի խորապես զգացված համադրությունն է, և ոչ մտածին գրական սպեկտորներ:

Ստեղծվում է մի նոր, առողջ աշխարհազգացում—զարգացած կուլտուրայի ներդաշնակ կենակցումը բնության հետ: Նրբացած, բարձրագույն կուլտուրայի միջոցով հասնել բնության խորունկ զգացությանը, հասնել կյանքի և երջանկության նախնական ամենամարուր աղիւնքներին:

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՆԻ

(էջ 13)

Գրել է 1926 թ., Վենետիկում: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1926, օգոստոս, № 10, էջ 16—17, նրվ-Մովսիսյան ստորագրությամբ:

ՀԱՅ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

(էջ 15)

Գրել է 1942 թ. նոյեմբերի 2-ին, Երևանում: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Սովետական զրահանություն», Եր., 1942, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր № 9—10, էջ 41: «Հատընտիրում» (Եր., 1943, էջ 104—105) լույս է տեսել «Զոն հայ ճարտարապետությանը» խորագրով:

ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏ ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ

(էջ 17)

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1911, մայիսի 6, № 95:

ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏ ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ

(էջ 22)

Գրել է 1934 թ. ապրիլի 12-ին, Փարիզում: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «ՀՅԿ», Փարիզ, 1934, № 4, էջ 216—223: Արտատպված է՝ «Հայրենիք», Բոստոն, 1934, № 6716, հունիսի 9, № 6717, հունիսի 10: Ինքնագիրը գտնվում է՝ ԳԱԹ, Իսահակյանի ֆոնդ, № 64:

ԱՆՁՈՒԳԱԿԱՆ ԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

(էջ 32)

Գրել է 1936 թ. փետրվարի 26-ին, Փարիզում: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Ապագա» օրաթերթ, Փարիզ, 1936, մարտի 1, № 90: Ժողովածուներում առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Երկերի ժողովածու», հտ. 4, Երևան, 1951, էջ 66—69:

Ա. ԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

(էջ 37)

Ժողովածուի մեջ տեղադրված այս և հետագա բոլոր ասույթները բաղված են բանաստեղծի անտիպ նամակներից, «Հիշատակարանից», ծոցատետրերից, ինչպես նաև տպագրված հոդվածներից:

<ԽՈՍՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՆԵՐԻ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻՆ>

(էջ 39)

Արտասանվել է Երևանում, 1955 թ.: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Գրական թերթ», Եր., 1955, հունիսի 12, № 22:

ԱԹԵՆՔՈՒՄ

(էջ 59)

30-ական թվականների վերջերին Ավ. Իսահակյանը ծրագրել է գրել՝ «Ծարտարապետական հրաշալիքներ, գեղարվեստի հրաշալիքներ-պատկերներ, արձաններ. Վենետիկ, Ֆլորենցիա, Ռաֆեննա, Հռոմ, Նեապոլ, Փարիզ, Մյունխեն, Վեգլեր, Ռայմը (Ռեյմս), Շատրև և այլն: Անի, Երևան, Հոփսիմե, և այլն, և այլն»: Գրված է աշակերտական մի տետրի շաղկիկ վրա: Սկսել է «Աթենքը» («1936 թվի հոկտեմբերին գնացի Աթենք...») հոդվածը, մինչև՝ «Ներկայիս փիլիսոփայական հոսանքները՝ սկեպտիցիզմը...» և այլն: Այս հատվածը առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Սովետական արվեստ», Եր., 1958, № 10, էջ 53—54: Աթենքին վերաբերող մյուս մտքերն ու գրառումները բաղված են տարբեր ձեռագրերից: Ինքնագիրը գտնվում է՝ ԳԱԲ, Իսահակյանի ֆոնդ, № 121:

ՎԵՂԼԵ

(էջ 68)

Գրել է 1954 թ., «Իմ օրագրից» ենթավերնագրով: Տպագրվել է՝ «Ակոս», Նիոն, 1936, մայիսի 7:

ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԿՈՄԻՏԵԱՍԻ ԱՆՄԱՀ ՀԻՇՍԱՍԿԻՆ

(էջ 75)

Գրել է 1949 թ., Երևանում, Կոմիտասի ծննդյան 80-ամյակի առթիվ:
Տպագրվել է՝ «Գրական թերթ», Եր., 1949, № 35, սեպտեմբերի 2:

ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ ԵՎ ԾՐԱԳՐԱՅԻՆ ՆՇՈՒՄՆԵՐ «ԿՈՄԻՏԵԱՍԻ ԱՆՄԱՀ
ՀԻՇՍԱՍԿԻՆ» ՀՈՒՇԵՐԻ ՍԵՎԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(էջ 79)

Տպագրվում է առաջին անգամ: Ինքնագիրը գտնվում է՝ ԳԱԹ, Իսա-
հակյանի ֆոնդ, № 20:

ԱԼԵԿՍԱՆԴՐ ՍՊԵՆԴԻԱՐՈՎ

(էջ 85)

Գրել է 1943 թ., Երևանում, Ալ. Սպենդիարովի մահվան 15-ամյակի
առթիվ: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Սովետական գրականություն և
արվեստ», Եր., 1943, № 4—5, էջ 63—64: Հուլիսի ինքնագիրը գտնվում է՝
ԳԱԹ, Երաժշտական բաժին, ֆոնդ 3—2624, «Հուլիսի մեծ կոմպոզիտոր Ա.
Սպենդիարյանի մասին» խորագրով:

ՌՈՄԱՆՈՍ ՄԵԼԻՔՅԱՆԻ ՀԻՇՍԱՍԿԻՆ

(էջ 90)

Գրել է 1950 թ. Ռ. Մելիքյանի մահվան 15-ամյակի առթիվ: Հնդարձակ
մեջբերումներով օգտագործված է Գ. Գյուղակյանի «Ռոմանոս Մելիքյան.
կյանքը և ստեղծագործությունը» (Եր., 1960) մենագրության մեջ: Առաջին
անգամ, ամբողջությամբ, տպագրվել է՝ «Գրական թերթ», Եր., 1973, ապ-
րիլի 20, № 17: Հրապարակումը՝ Երաժշտագետ-Քն. Գրիգորյանի: Բնագիրը
չի հայտնաբերված. մեքենագրված պատճենը գտնվում է Ալ. Թադևոսյանի,
նաև՝ Քն. Գրիգորյանի մոտ:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ-ԵՐԳԻՉ ՇԵՐԱՄԻ ԱՆՄՈՒԱՅ ՀԻՇՍԱՍԿԻՆ

(էջ 94)

Գրել է 1948 թ., Երևանում, որպես «Շերամ» ժողովածուի (Եր., 1948)
առաջաբան, էջ 5—6: Տպագրվել է նաև՝ «Սովետական Հայաստան» ամ-
սագիր, Եր., 1948, հուլիս, № 7, էջ 37—38:

<ՀԱՅ ԱՐՎԵՍՏԻ ՏԱՍՆՈՐՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ>

(էջ 97)

Գրել է 1939 թ., Երևանում:

ԳԵԿԱԴԱՅԻ ԶԱՐԳԵՐԻՅ ՄԵԿԸ

(էջ 100)

Տպագրվել է՝ «Խորհրդային Հայաստան», Եր., 1939, հոկտեմբերի 2, № 229, «Բանվոր», Լենինական, 1939, հոկտեմբերի 14:

Դ. ՇՈՍՏԱԿՈՎԻՉԻ № 7 ՍԻՄՖՈՆԻԱՅԻ ԿՍՏԱՐՄԱՆ ԱՌԹԻՎ

(էջ 101)

Գրել է 1942 թ. հուլիսի 12-ին, Երևանում, Դ. Շոստակովիչի 7-րդ սիմֆոնիայի կատարման առթիվ: Հաղորդվել է Երևանի ռադիոյով: Առաջին անգամ տպագրվել է ռուսերեն՝ «Լիտերատուրնայա զազետա», Մոսկվա, 1966, № 113: Հայերեն տպագրվել է՝ «Գրական թերթ», Եր., 1966, սեպտեմբերի 30: Բնագիրը զտնվում է Մոսկվայում, Ալբերտ Գասպարյանի մոտ:

ԿԵՐՊԱՐՎԵՍ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԿԱՐՆԵՐԸ ՎԵՆԵՏԻԿԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ
ՊԱՏԿԵՐԱՀԱՆԳԵՍՈՒՄ

(էջ 111)

Գրել է 1924 թ.: Լույս է տեսել՝ «Հայրենիք», Բոստոն, 1924, օգոստոսի 5, № 3728:

ՍԱՐՅԱՆԸ ԱՄԲՈՂՋ ԱՇԽԱՐՀԻՆՆ Է

(էջ 116)

Գրել է 1955 թ., Երևանում: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Սովետական արվեստ», Եր., 1955, հունիս, № 1, էջ 9—10:

ԳԵՎՈՐԳ ԲԱՇԽԻՋԱՎՅԱՆ

(էջ 120)

Գրել է 1940 թ., Երևանում, նկարչի մահվան 15-ամյակի առթիվ: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Գրական թերթ», Եր., 1940, օգոստոսի 30, № 27:

ԽՈՀ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԱՐՁԱՆԻ ՄՈՏ

(էջ 124)

Գրել է 1955 թ. Խ. Արովյանի ծննդյան 150-ամյակի առթիվ: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Սովետական արվեստ», Եր., 1955, հոկտեմբեր, № 5, էջ 4—5:

<ՄՈՆԵԱ. ԼԻԶԱ. ԶՈՒՆՆԻՍ>

(էջ 126)

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Երեկոյան երեւան», 1975 թ., 28 հունիսի: Ավ. Իսահակյանի արխիվից քաղել և հրատարակել է Աբաս Իսահակյանը:

ԹԱՏՐՈՆ ԵՎ ԴՐԱՄԱՏՈՒՐԳԻԱ

«ՀԱՆՐԻ ՆԱՎԱՐԱՅԻ»

(էջ 137)

Գրել է 1911 թ.: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1911, հունվարի 22, № 14, Ավ. Իս. ստորագրությամբ:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԱՍԵԶՅԱՆ

(էջ 139)

Հավանաբար գրել է 20-ական թթ. սկզբներին (21—24 թթ.), Վենետիկում: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Երեկոյան երեւան», 1964, ապրիլի 11, № 87:

ՄԱՍԵԶՅԱՆ

(էջ 142)

Հավանաբար հատված է շավարտված հուշագրությունից: Գրության թվականն անհայտ է:

ՍԻՐԵԼԻ ՀՈՐԵԼՅԱՐԻՆ <ՎԱՂԱՐՇ ՎԱՂԱՐՇՅԱՆ>

(էջ 143)

Գրել է 1944 թ., երևանում, ՍՍՀՄ ժողովրդական արտիստ Վ. Վաղարշյանի ծննդյան 50 և զրական-բեմական գործունեության 30-ամյակի առթիվ: Տպագրվել է՝ «Սովետական Հայաստան», Եր., 1944, ապրիլի 5, № 68:

Վ. ԹԵՐԶԻԲԱՇՅԱՆԻ ԴԻՍԵՐՏԱՑԻԱՆ

(էջ 146)

Գրված է իբրև ընդդիմախոսություն զրականագետ Վահրամ Թերզիրաշյանի «Շեքսպիրի երկերի հաշիւըն թարգմանությունների մասին» (նկնածուական դիսերտացիայի: Պաշտպանությունը կայացել է Երևանում, 1945 թ. հունիսին: Լույս է տեսնում առաջին անգամ:

ՍՏ. ՊՇԵԼԵՇԵՎՍԿՈՒ ԵՐԿՈՒ ԴՐԱՄԱՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

(էջ 150)

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Երկիր», Թիֆլիս, 1906 թ., ղեկավարերի 17, № 64:

ԲՐԱԲԻՈՆ. «ԵՐԿԻՐ ՀԱՅՐԵՆԻ» ՊԱՏՄԱԿԱՆ-ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԴՐԱՄԱ

(էջ 155)

Գրել է Երևանում, 1939 թ. ղեկավարերի 27-ին: Գրված է իբրև կարծիք Դ. Դեմիրճյանի «Երկիր Հայրենի» ղրամայի մասին, որը մրցանակաբաշխության է ներկայացվել «Բրաբիոն» ծածկանունով: Ինքնագիրը գտնվում է՝ ԳԱԹ, Խաչակյանի ֆոնդ, № 130: Տպագրվում է առաջին անգամ:

«ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻՈՆՅԱՆ» ԴՐԱՄԱ, 5 ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

(էջ 161)

Գրել է 1939 թ. հունվարի 5-ին, Երևանում: Ինքնագիրը գտնվում է՝ ԳԱԹ, Խաչակյանի ֆոնդ, № 141: Տպագրվում է առաջին անգամ:

Է. ԹՈՍՏԱՆԻ «ՍԻՐԱՆՈ ԴԸ ԲԵՐԺԸՐԱԿԸ»

(էջ 164)

Գրել է 1949 թ. հունվարի 30-ին, Երևանում: Սկզբնապես եղել է հանձնարարական՝ Հայպետհրատ ներկայացնելու համար, ապա տպագրվել է թարգմանության հետ որպես առաջարան (էդմոն Ռոստան: «Սիրանո դը Բերժըրակ», թարգմ.՝ Արման Կոթիկյանի, Եր., Հայպետհրատ, 1951):

ՇԵՔՍՊԻՐՅԱՆ ՖԵՍՏԻՎԱԼԸ

(էջ 166)

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Սովետական Հայաստան», Եր., 1944, մայիսի 5, № 90:

ՏԱՂԱՆԳԱՎՈՐ ԴԵՐԱՍԱՆՈՒՂԻՆ

(էջ 169)

Գրել է 1941 թ., Երևանում: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Խորհրդային Հայաստան», Եր., փետրվարի 2, № 27:

ԱՆՋՈՒԳԱԿԱՆ ԱՐՈՒՍ ՈՍԿԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 171)

Գրել է 1927 թ., Երևանում: Տպագրվել է՝ «Զոհերի ակրոս», Եր., ՀԹԸ, 1958, էջ 27:

ԲԱՐԻ ՇԱՆԱՊԱՐՀ

(էջ 172)

Գրել է 1956 թ., Երևանում: Տպագրվել է՝ «Սովետական արվեստ», Եր., 1956, մայիս, № 5, էջ 3—4, «Գրական թերթ», Եր., 1956, մայիսի 16:

< ՀԱՅ ԱՐՎԵՍՏԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ >

(էջ 175)

Գրության թվականն անհայտ է: Տպագրվում է առաջին անգամ:

Ա Ն Վ Ա Ն Ա Ց Ա Ն Կ

Աբելյան Հովհ. 138, 170, 173
 Աբովյան Խ. 124, 125, 172
 Ադամյան Ա. 167
 Ադամյան Պ. 167—169, 173
 Ադամյան (օրիորդ) 138
 Աթենաս 60, 61
 Աթիլա 71
 Ալիխանյան Ի. 91
 Ալի-Արսլան 56
 Աղայան Ղ. 121, 122
 Այծեմնիկ 159
 Աշխեն 161
 Աշոտ Բագրատունի 157
 Ապլա 106
 Ապոլոն 61
 Առաքելյան Ս. 111, 115
 Ավետյան Գ. 138
 Արամադդ 60
 Արիստոկլես 61
 Արիստոտել 61
 Արմենյան Ա. 138

Բաշինջադյան Գ. 120—123
 Բասմաջյան Կ. 21, 22
 Բեթհովեն Լ. 106
 Բիդե Ժ. 85
 Բլաթենի Վ. 72
 Բրամս Ի. 85
 Բրանդես Գ. 98
 Բրյուսով Վ. 98
 Բուդդա 152
 Բուդկելիչ 153

Գազիկ 56, 155—159
 Գամառ-Քաթիպա 113
 Գինովարե 106
 Գյոթե Վ. 140, 142
 Գյուլիբեկյան Հ. 167
 Գորգ 158
 Գորկի Մ. 98, 164, 170
 Գրիգոր Մագիստրոս 155—157
 Գրիգոր Սյունի 162
 Դունո Շ. 85

Դանթե Ա. 131
 ԴԱՆՏՈՒՅ 137
 Դը Գիդ 137, 138
 Դելակրուա Է. 132
 Դեմոսթենես 59, 61, 65
 Դերենիկ Արծրունի 157
 Դյուլորին Գ. 165
 Դորե Գ. 131
 Դուրյան-Արմենյան 137, 138
 Դևերել 137

Եղիաս 158
 Եղիշ 172

Ջակուչնյակ Ա. 153, 154
 Ջարիֆյան Հ. 138
 Ջեյալով Ա. 168
 Ջենոն 156—158
 Ջիմել 117
 Ջորջան Թ. 133
 Ջես 60, 61

Էմին Մ. 146

Թաղևորության ն. 111, 119, 132
 Թաղիկ 168
 Թաթուլ Վանանդեցի 157
 Թամանյան Ալ. 31—38, 40, 87,
 88, 92, 119
 Թավրիզյան Մ. 101
 Թեոֆան 59, 61
 Թերզիբաշյան Վ. 146—149, 167
 Թերզիբաշյան Ռ. 80
 Թերզիբաշյան Փ. 80, 91, 111, 132
 Թորամանյան Թ. 15, 17—31, 34,
 37, 121
 Թումանյան Հովհ. 120—122
 Ժաննա դ'Արկ 159
 Իբսեն Հ. 170
 Իկթուս 33
 Ինճիկյան Ա. 8, 9
 Իսահակյան Ավ. 5—8
 Իսահակյան Իսահակ 106, 133
 Լենին Վ. Ի. 144, 173
 Լեոնարդո դա Վինչի 126—128, 132
 Լևոնկավալո 85
 Լեոնյան Գ. 123
 Խաչաթ 94
 Խաչատրյան Ա. 98—100, 107
 Կամարիա 138
 Կատերին դը Մեդիչի 137, 138
 Կատրամիդե 56
 Կարա-Մուրզա Ք. 97
 Կարապետյան Ն. 25
 Կարլոս IX 137, 138
 Կոթիկյան Ա. 165
 Կոմիտաս 8, 47, 57, 75—84, 87,
 91, 98, 121, 123, 172, 173
 Կոնդակով 18
 Հակոբ 105

Հարությունյան Կ. 107
 Հարությունյան Ս. 167
 Հարությունյան 138
 Հառապտման 170
 Հերա 61
 Հմայակ Մամիկոնյան 161
 Հոմերոս 181
 Հովհաննիսյան Հովհ. 95
 Հրաշյա 169
 Զվիկ 161, 162
 Ղազարյան Դ. 98
 Մալուլ 94
 Մանուկ 158
 Մանուկյան Ա. 98
 Մառ Ն. 18, 19, 24, 25, 141
 Մասեհյան Հովհ. 139—142, 147,
 148, 167
 Մարգարիտ 137, 138
 Մարքս Կ. 181
 Մևրիդյան Ռ. 32, 33, 87, 90—
 93, 98
 Մևրիդյան Ա. 98
 Մևրիդյան Ս. 167
 Մեսրոպ Մաշտոց 57
 Մերեժկովսկի Գ. 65
 Միրզախլ վարդապետ 24, 25
 Միրզանշին 130
 Մխիթարյաններ 147, 159
 Մխիթար Գոռ 48
 Մուլիեր 139, 170
 Մուլսես 130, 131
 Մուլսես Խորենացի 172
 Մորոզով 166
 Մուշեղ Մամիկոնյան 157
 Նալբանդյան Մ. 113
 Նապոլեոն Բ. 165
 Նաորադզին 139
 Նավարացի Հանրի 137, 138

Ներսէս Շնորհալի 57

Ներսիսյան Ն. 168

Նիքշէ Զ. 152

Շահանդուխտ 162, 163

Շահխաթունի 138

Շերամ 94—96

Շերսպիր Վ. 139—142, 146—149,

166—168, 170, 177

Շիւլեր Զ. 170

Շիրվանդադե Ալ. 170

Շլեյկէ Ա. 141

Շոպենհաուեր Ա. 152

Շոպեն Զ. 106

Շոտտակովիչ Դ. 101, 102

Ոսկանյան Ա. 169—171

Պալծառ 94

Պասպան 173

Պաւղոս 49

Պարոնյան Ն. 170

Պերիկլէս 65

Պերոլ 162

Պլատոն 28, 57, 59, 65, 105, 177

Պշիրբշեակի Ստ. 150—154

Պոկրովսկի 158

Ջամալի 94

Ջանիրեկյան Գ. 168

Ջիվանի 94

Ջիվելիզյան Ալ. 166

Ջոկոնդա մոննա Լիդա 126—128

Թասին Ժ. 146

Թոդեն Օ. 132, 133

Թոլան Թ. 98

Թոստան Է. 164—165

Թուստեմ 165

Սահակ Պարթև 57

Սայաթ-Նովա 123, 173

196

Սարգիս Կաթողիկոս 56

Սարյան Մ. 8, 33, 93, 111—119

Սեբաստիոն Զ. 129

Սէլիմ 159

Սիսակ տե՛ս Իսահակյան Իսահակ

Սիրանուշ 169, 170

Սմբատ Բագրատունի 56, 157

Սոկրատես 59, 61, 65

Սոֆոկլէս 170

Սպենդիարով Ալ. 8, 32, 33, 85—

—89, 92, 98, 106

Ստեփանյան Ն. 98

Ստեփանյան Վ. 25

Սուլթանով 18

Սունդուկյան Գ. 170, 173

Սուրենյանց Վ. 111, 112, 173

Վագներ Թ. 85, 106

Վահան Մամիկոնյան 161, 162

Վահրամ Պահլավունի 155—159

Վաղարշյան Վ. 143—145, 168

Վասականուշ 158

Վասակ Մամիկոնյան 162

Վասակ Պահլավունի 157

Վարդան Մամիկոնյան 157

Վարդանյան Թ. 168, 179

Վեստ Սարգիս 155, 156, 158, 159

Վերդի Զ. 85

Վրույր Ա. 24, 25, 121

Տադոր Թ. 142

Տաստ Տ. 131

Տարաղրոս 111, 112

Տեռեկյան Ա. 147

Տեր-Մարտիրոս Ա. 124, 125

Տեր-Մինասյան Ե. 79

Տերյան Զ. 168

Տիգրանյան Ա. 98

Տիգրանյան Ս. 146

Տորքեյո 71

Տրդատ 27

Տուզրիլ 56

Փառնավազ 161

Փափազյան Վ. 170

Փափազյան Վրթ. 121, 123

Քալանթար ի. 167

Քոչար Ե. 168

Քրիստոս 69

Օդանեղաշվիլի Ս. 86

Օլղենբուրգ 18

Օհանջանյան Կ. 42

Օմար Խալամ 142

Օստրովսկի Ս. 170

Օրբելի Հ. 24

Յաթլույն 159

Յասուլյան Հյաննես 169

Յիդիաս 61

Յիզալի 94

Լեռնակապի Տ. Շ. 1977

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Խմբագրի կողմից 5

ԾԱՐՏԱՐԱԿԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Անի	13
Հայ ճարտարապետությունը	15
Ճարտարապետ Թորոս Թորամանյան	17
Ճարտարապետ Թորոս Թորամանյան	22
Անգուգական Թամանյանի հիշատակին	32
Ա. Թամանյանի մասին	37
<Խոսք Հայաստանի սովետական ճարտարապետների երրորդ համագումարին>	39
Ասույթներ հայ ճարտարապետության մասին	42
Աթենքում	59
Վեզլե	68
Ասույթներ ճարտարապետության մասին	70

ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆ

Կոմիտասի անմահ հիշատակին	75
Հատվածներ և ծրագրային նմուշներ «Կոմիտասի անմահ հիշա- տակին» հուշերի սևագրությունից	79
Ալեքսանդր Սպենդիարով	85
Թմանոս Մելիքյանի հիշատակին	90
Բանաստեղծ-երգիչ Շերամի անմոռաց հիշատակին	94
<Հայ արվեստի տասնօրյակի առթիվ>	97
Դեկադայի զարդերից մեկը	100
Դժ. Շոտակովիչի № 7 սիմֆոնիայի կատարման առթիվ	101
Ասույթներ երաժշտության մասին	103

ԿԵՐՊԱՐՎԵՍ

Հայաստանի նկարները Վեներտիկի միջազգային պատկերահան- դեսում	111
Սարյանը ամբողջ աշխարհին է	116
Մարտիրոս Սարյանի մասին	118

Գևորգ Բաշինջադյան	120
Խոն Արուսյանի արձանի մոտ	124
<Մոննա Լիզա Ջոկոնդա>	126
Ասույթներ կերպարվեստի մասին	129

ԹԱՏՐՈՆ ԵՎ ԴՐԱՄԱՏՈՒՐԳԻԱ

«Հանրի Նավարացի»	137
Հովհաննես Մասեհյան	139
Մասեհյան	142
Սիրելի հոբելյարին <Վաղարշ Վաղարշյան>	143
Վ. Թերզիբաշյանի դիսերտացիան	146
Ստ. Պշիբլշևսկու երկու դրամաների մասին	150
Բրաբիոն. «Երկիր Հայրենի». պատմական-հերոսական դրամա	155
«Վահան Մամիկոնյան». դրամա, 5 գործողություն	161
Է. Ռոստանի «Սիրանո դը Բերժերակ»-ը	164
Ծեքսպիրյան ֆեստիվալը	166
Տաղանդավոր դերասանուհին	169
Անգուգական Արուս Ոսկանյանին	171
Բարի ճանապարհ	172
<Հայ արվեստի ուսումնասիրության մասին>	175
Ասույթներ արվեստի մասին	176
Ծ ա ն ո թ ա գ ր ու թ չ ու ն ն ե ր	185
Ա ն վ ա ն ց ա ն կ	194

ԱՎԵՏԻԲ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

АВЕТИК ИСААКЯН

ԱՐՎԵՍՏԻ ՄԱՍԻՆ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
արվեստի ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր

Ա. Հ. Ծաղգամյան

Գեղարվեստական խմբագիր

Հ. Ն. Գործակալյան

Նկարչական ձևավորումը

Լ. Ս. Սադոյանի

Տեխնիկական խմբագիր

Ս. Կ. Զաքարյան

Մեքագրիչ

Է. Ա. Սոխիկյան

ՎՖ 04377

Պատվեր 211

Հրատ. 4551

Տպաքանակ 7000

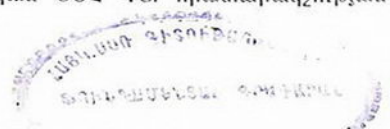
Հանձնված է շարվածքի 15/III 1977 թ.: Ստորագրված է տպագրության.
4/VIII 1977 թ.: Տպագրական 12,5 մամուլ + 4 ներդիր, հրատ. 6,67 մա-
մուլ, պայման. 10,92 մամուլ: Թուղթ № 1, 84×108¹/₃₂, գինը 60 կոպ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան-19,

հարեկամության, 24 գ.:

Издательство АН Армянской ССР, Ереван, Барекамутян, 24 г.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան

ЦЕНА

А II

58786